За Державність

Матеріали до Історії Війська Українського

Збірник 6

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ.

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО

ЗБІРНИК 6.

КАЛІШ 1936

ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

POUR L'INDÉPENDANCE

Matériaux pour servir l'histoire de l'armée ukrainienne

RECUEIL 6.

KALISZ 1936
PUBLIÉ PAR LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE D'HISTOIRE MILITAIRE

РЕДАҐУЄ КОЛЄҐІЯ.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО САДОВСЬКИЙ.

ВІДБИТО В ДРУКАРНІ „ҐРАФІЯ“ ПІД УПРАВОЮ ГР. АНДРІЇВА.
ЛЬВІВ, ВУЛ. ТИХА 5. ТЕЛ. 202-83.

Зміст — Table des Matières:

Оздоби та ілюстрації до цього збірника виконали:
Малюнок для окладинки — арт.-мал. проф. Петро Холодний (батько).
Схеми до всіх праць креслив — хор. М. Фурман-Шаубе.
Світлини до друку впорядкували сотн. М. Битинський та арт.-мал. В. Дядинюк.

СИМОН ПЕТЛЮРА.

В. САЛЬСЬКИЙ.
Ґенерального штабу ґенерал-хорунжий.

Вождь з ласки Божої, Вождь-Мученик та його заповіт.*)

Склалася у нас вже міцна традиція, що поруч з роковинами Шевченка і Святом Державности рік-річно збираємося в ці дні, щоби вшанувати память нашого Вождя, що так траґічно і передчасно загинув.

Коли в перші роки по Його смерти на наших зборах переважали почуття болю і жалю, то чим далі ті почуття поволі відсувалися на друге місце; і тепер у Х-ту річницю Його смерти не вони займають головне місце і виповнюють цілий зміст наших зборів.

Тепер ми перш за все шануємо Петлюру, як втілення державно-творчих змагань цілого українського народу, як уосібнення української національно-державної ідеї; шануємо Вождя, що дух Його завжди з нами, Вождя, що кличе нас до боротьби, до завзяття, до витривалости.

Симон Петлюра був вибранцем свого народу, що його відвічні прагнення до Державної Незалежности реалізував, виконуючи заповіт ґеніїв народу та Його попередніх вождів. Ці прагнення українського народу найповніше сконцентрувалися, такби мовити, закомулізувалися в Його душі і душа Петлюри стала душею українського народу.

Це велика незбагнута таємниця глибин людського духа, в якій відбувається процес духового зросту і повстання вождя народу. В цьому таємничому процесі Вождь стає міцно повязаним духово зі своїм народом, глибоко переймається його найшляхетнішими та найживотнішими прагненнями та стає їх яскравим репрезентантом і реалізатором.

В цій таємниці людського духа було джерело незломної віри Петлюри в українську справу, Його палкого ентузіязму, твердости та непохитности в найкритичніші хвилини боротьби.

Поруч із цим відсутність у Нього будьяких особистих інтересів надавала цілій Його постаті бездоганно-моральний характер.

---

*) Промова, що її виголошено 24. V. 1936 р. на Академії з приводу 10-ої річниці з дня смерти Голови Директорії, Головного Отамана Військ і Фльоти У. Н. Р. бл. п. Симона Петлюри.

Все це було причиною величезного морального авторитету Петлюри та безмежного довірря до Нього.

Само з себе, без якогобудь примусу зовнішнього, сталося в перебігу подій так, що С. Петлюра зробився центральною і то єдиною постаттю, до якої збігалися всі справи, всі потреби поточного життя і боротьби; всі тільки до Нього зверталися, тільки від Нього жадали розвязання і всі тільки на Нього покладали свої надії.

З другого боку С. Петлюра в інтуїтивній свідомости свого історичного післанництва взяв на себе всю відповідальність за Справу, за перебіг боротьби; Він покірно уляг утяжливому обовязкові приймання відповідальних рішень. І за ввесь час Він ніколи не відчував втоми від цього нелюдського тягару і ніколи не приходило Йому до голови так чи інакше від нього звільнитися.

Навпаки, — всі бачили цілковиту Його безоглядність щодо підпорядкування своїх особистих інтересів та цілого себе потребам Визвольної боротьби. Відчувалася орґанічна повязаність Петлюри зі справою Визвольної боротьби.

Від Його постаті та цілого Його поступовання віяло приреченністю, засудженністю та призначенням долі.

Таким чином, в току самої боротьби С. Петлюра став Вождем народу з ласки Божої. Не диктатором! — бо словом цим не вичерпується цілий внутрішній зміст ролі Петлюри в нашій боротьбі. Далеко повніше ця роля характеризується словами: „Вождь з ласки Божої". Він був Вождем, моральний авторитет якого був безперечним і невідхильним.

Пара спроб в току боротьби противостати цьому авторитетові розбилася цілковито і дуже швидко не в наслідок спеціяльних заходів адміністраційно-військового характеру, а головним чином в наслідок панування атмосфери загального признання авторитету Петлюри, загального безмежного довірря до Нього, як до Вождя.

Стихія загального признання Петлюри як Вождя звела на нівець всі спроби виступів проти Нього, надаючи їм безславний авантурничий характер.

Ця обставина була причиною сталости і поважности державних форм українського національного руху, вона стала фундаментом нашої новітньої державної традиції, що все зміцнюється і невпинно розвивається.

Нашу державну традицію Петлюра освятив і зміцнив своєю кровю. 10 років тому до крови вірних синів нації, невідомих її героїв, що могили їх розкидані по цілій Україні, долучилася кров Вождя. А Вождь в тому ж 1926 р., незадовго до своєї смерти, писав: „Кров, пролита для ствердження права нації на державне життя, не засихає; тепло її все теплим буде в душі нації, все відограватиме ролю непокоючого і тривожного ферменту, що нагадує про нескінчене і кличе до продовження розпочатого". Трудно яскравіше і вичерпуюче сказати про морально-творчу вартість пролитої за національну справу крови. І нема слів та годі їх шу-

кати, щоб змалювати моральну вартість пролитої крови Вождя. Можна лише відчути, виходячи з тільки що наведених слів Петлюри, ту невмирущу могутню силу, що її надав Петлюра Українській Національно-державній Ідеї своєю смертю. Петлюра своєю мученицькою смертю виніс Українську Національно-державну Ідею на височінь тих вічних правд, що стали катеґоричними імперативами людського сумління, що тяжать над ним, поривають людину до здійснення їх, і, не зважаючи на найбільші перешкоди, таки здійснюються в житті.

Траґічна смерть Петлюри була гармонійним завершенням Його життя, яке очистила, яскраво освітлила, виявила всю глибину та ідейне напруження Його і розкрила внутрішній зміст Його.

Петлюра вмер, щоб ще потужніше жити, вічно жити, жити в нас як Вождь, як джерело нашої моральної сили.

Чином життя свого та смертю Петлюра подолав смерть. Петлюра подолав і ділання часу, що все рівняє і на все кладе завісу забуття. Він переміг значіння кордону і простору. Культ Петлюри захопив усю українську націю: в Европі, Азії й Америці. Імя Петлюри стало всенаціональними святощами, воно тепер єднає націю і скупчує її енерґію та увагу на одному — Визволення України спід Москви, і то всякої Москви, та створення Незалежної Української Держави. На окупованій Москвою Батьківщині з іменем Петлюри повязані глибокі жалі до самих себе з приводу минулого за яке себе почувають винними, а разом з тим — однаково для українських патріотів і ворогів Української Державности — це імя є конкретним національним проґрамом і виразним окресленням цілей, до здійснення яких стремить нація.

Словом, імя Петлюри, культ Петлюри — це величезна рушійна сила українського національного руху, це неминуча боротьба, це безоглядне прагнення до остаточної перемоги.

Хай завжди в наших почуттях і думках святиться імя нашого Вождя! Будьмо гідні Його, будьмо завжди в поготівлі виконати Його заповіт і продовжити розпочате Ним. Вшануймо побожно вставанням великого Духа Вождя. В цей момент відкиньмо від себе всі свої буденні турботи і думки та в глибокому скупченні вислухаймо Його заповіт, що Петлюра написав незадовго до своєї смерти.

Симон Петлюра писав:

„Найголовнішою з наших традицій буде: памятати про неминучість відновлення боротьби під тими самими гаслами, що ними користувалися і ними одушевлялися жертви військових подій 1917 — 1920 рр.

„Не забуваймо про меч; учімося міцніше його тримати в руках; а одночасно дбаймо про підживлення нацією моральних елементів її буття — творчої любови до Батьківщини, сторожкости до ворога та помсти за кривди, заподіяні ним, — в цілокупности їх знайдемо і вірний шлях до визволення і проґрам для будівництва

„Великий чин наших лицарів вчить вірности ідеалам і умінню підпорядковуватися. Тільки вірність і слухняність творять передумови успіху національної боротьби.

„Біля гасла: Українська Народня Республика — Українська Незалежна Держава обєдналися всі справді активні сили нації в її боротьбі за незалежність. Тільки в моральній атмосфері, утвореній тією боротьбою, могли зявитися світлі постаті полеглих, тільки на цьому ґрунті могла зродитися жива леґенда дальшої нашої боротьби, що живе невмиручою в душі нації і ферментує її сили на нові виступи.

„Моральним чотирьохкутником — отим старокозацьким табором — поставимося ми в переходові дні нашої історії до всіх негідних наступів на нашу єдність та вірність випробованим ідеям. Скупімося один біля одного з готовістю взаємної допомоги і пересторогри — і ми витримаємо всі проби і підступи незалежно від того, звідкіля вони походять.

„Вірність є основою не лише родинного життя. Вірність ідеям є підставою внутрішньої сили ширших громадських обєднань до національного включно. Наша вірність тим ідеям, за які голови поклали незабутні лицарі оружної боротьби за українську державність, буде найкращою пошаною до світлої памяти їх, до великого чину їхнього життя і нарешті до розуміння глибокого змісту тієї думки, що її вклав законодавець в акт Свята Української Державности".

Так заповів нам наш Вождь з ласки Божої, Вождь-Мученик, що смертю своєю ствердив цей заповіт.

Складаючи Нашому Вождеві горячі почуття вірности і відданости, — згадаймо побожно про всіх тих, що життя своє поклали під зверхнім проводом Головного Отамана Симона Петлюри.

Складімо нашу побожну шану тим, що пізніше згинули в боротьбі проти окупанта під ідейним проводом Симона Петлюри — чи то на Батьківщині в боях, чи то в льохах Чека, чи на далекому засланні в невільницьких роботах.

Схилімося побожно перед памяттю тих наших товаришів і громадян, що тут на еміґрації вмерли, але не зрадили Ідеї, за яку боровся і життя віддав Симон Петлюра.

Всім їм наша побожна шана і низький поклін.

В. ДЯДИНЮК. „ДОЛОТО ІСТОРІЇ”.

Репродукція з алеґоричного образа арт.-мал. В. Дядинюка під назвою „Долото історії”. Представлений тут в постаті лицаря - різбаря княжої доби Ґеній укр. народу безустанно виковує нації її національних героїв-вождів. За його спиною бачимо ґрупу постатей, що вже відійшли до історії. Три лицарі на конях символізують три нац.-державні доби: княжу, козачу та останню визвольну.

А. ПУЗИЦЬКИЙ.
Ґенерал-хорунжий.

Боротьба за доступи до Київа.

ЧАСТИНА II.

Бойові події на Мозирському фронті.

Як це було зазначено вище, 24 березня мозирська ґрупа після упертого бою захопила Овруч і висунулася на північ за с. Рулівщину. Ворог відходив на північ шосою і в ешалонах залізницею.

23 березня під прикриттям бронепотягів ґрупа посовувалася вперед; біля 11 год. завязався бій поміж бронепотягами, при чому ворожі бронепотяги мабуть провадили розвідку одночасно з пішими розвідчиками, які вешталися обабік залізничного тору. Вміру посовування наших бронепотягів і кінних розвідчиків вперед ворог відходив назад. Біля 12—13 год. від переднього бронепотяга донесено, що на височині фільварка Людвиківки ворожий бронепотяг висадив залізничний мостик і що наші бронепотяги не можуть далі порушатися. Для направи тору з Овруча викликано технічників і залізничні майстерні.

Наша розвідка остаточно викрила, що ворог займає позицію по правому березі р. Славечної і залізничну ст. Кузьмичі. З огляду на те, що місцевість обабік залізниці була вкрита ставками від топнїючого снігу, що не позволяло на маневрування, полковник Х. використовує шосу, що проходить на захід від залізниці. Вона уможливлювала нашим кольонам з артилерією вийти в обхід правого ворожого крила.

З фронту мали робити демонстрацію бронепотяги і рідкі лави піхоти.

О год. 13—14 наша артилерія зайняла позицію на південно-західній частині хутора Колтуни і відкрила вогонь по ворожих позиціях та по мостах через річки Славечну і Болотницю. Кольони посовувалися вперед і вже почали розвертатися в бойові лави, як розпочала стріляти ворожа артилерія. Майже одночасово розпочався бій поміж нашими і ворожими бронепотягами; звязок між ними і головними силами підтримувався через кіннотчиків.

Полковник Х. зважився обійти праве крило ворога і частину своїх сил направив мостом через Славечну в обхід на с. Скородне.

О 16 год. наша піхота ввязалася в бій з ворогом, а артилєрія обстрілювала ворожі позиції флянковим огнем. Були спроби з боку ворога переходити в контратаку; комісари з червоними прапорцями кидалися вперед зі своїми комуністами, але їх нищив наш огонь. Через деякий час ворог розпочав відворот в напрямі на село Кузьмичі і на залізничну стацію, лишаючи своїх забитих і ранених. До наших рук дістався один бронепотяг.

Обхідна кольона, що розгорнулася біля Скородного, відкрила по ворогу вогонь. Переслідуючи відходячого ворога, ґрупа полковника Х. посувалася на північ і, коли вже смерклося, зупинилася в районі сіл Шаринь, Данилівка, Маринки.

Бронепотяги з двома сотнями піхоти зайняли залізничну ст. Єльськ. Нічна доба не дозволила підібрати ворожих трупів і залишену зброю. Більше як сто полонених, переважно з Тульської бриґади, відправлено до Коростеня. Відбитий у ворога бронепотяг з польовою гарматою і двома кулеметами був у повній справності, полишений ворогом лише тому, що влучними стрілами з нашої гармати було попсуто тор і бронепотяг не міг відійти.

25 березня вночі полковник Х. надіслав донесення про наслідки бою і просив дозволу дати ґрупі на день 26 березня відпочинок, вразі би ворог в цей день тримався пасивно. Потомлені люди і коні конечно потребували відпочинку, та й треба було підібрати забитих і ранених большевиків і зброю. Вимоги полковника Х. узгляднено. Штаб Північної ґрупи, треба гадати, через донесення підполковника Товмачова довідавшися про те, що 26 березня ґрупа полковника Х. відпочиває, висловив мені своє невдоволення, що, мовляв, бойові операції провадяться мляво і досягнений успіх не використовується.

Штаб полковника Х. мав певні відомости, що головні сили ворога на цьому фронті — Тульська бриґада — цілковито не становить боєздатної сили, а взяті до неволі вояки цієї бриґади підтвердили, що бриґада при першій можливости перейде на наш бік і що зручніше це буде зробити біля Мозиря. На підставі таких відомостей полковник Х. мав слушність „не розвивати досягнений успіх'' змученими частинами, що билися по пояс у болоті й воді гнилої долини річки.

27 і 28 березня ґрупа полковника Х. продовжувала наступ на Мозир. Збитий з усіх позицій ворог котився до міста, яке 28 березня зайняло наше військо. Тульська бриґада в повному складі передалася до полону. Деревляну частину залізничного мосту через Припять спалено. Залізну частину цього мосту не було чим висадити. Міст через тужу річку під Мозирем теж було спалено. На нашому березі Припяти виставлено великого розміру прапори з написом — Україна. У Мозирі конечним було стало тримати військову залогу, а також установити кордонну охорону по Припяті й охорону залізниці.

Полковник Х. сумлінно виконав покладене на нього завдання, в короткий термін прогнавши ворога за Припять і полонивши Тульську бриґаду.

Закінчення мозирської операції припало на час приїзду до Коростеня командира IX корпусу ґенерала Єрошевича, що мав обняти командування обидвома фронтами. Він добре розумів, що тут йому робити нема що і в розмові зі мною висловився, що перешкоджати мені він не буде, але коли вище командування вважає, що Київ має взяти Коростенська ґрупа, себто 17 дивізія, то на його думку це смішне. Конечно було перекинути на цей фронт 18 дивізію, взяти з Мозирського фронту Холмський полк цієї дивізії і частину артилєрії, Гайсинський полк включити до складу ґрупи і лише тоді провадити дальший наступ на Київ. Такий в загальних рисах був плян командира IX корпусу.

З огляду на те, що дальші й безпосередні зносини зі штабом Північної ґрупи провадив штаб корпусу, я особисто не був в курсі справи і не можу сказати, чи поділяв штаб отамана Оскілка плян командира корпусу. В усякому разі згаданий плян незабаром розвалився, а саме: як було згадано вище, Гайсинський полк прибув 28 березня на позицію в ваґонах в самий розгар бою. В ніч з 29 на 30 березня цей полк був у резерві. Командир полку „полковник" Неграш, користаючи з темної ночі, посадив полк до ваґонів і відїхав на Коростень і далі в невідомому напрямі. Вжито було заходів затримати ешалон, але позитивних наслідків це не дало. В штабі корпуса всі були здивовані, що ешалон проїхав поуз штаб, не будучи ніким зауважений.

Ранком 30 березня командир корпусу по прямому дроту просив отамана Оскілка повернути полк на позицію, як тільки він прибуде до Рівного, а командира полку віддати під польовий суд. Але полк не повернувся і здається Неграш продовжував і далі носити свою голову на плечах.

Тогож дня я довідався від штабу корпусу, що штаб отамана Оскілка вимагає відправити до Житомира Холмський полк з артилєрією. Думалося використати на цьому фронті Тульську бриґаду, але з командиром її уложено умову, згідно з якою впродовж місяця бриґада мала відпочивати. Бриґаду оглядав командир корпусу ґенерал Єрошевич і переконався, що вона покищо небоєздатна і що відпочинок для неї конечний. Багато вояків було хорих на ріжні хороби, до скорбута включно.

Таким чином плян наступу на Київ являвся утопічним. Можливо, що на інших фронтах наших армій справа стояла краще, але не можна було вимагати неможливого від 17 дивізії. Я заявив ґенералові Єрошевичові, що всі його накази щодо дальшого наступу буду виконувати, але складаю з себе всяку відповідальність за наслідки. Ґенерал Єрошевич відповів, що лише має на меті мені допомогати, коли я за такою допомогою до нього звернуся, інакше кажучи, — умив руки.

Кепсько стояла справа з запасовим курінем, що перебував у Звягелю. Протеже́ наказного отамана полковник Б. показав себе з найгіршого боку: реквірував для себе й своєї родини кілька кімнат в готелю, фаєтон і коні і, забувши мабуть про свої обовязки, їздив лише щоденно по місту, як це й належить „коман-

дирові окремої частини". Вийшов наказ про ліквідацію запасового куріня й звільнення зовсім зі служби полковника Б., яко шкідливого для справи. Увесь персональний склад куріня прилучено до дивізії. Дивізійному інтендантові наказано перебрати все майно куріня і те, що покажеться зайвим, передати за описом повітовому комендантові міста Звягеля. Завжди з глибоким почуттям пошани й сердечної вдячности згадую про цього коменданта, сотника Падалку, розумного, енерґійного, чесного, вихованого й цілковито відданого своїй справі. Був військовим до шпіку кісток і чудовим адміністратором. Ще підчас перших моїх боїв під Коростенем в січні сотник Падалка допомогав фронтові, чим міг.

Бойові події на Київському напрямку. З приїздом до Коростеня командира IX корпусу з цілим своїм штабом, на чолі якого стояв підполковник Товмачів, положення на фронті не поліпшилось, а навпаки — погіршилось, бо з закінченням операцій на Мозирському напрямку не можна було перетягнути з цього фронту і прилучити до складу 17 дивізії Холмський полк, як це малося на увазі, залишивши в Мозирі 2-охкурінного складу 55-ий Народнього Визволення полк і Чорноморський технічний курінь для кордонної охорони нашого берега Припяти і для залоги міста Мозиря.

На Тетереві ворог тримався пасивно. Лише 30 березня його бронепотяг і кінна розвідка доходили до села Загалець, але наш огонь кожний раз їх відганяв. Були пороблені спроби звязатися з отаманом Соколовським. Для тої цілі 30 березня послано старшинський кінний розїзд в район Радомишля з листовним проханням до отамана підтримати наш наступ на Київ. Розїзд повернувся 1 квітня з неприємними відомостями: отаман Соколовський зі своїм відділом відійшов у невідомому напрямку.

В районі сіл Чудин-Кримка, що на північний схід від Радомишля, розїзд викрив ворожу кінноту і піхоту з кулеметами на возах, силою приблизно 250 — 300 люду при 10 — 12 возах. Начальник розїзду деякий час стежив за ворогом і у нього залишилося враження, ніби ворог провадить фуражировку і реквізицію.

Виникла конечність поширити розвідку на крилах нашого бойового порядку, що й було покладено на кінну Запорожську сотню. Одночасно я звернувся з проханням до командира корпусу передати на Тетерівський фронт Холмський полк, якщо його ще не відправлено до складу 18 дивізії. Це моє прохання не було узгляднене.

Передбачаючи ріжні несподіванки з боку ворога, я уявляв собі, що дальший наступ мусить мати характер маневрового, а тому необхідно мати досить сильний резерв. Тил наш рівнож не був забезпечений і від Коростеня до Тетерева залізниця не охоронялася.

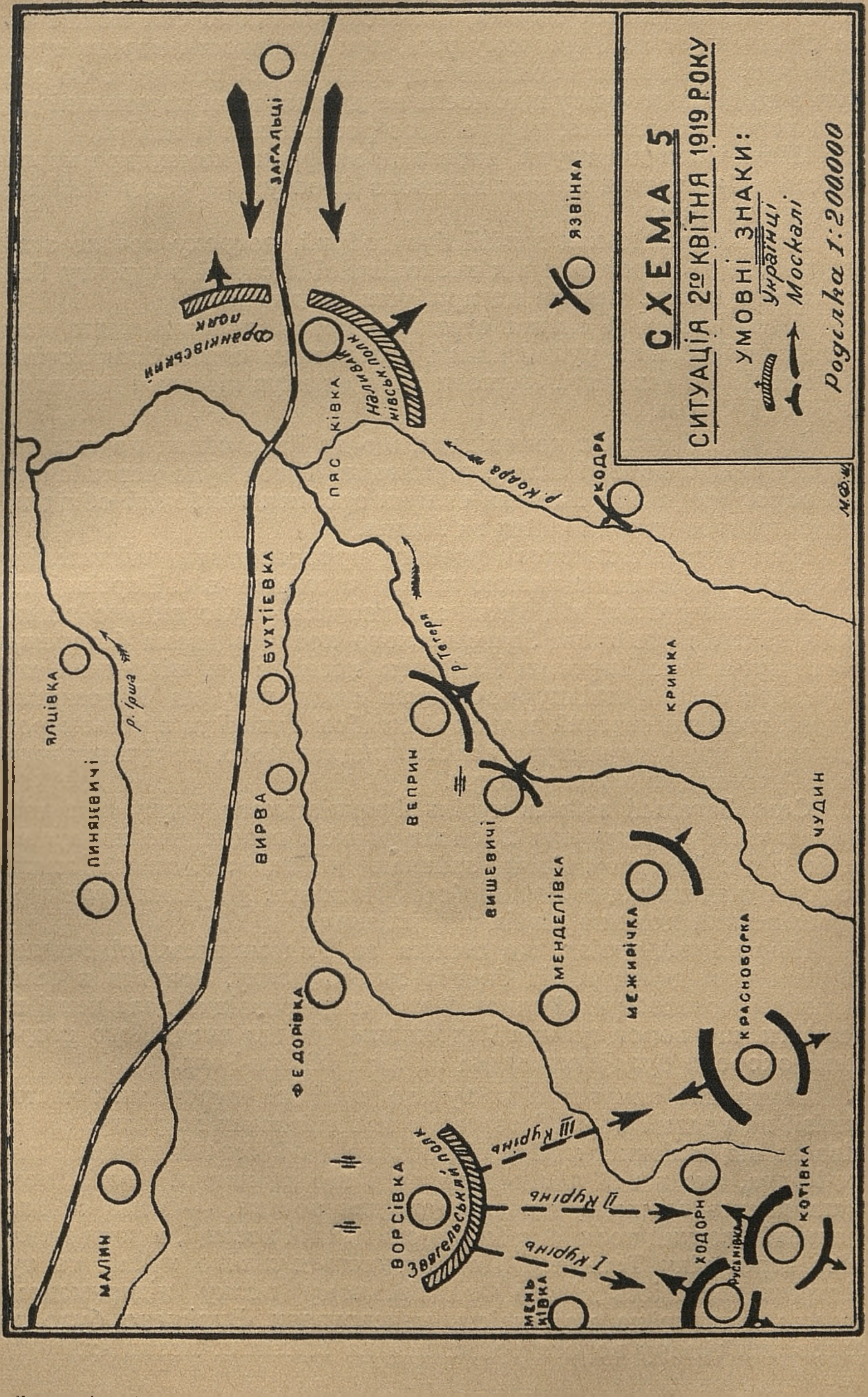
Прикриваючись річкою Тетеревом, можна було зайняти положення вичікуюче і вразі би ворог вирішив атакувати навіть з об-

ШТАБ ГАЙДАМАЦЬКОГО КОША Слобідської України. Сидять (зліва направо): старшина ?, скарбник штабу полковник ?, ґенерал КИРЕЙ, Командир Гайдамацького коша отаман Симон ПЕТЛЮРА, начальник штабу коша полк. Олександер УДОВИЧЕНКО, сотн. Опанас ХАРЧЕНКО. Стоять (зліва направо): старшина для доручень полк. СУДАКІВ, командир авто-панцирного дивізіону полк. ОВЧАРЕНКО, начальник постачання коша сотн. БАЗИЛЕВИЧ (помер у Берестю над Бугом), адютант командира коша сотн. МАЙБОРОДА, діловод штабу військ. урядовець ?, приряджений до штабу (б. командир Ґеоргіївського полку в Києві) полк. ТИМЧЕНКО, сотн. КНЯЖЕВИЧ. На жаль, нема ще на цій світлині видатного старшини штабу начальника артилерії кошу ґенерала Дельвіґа. Світлину цю зроблено в кінці лютого 1918 р. напередодні ліквідації штабу коша, якого переформовано в Гайдамацький полк в команді полк. В. Сікевича і який увійшов до складу дивізії отамана Натієва.

Головний Отаман СИМОН ПЕТЛЮРА в оточенні членів Уряду і вищого командного складу Армії після наради в Ялтушкові 7 листопада 1920 р. — Перший ряд зліва: ґен.-хор. І. Омелянович-Павленко, прем'єр-міністр Андрій Лівицький, Головний Отаман Симон Петлюра, міністр Ол. Саліковський, ґен.-пор. М. Омелянович-Павленко, ґен.-хор. Г. Базільський. Другий ряд зліва: міністр Архипенко, ґенштабу ґен.-хор. Ол. Удовиченко, ?, ґенштабу ґен.-пор. Ол. Галкин, ґен.-хор. Загродський, міністр Пінкас Красний, ґенштабу ґен.-хор.Безручко, полк. Долуд, ґенштабу ґен.-хор. Ліпко, ґен.-хор. Гулий-Гуленко і міністр інж. С. Тимошенко.

СХЕМА 5
СИТУАЦІЯ 2го КВІТНЯ 1919 РОКУ
УМОВНІ ЗНАКИ:
Українці
Москалі
Розділка 1:200.000
Загальці
Язвінка
Франківський полк
Наливайківський полк
Кодра
р. Кодра
Бухтієвка
Яцівка
р. Ірша
Пиняєвичі
Вирва
Веприн
р. Тетеря
Кримка
Вишевичі
Чудин
Менделівка
Межирічка
Красноборка
Федорівка
Малин
Ворсівка
Звягельський полк
III Курінь
II Курінь
I Курінь
Котівка
Меньківка
Русанівка

ходом того чи іншого нашого крила, то обороняючи переправу через річку меншими силами, більшою частиною сил можна було б маневрувати. У всякому разі, при пасивности ворога треба було чекати більших наслідків від праці нашої розвідки, бо здобуті нею до цього часу відомости не давали ясної картини ні про стан ворожого війська, ні про його розміщення й наміри.

Штаб Північної ґрупи, виславши на фронт командира корпусу, сам ніби втратив інтерес до цього фронту і перестав вимагати наступу на Київ.

Настрій у військах дивізії був добрий, потроху почало згладжуватися зле враження від несподіваної дезерції з фронту Гайсинського полку. Чекали на прибуття 18 дивізії.

Пізно ввечері 1 квітня отримано перше донесення, що наші розїзди обстріляно рушничним і кулеметним огнем біля Котівки і Краснобірки (схема ч. 5), коли розїзд минув ці села і посувався на Рачу і Чудин.

Мешканці цих сіл доповідали, що до Радомишля почали підходити великі ворожі сили з гарматами. Треба було передбачати, що ворог має намір свіжими силами зробити глибокий обхід нашого правого крила і вийти на Малин.

Наказано начальникові розїзду продовжувати найпильнішу розвідку і звязатися з нашою пішою частиною в с. Ворсівці, що на південному сході від Малина. Одночасно було видано розпорядження: Командирові Звягельського полку з двома батареями пересунутися до Ворсівки і зайняти позицію на південний схід від цього села; розвідку провадити в напрямку на Радомишль, Чудин; тримати стислий звязок зі штабом дивізії та з кінною розвідкою. У випадку наступу ворога нищити його, не зупиняючись перед переходом в контрнаступ.

Село Загальці займав курінь Франківського полку при двох бронепотягах. Решту сил 2 квітня ранком переведено на правий беріг річки Тетерева. Вони зайняли позицію: Наливайківський полк на південь від залізниці (села Пясківка, Михалки включно), Франківський полк на північ від залізниці.

Наш кінний розїзд, що стежив за Радомишлем, підсилений пішими розвідчиками від Звягельського полку, ночував в селах Котівка і Краснобірка. Ранком 2 квітня ця розвідка дала певні відомости, що ворог займає Радомишль і що вночі його сторожева охорона була виставлена на лінії Малин-Рача.

Внутрішнє почуття підказувало мені не переводити частин дивізії на правий беріг Тетерева, але приймаючи на увагу, що на південь від залізниці майже рівнобіжно до Тетерева протікає річка Кодра, яка в цей час розлилася, і що не маючи мостів, вона була досить великою перешкодою для ворога, — мало стійкий Наливайківський полк зміг би боронити свої позиції, маючи в тилу міст через ріку Тетерів. Що торкається лівого крила, то тут відкрита місцевість давала Франківському полку підтриманому нашою артилерією можливість маневрувати. Вирішено було до зясовання наміру ворога триматися на зайнятих позиціях.

О 10 год. ранку дійшло донесення від командира Звягельського полку, що кінна й піша розвідки з боєм відходять в напрямку на Ворсівку під натиском ворожих лав, що зайняли села Ляхову і Котівку. Зі сторони села Загалець був спокій. З приводу цього наказано було нашим бронепотягам посуватися вперед аж до зустрічі з ворогом, а від куріня Франківського полку, що знаходився в Загальцях, вислати розвідку.

Біля 12 год. ранку 2 квітня з боку Ворсівки наші гармати відкрили вогонь. Стрільба провадилася з невеликими перервами по піших лавах ворога, що посувалися на с. Русанівку, роблячи таким чином глибокий обхід нашого правого крила.

Я наказав командирові Звягельського полку, вибравши момент, рішуче заатакувати ворога, не даючи йому можливости відійти на Радомишль. Коли б настала потреба в допомозі, то таку буде виділено від Наливайківського полку. Незадовго загреміли гармати і кулемети наших бронепотягів.*) Лише о 13 год. викрито, що досить великі сили ворога в кольонах, прикриваючись лавами, посуваються вперед вздовж залізниці головним чином на південь від неї.

Картина стала більш-менш ясна.

Вдруге було телефонічно наказано командирові Звягельського полку негайно заатакувати ворожі відділи, що йдуть в обхід. Одночасно повідомлялося, що один курінь Наливайківського полку, яко резерв, я кину на підмогу, коли цього вимагатиме конечність. Треба було за всяку ціну знищити обходячого нас ворога, затримуючи з фронту його рух вперед. Залишивши командира Франківського полку своїм заступником, я відїхав до Звягельського полку, де вже розвивався бій на повну міру. Звягельці посувалися вперед мляво. Ворог на той час уже захопив села: Краснобірку, Котівку, Ляхову і Русанівку.

1-й курінь мусив захопити Русанівку і Ляхову, 2-й Котівку і 3-й Краснобірку. Артилєрія мала розвинути найсильніший огонь. Вибивши ворога із цих сіл полк мав переслідувати його.

Звягельці рушили вперед під прикриттям гарматного вогню. Батареї виїзжали на відкриту позицію і частим огнем обстрілювали згадані села. На наше щастя ворожа артилєрія, що була по той бік Тетерева до цього часу мовчала і лише, коли Звягельці вже наближалися до своїх цілей, почала стріляти. Це була добра ознака, що ворог або боявся, або не встиг перекинути свою артилєрію на цей бік річки.

Ворог сильно боронив зайняті ним села. З боку Радомишля посувалися його нові сили. Рішучим рухом 3-й курінь вривається в село Краснобірку і ворог починає втікати. З криками „Слава" кидається вперед 2-й курінь і частина 1-го куріня на села Русанівку і Котівку. Праве крило 1-го куріня попало в глибоке болото і не мало можливости взяти участи в атаці. Вибитий із Русанівки

---

*) Третій бронепотяг з польовою гарматою і двома кулеметами ще 1-го квітня було надіслано на ст. Малин для охорони й догляду за залізничним тором.

і Котівки ворог відходить, але відходячих підтримують свіжі сили і вони зупиняються. Тут наша артилерія своїм огнем всеж примушує ворога до відвороту і він відходить в напрямку на Радомишль.

Продовжувати дальше переслідування ворога і захопити Радомишль було неможливо з тої причини, що стомлений і ослаблений великими втратами Звягельський полк був би відірваний від дивізії на 18 — 20 верстов, а крім того взагалі не входило в наші пляни боронити Радомишль. Тому командирові Звягельського полку наказано залишити кінні застави в Котівці і Краснобірці, а самий полк відвести до с. с. Вишевичі і Веприн, де звязатися з Наливайківським полком. 2-ій батареї наказано було прилучитися до гарматної бриґади.

На фронті головних сил дивізії до 16 год. становище було досить непевне для нас. Курінь Франківського полку залишив Загальці і з боєм під прикриттям бронепотягів відходив назад. Ворог уперто посувався вперед широким фронтом по обидвох боках залізниці. Ґенерал Годлєвський бере в свої руки керування всею артилєрією і відкриває страшний огонь по ворогу та його артилерії, що якраз намагається знятися з передків і стати на позицію. Декільком гарматам це вдається і вони відкривають огонь. Через кілька хвилин ворог почав обстрілювати головним чином нашу артилєрію з тяжких гармат, мабуть з дальньої дистанції, бо попадань не було, а крім того багато набоїв не розривалося.

Вміру посування ворога вперед почав розвиватися бій піших частин. Ворог ще не втратив запалу і несучи великі втрати від нашого вогню, головним чином гарматного і кулеметного, нахабно ліз вперед, горнучись своїми крилами до залізниці. Я запропонував ґенералові Годлєвському підтримати вогнем атаку Франківського полку, який мав рушити на праве крило ворога.

О 15 — 16 год. Франківці з близької дистанції переходять у контратаку, охоплюючи праве крило ворога. Ворог атаки не приймає, подається назад і під вогнем переднього бронепотяга перебігає залізничний тор та ховається за насипом. Франківці примушені були відійти на вихідне положення, несучи втрати від флянкового гарматного вогню.

Таким чином, з північного боку залізниці ворожої піхоти вже не було. Тяжка артилєрія ворога не давала можливости нашим бронепотягам посунутися вперед; крім того в багатьох місцях була попсована залізниця. Ворог поширює свій фронт на південь вздовж річки Кодри, але несе великі втрати від огню Наливайківців та гармат і ховається в с. с. Язвінка, Кодра та інших.

Командир Франківського полку дістав розпорядження зайняти одним курінем с. Пясківку й обороняти її, а другі два курінні перевести на позиції Наливайківського полку й підсилити його праве крило. Відповідне розпорядження про пересування артилерії видасть ґенерал Годлєвський.

Незабаром почав падати буйний дощ. Біля 17-18 год. вечора ворог почав розвивати сильний гарматний огонь із важких

і польових гармат, обстрілюючи позиції Франківців і Наливайківців, залізничний міст через р. Тетерів і лівий беріг цієї річки. Ворог нам підбив кілька гармат і вивів зі строю багато обслуги. У цей час дощ перейшов у таку зливу, що нічого не було видко. Злива тривала аж досмерку.

Так закінчилися бойові акції 2 квітня 1919 року. Перевага ворога була в тому, що в його руках залишилися Загальці і то завдяки тому, в багатьох місцях була попсута залізниця і наші бронепотяги не мали можливости посунутися вперед.

При світлі ліхтарів технічний курінь розпочав приводити до порядку попсуті ворожим гарматним огнем залізничний та дерев'яний мости через Тетерів біля с. Михалки. До грибокої ночі збирали з поля бою ранених. Позбираних при допомозі місцевих селян забитих поховано на місцевих цвинтарях.

Залишивши в Пясківці курінь Франківського полку, яко авангард, решту частин переведено на лівий беріг р. Тетерева і розміщено на відпочинок. Вздовж річки виставлено застави на північ до с. Зарудного і на південь до с. Межирічки (обидва включно). Звягельський полк і одну батарею залишено в с. с. Вишевичі-Веприн.

Висновки. 17 дивізія була ще боєздатна, що й виказала на ділі поставивши опір не тільки численному наступаючому ворогові, але й перейшовши двома полками в контратаку. Не маючи найменшої надії дочекатися підсилення дивізії свіжими частинами, доводилося числити на власні сили й провадити боротьбу з ворогом, зрікаючись дальшого наступу. Ворог мабуть переконався, що чоловою атакою успіху не осягне і надумав зробити глибокий обхід нашого правого крила, а може й вийти в тил доброю дорогою з Радомишля на Малин. Щасливий випадок допоміг викрити намір ворога (виправа кінного розїзду в район Радомишля із завданням розшукати відділ отамана Соколовського). Дотого ж, мляве виконання ворогом свого бойового завдання було нам на користь.

Обхідна ворожа кольона мабуть довгий час затрималася в Радомишлю, а коли її викрила наша розвідка, то почала посуватися вперед, прикриваючись лавами.

Головні сили ворога, що наступали з фронту, мабуть не мали звязку з обхідною кольоною і спільна акція їх була очевидячки звязана певним часом, задля чого ці сили посувалися в кольонах і дуже поволі. Крім того, не так легко було тягнути за собою важку артилерію по глибокій багнюці.

Першою думкою командира дивізії було затримати рух ворожої обхідної кольони, а для того перекинено Звягельський полк з двома батареями до с. Ворсівки. З великими трудноцами й втратами цеї мети осягається, хоч перекидання Звягельського полку на загальний фронт, якби там була навіть і велика небезпека, було сильно утруднене, бо бій тут закінчився біля 16 години, — полк був знеможений і поніс великі втрати, та ще й від-

даль була велика. Коли з фронту ворог почав наближатися і ввязався в бій, тримаючись більшою частиною своїх сил південного боку залізниці (приблизно о год. 15), то він не міг не чути і не знати, що його обхідна кольона так само веде бій, і, виходить, покладеного на неї завдання не виконає. Коли Франківці з власної ініціятиви свого командира полку переходять у контратаку і змушують ворога втікати на другий бік залізниці, то це було певним доказом того, що ворог розібє собі лоб остаточно. Правда, тяжка ворожа артилерія вчинила нам велику шкоду і паралізувала роботу бронепотягів. „Краси і ґордості руской революції" (слова Леніна), т. зв. матросів, не було помітно в рядах ворога, зате брала участь в бою свіженька Таращанська дивізія.

Полки 17 дивізії були готові зустрінути ворога контратакою, вразі би він вирішив вночі атакувати наші позиції, але це не сталося. Ворог навіть і тоді мовчав, коли Франківці й Наливайківці серед ночі залишали свої позиції і переходили на лівий беріг Тетерева. Можливо, що у ворога склалося враження (коли він дізнався про цей маневр), що ми настільки слабенькі, що примушені ховатися за річку, і цей висновок його був би слушний, але ми зміцнювали тим самим своє положення, бо Тетерів дуже розлився і не мав ніде бродів. У всякім разі обороняти Тетерів дивізія мала змогу, очікуючи підсилення для переходу в контрнаступ.

Коли б ворогові повівся його маневр з глибоким обходом нашого правого крила, положення було б катастрофальне.

Штаб IX корпусу, що перебував на ст. Коростень Правобережний, дізнався лише від евакуованих ранених про те, що був бій, але не знав вислідів, а тому й запитав про це телеґрафічно для донесення штабові Північної ґрупи.

Господарчо-адміністративні справи. Впродовж останніх двохтрьох днів постачання дивізії не досилало на фронт то провіянту для людей, то фуражу для коней і т. і. 1 квітня ранком я видав розпорядження, щоб прибув на позицію дивізійний інтендант полковник Круглов. Сам полковник Круглов не прибув, а надіслав замісць себе штаб-старшину для доручень, і той доповів, що полковник Круглов має пильну справу, а тому не може приїхати. Згаданий штаб-старшина на моє катеґорично поставлене запитання, чому начальник постачання не виконує своїх обовязків щодо постачання дивізії, відповів, що штаб корпусу, а властиво начальник штабу корпусу підполковник Товмачів стоїть тому на перешкоді, що полковника Круглова призначено корпусним інтендантом, що цілий кухонний інвентар штабу дивізії, а також майже увесь інспекторський відділ штабу дивізії перебрав підполковник Товмачів до штабу корпусу. Відразу ж я написав наказ по дивізії, де навів слова штаб-старшини для доручень при дивізійному інтенданті. Цим наказом попереджувалося дивізійного інтенданта полковника Круглова, а також інших осіб, що і не належали до складу дивізії, але перебували в районі бойових ділань дивізії,

що коли вони будуть перешкоджати провадженню боротьби на фронті, а тим більше руйнувати дивізійний апарат, то я каратиму їх на смерть без суду і слідства. Копію цього наказу передано командирові IX-го корпусу. Для мене не було жадного сумніву, що підполковник Товмачів є зрадник і чинить капости не мені особисто, а загальній справі, ховаючись за плечі ґенерала Є. Згаданим наказом по дивізії я відкрив очі командирові корпусу і чекав з його сторони на реаґування, але так і не дочекався.

3 квітня зранку прибули на позицію й зголосилися до мене полковник Круглов і надісланий штабом корпусу на посаду начальника штабу дивізії ґенштабу сотник Гуртовенко. Полковник Круглов розридався переді мною, підносячи руки догори і посилаючи прокляття на адресу підполковника Товмачова. Не вдаючись у зайву розмову з полковником Кругловим, я запитав його, чи читав він останній наказ по дивізії. Отримавши підтверджуючу відповідь, я наказав йому зібрати відомости від командирів частин про те, чого вони потребують, і негайно задовольнити їх вимоги.

Щодо ґенштабу сотника Гуртовенка, то він зробив на мене враження українця і це було саме головне, а чи був він дійсно старшиною ґенштабу, це мене мало цікавило, хоч він і носив академічну відзнаку. Вимог я йому ніяких не ставив, бо свобідно мав повну можливість обійтися і без нього. У всякому разі сотник Гуртовенко очевидно не був своєю людиною для штаба корпусу.

3 квітня я отримав телеґраму від Звягельського повітового коменданта сотника Падалки з запитанням, чи може він надіслати в моє розпорядження кінну сотню біля 80 кіннотчиків на добрих конях, гарно озброєних, при чотирьох кулеметах у команді сотника Ахтаніо. Я висловив не тільки свою згоду, але й велику подяку сотникові Падалці і просив якнайскорше надіслати ту сотню та взагалі не забувати про фронт.

Сотня прибула 5 квітня й носила назву „Звягельська окрема кінна сотня" (в той час взагалі було прагнення менших начальників до керування „окремими" частинами). Командир цієї сотні сотник Ахтаніо, бравий енерґійний старшина, шляхетний, дисциплінований і зразковий виконавець. Сотню тримав у руках і була з нього велика користь. Згодом поміж окремою запорожською кінною сотнею (нажаль не памятаю прізвища командира цієї сотні, теж бравого бойового старшини) і сотнею сотника Ахтаніо було навіть суперництво під поглядом бойовости, а запорожці чванилися своїми бойовими заслугами, хоч треба правду сказати, мали слушність. Я задумав злучити ці сотні в кінний дивізіон, але нажаль не було під руками відповідного кіннотчика булавного старшини, і сотні залишилися „окремими".

Становище на фронті 3 квітня. Майже до 12 год. дня з боку ворога не було помічено жадного руху; розвідка давала відомости про місця розположення ворожих сил. По 12 год далекосягла ворожа артилерія відкрила вогонь, стрільна падали в районі залізничного мосту через

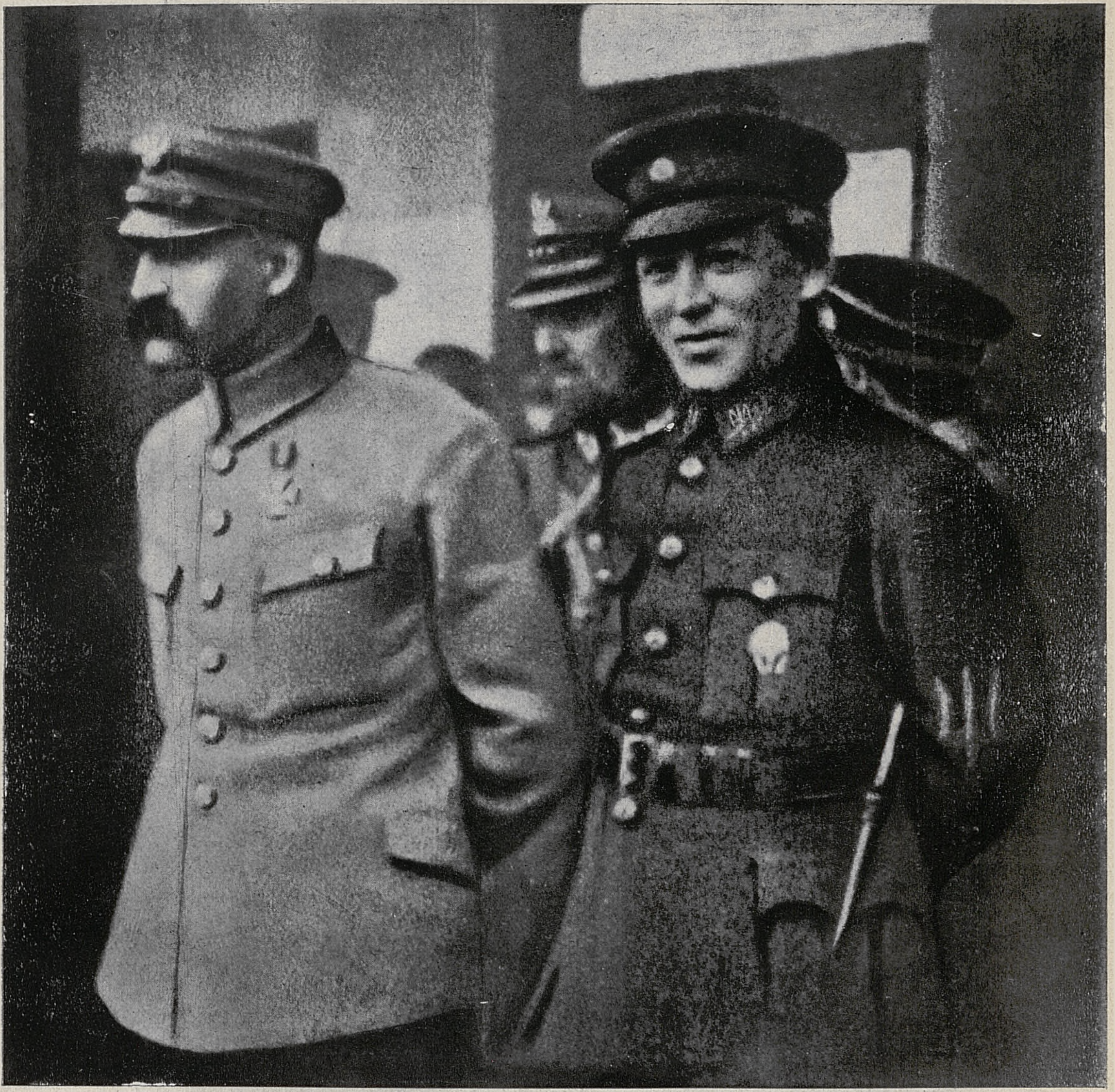
Тетерів і с. Макалевичі та далі на захід. Ґенерал Годлєвський означив, що ворог стріляє з гармат сістеми „Кане". Ці гармати стояли десь за Загальцями. Прийшлося наші бронепотяги і оперативний штаб, що містився в пристосованих вантажових ваґонах, відсунути назад. На всякий випадок висунено вперед старий нездалий паротяг і тримано його під парами. Колиб ворожі бронепотяги під прикриттям тяжкої артилєрії посунулися наперед, то малося пустити на них цей паротяг. Площа обстрілу збільшувалася в ширину й глибину, але покищо шкоди нам було мало. Стрільба провадилася з перервами і о год. 15 зовсім затихла. З нашого боку була цілковита тиша в передбаченні ворожого наступу. Решта дня минула спокійно. Увечері я скликав всіх командирів окремих частин на нараду і поставив запит, що далі робити, при тім висловив свою думку щодо можливости атакувати ворога вночі, націлившись добре завидна.

Командири чистин одноголосно висловилися в тому розумінні, що, мовляв, „як накажете". Важилися всі за і проти. Виринала також думка, що вночі трудно буде тримати частини в руках, особлива надія мала покладатися на Наливайківський полк. Щоб знищити ворога, треба мати щонайменше хоч рівні сили. Мені соромно було перед командирами частин за дезерцію з поля бою Ґайсинського полку і за те, що я безсилий був вимагати повернення його на позицію. Рівнож мало велике психольоґічне значіння незрозуміло байдуже ставлення до нашого фронту зі сторони вищого командування. Врешті було вирішено: просити через командира IX корпусу штаб Північної ґрупи надіслати в допомогу 17 дивізії добру й більшу військову частину, а в очікуванні цієї допомоги боронити зайняту позицію, переходячи вразі потреби в контратаку.

Згаданою нарадою я зовсім не звязував себе щодо прийняття особисто того чи іншого бойового рішення, так само як і не боявся за наслідки свого рішення, але дійсно стан річей був такий, що бажано було почути голос тих, що мали моральне право висловити свою думку.

Того ж вечора я звернувся до ґенерала Є. листовно, зясував детально становище на фронті і тяжке положення дивізії і просив вжити найскорших заходів для надіслання підмоги, хочби силою в один полк. Висловив також свої застереження з приводу ворога, що переважаючи нас силами має повну можливість маневрувати, не числячись з віддаллю, та що при такому положенню моя дивізія може опинитись в критичному, ба навіть катастрофічному становищі. Опріч того, я зазначив, що ворог має далекосяглу тяжку артилєрію, яка в значній мірі паралізує діяльність нашої польової артилєрії.

Становище на фронті 4 квітня. Впродовж ночі з 3 на 4 квітня наша розвідка добре працювала і остаточно викрила, що ворог займав села: Мірчу, Загальці, Майданівку і Язвинку. Невеличка частина (мабуть застава) займає с. Кодру. Таким чином, фронт ворога тягнувся на 10 — 12 вер-

Головний Отаман СИМОН ПЕТЛЮРА і Маршал ЮЗЕФ ПІЛСУДСЬКИЙ у Станиславові в році 1920 перед ваґоном Гол. Отамана.

Головний Отаман СИМОН ПЕТЛЮРА і Маршал ЮЗЕФ ПІЛСУДСЬКИЙ в м. Станиславові в році 1920 на посвященні броневого потяга Української Армії „Кармелюк". — Головний Отаман відбирає рапорт ґенерал-хорунжого Олександра Удовиченка.

стов. З огляду на його розтягнення не можна було припускати, що ворог має ще сили нас обійти. Скорше можна було чекати, що ворог розпічне наступ з фронту.

4 квітня ранком бойове розположення наших військ було таке: Звягельський полк і два курині Наливайківського полку займали позиції вздовж Тетерева від Вишевич до залізниці; Франківський полк від залізниці до с. Зарудного включно. Застава від цього полку займала с. Кухарі, а один курінь займав с. Пясківку. Один курінь Наливайківського полку стояв біля с. Вирви. Тут же перебував і технічний курінь. Артилерія займала позиції за вказівками генерала Годлевського. Бронепотяги, маючи перед себе старий паротяг, яко брандер, були біля с. Пясківки. Кінна Запорожська сотня провадила розвідку на крилах нашого розположення. Правим бойовим участком командував командир Звягельського полку, лівим командир Франківського полку. Курінь резерва і технічний курінь були в мойому розпорядженню. Оперативний штаб перебував у Вирві. Один бронепотяг (третій) охороняв залізницю в тилу.

О 9 год. ранку тяжка ворожа артилерія відкрила вогонь спочатку по с. Пясківці та по залізничному мосту, а пізніш обстрілювала площу по обидвох боках залізниці. Стрільба відбувалася рівно годину.*) В скорім часі відкрила вогонь легка ворожа артилерія з боку Загалець і Майданівки, обстрілюючи головним чином наш правий відтинок, але стрільба була дуже млява. В с. Веприні загорілося кілька хат, але їх скоро погашено.

Ґенерал Годлевський вичікував і вогню не відкривав і це до деякої міри нервувало наші війська. Можливо, що така мовчанка нервувала й ворога. Я запитав ґенерала Годлевського про причину мовчанки нашої артилерії і отримав відповідь, що покищо він не знаходить рації стріляти, тим більше, що ворожа стрільба безглузда і носить характер розвідки. Треба було погодитися зі старим досвідченим гарматчиком.

О 12 год. зі сторони с.с. Кодри і Язвинки зауважено було рух ворожих великих кольон, що прямували на Вишевичі і Веприн. Перший гарматний стріл з нашого боку був по цих кольонах. За кілька хвилин кольони розпорошилися від нашого гарматного вогню. Розпочався гарматний бій з обидвох сторін. З боку ворога стріляла тяжка, з нашого боку по цих гарматах стріляла гавбична батарея. Бій то ущухав, то знову розгорався ще з більшою силою. Перевага в вогню польової артилерії була явно на нашому боці, бо ворожа з часом почала „пукати", як казали козаки, все рідше і підкінець (це було о 15 год.) стріляла лише тяжка. Піхота ворога більш не висувалася до наступу ночі.

Повставало питання: який намір має ворог? Можливо, що для нього було вигідно, щоб ми перші почали наступ, щоб переважаючими силами оточити і знищити нас; або ж це була диверсія з його боку, щоб прикувати нашу увагу на цьому відтинку і десь в іншому напрямку готовити для нас якусь погубну

---

*) Було усталено, що ворог має чотирі тяжкі гармати.

несподіванку. Він добре оцінював наше положення на Тетереві: збити нас з займаної позиції, навіть за допомогою тяжкої артилерії, дуже тяжко, а всі його спроби обійти наші крила кінчались для нього невдачею; крім того, він числив на те, що для маневрування в полі у нас не вистарчає сил.

В черговому донесенню командирові корпусу про події на фронті я приводив свої міркування з приводу нашого положення і можливого наміру ворога та просив довести про це до відома штабу Північної ґрупи. При цьому зазначив, що дальшого наступу 17 дивізія провадити не буде з огляду на переважаючі на цьому фронті сили ворога, а буде боронити займані позиції до підходу нових сил, які рішучо є необхідні. Всі мої спроби вплинути на штаб Північної ґрупи щодо надсилки підмоги були голосом вопіющого в пустині.

Можливо, що цьому відтинкові фронту вище командування не надавало значіння, або й справді не мало змоги надіслати сюди допомоги.

Становище на фронті 5 квітня. (Схема ч. 6).

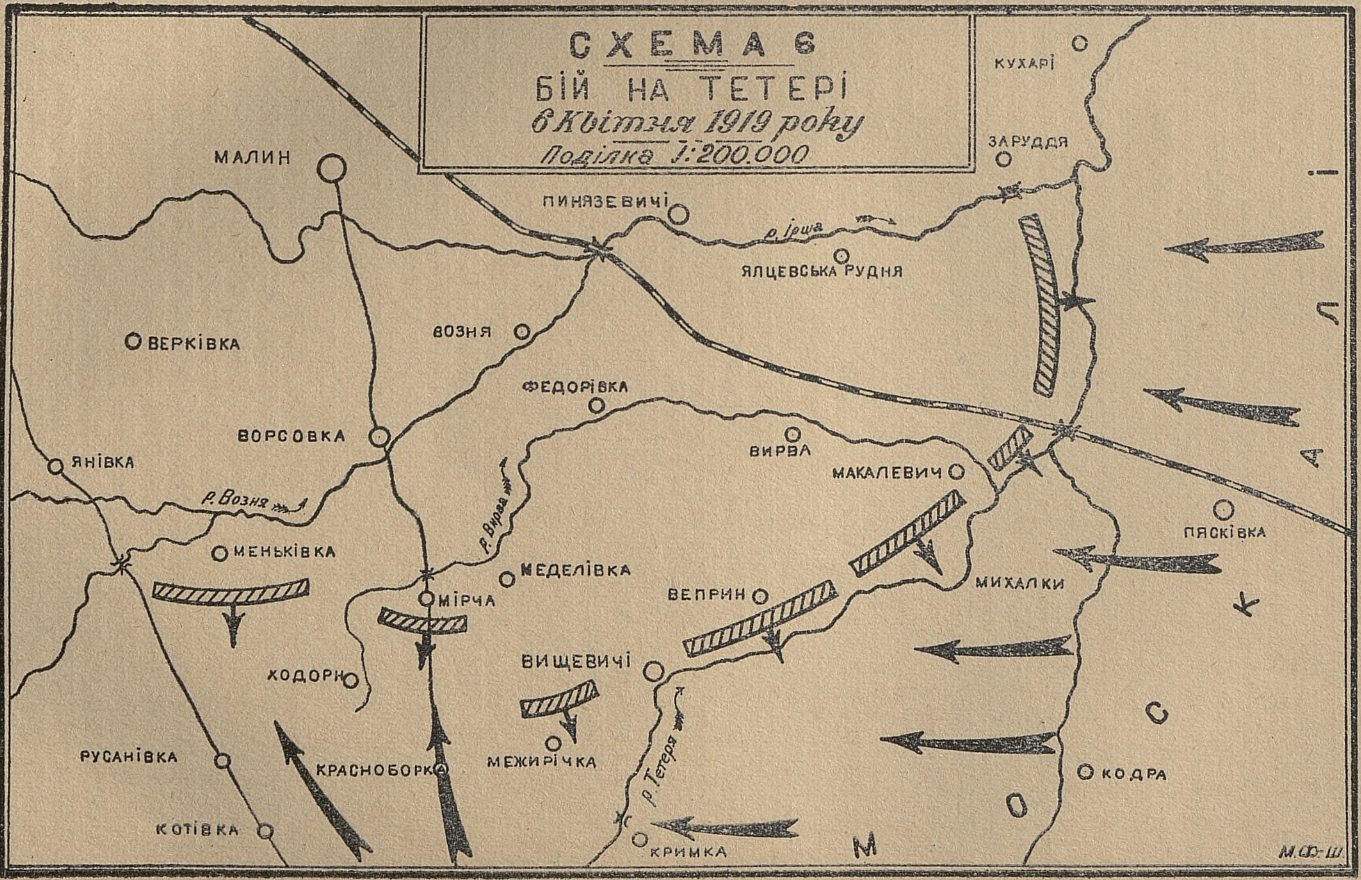
Сумно було сидіти в Тетерівських багнищах. З одного боку я відчував, що потрібна активна діяльність для підтримки духа у війську, а з другого я не мав морального права ставити на карту існування дивізії та й ще при байдужому ставленню вищого командування.

Рівно о 9 год. ранку знов тяжка ворожа артилерія відкрила вогонь та била аж до 10 год. ранку. Обстрілювався лівий беріг Тетерева і простір по обидвох боках залізниці. Особливішої шкоди цим огнем ворог не зробив. В деяких тільки місцях був попсутий залізничний тор та випадково поранено кількох вояків. Чекали ми, що відкриє вогонь і польова артилерія, а тому ґенерал Годлевський вжив заходів, щоби знищити цю артилерію. На жаль, вона мовчала.

Наша розвідка працювала цілу ніч. Здобуті нею відомости підкреслювали, що у ворога не спокій, а скорше нервовий настрій, що зі слів місцевого населення у ворога вночі провадилися пересування військ, як залізницею зі сторони Київа, так і на підводах в незнаному напрямі.

5 квітня ранком прибула на фронт „Окрема Звягельська кінна сотня" в команді сотника Ахтаніо. Сотня мала дуже гарний вигляд, люди бадьорі, гарно озброєні й одягнені, на добрих конях, гарно обамуничених. Сотні дано завдання забезпечити наше ліве крило. Впродовж дня 5 квітня ворог, опріч стрільби з тяжких гармат, не проявляв активних кроків до наступу ночі.

В ніч з 5 на 6 квітня отримано донесення від командира кінної запорожської сотні, яка доглядала за нашим правим крилом в районі с. с. Котівка — Краснобірка — Межирічка, що кінна розвідка від сотні відкрила рух ворожих кольон зі сторони Радомишля шляхом на с. Русанівку. Наша кінна застава в селі Котівці відкрила по ворогу мушкетний і кулеметний огонь (із

СХЕМА 6
БІЙ НА ТЕТЕРІ
6 Квітня 1919 року
Поділка 1:200.000
МАЛИН
ПИНЯЗЕВИЧІ
КУХАРІ
ЗАРУДДЯ
р. Ірша
ЯЛЦЕВСЬКА РУДНЯ
ВЕРКІВКА
ВОЗНЯ
ФЕДОРІВКА
ВОРСОВКА
ЯНІВКА
ВИРВА
МАКАЛЕВИЧ
р. Возня
р. Вирва
МЕНЬКІВКА
МЕДЕЛІВКА
МІРЧА
ВЕПРИН
МИХАЛКИ
ПЯСКІВКА
ХОДОРК
ВИЩЕВИЧІ
МЕЖИРІЧКА
РУСАНІВКА
КРАСНОБОРК
КОТІВКА
р. Тетеря
КРИМКА
КОДРА
МОСКАЛІ
М.Ф.-Ш.

одного кулемета). В Котівці зібралася вся сотня й веде мушкетний і кулеметний бій. Котівка покищо в наших руках.

Командирові цієї сотні надіслано наказ вчепитися зубами в ворога не відриваючися від нього ні на одну хвилину, та виявити його сили і напрямок руху. Разом з тим інформувалося командира сотні, що до с. Ворсівки спішно пересувається Звягельський полк з двома батареями, з яким він мусить звязатися. Я особисто виїхав на позицію Звягельського полку, де й видав розпорядження командирові полку: 1) негайно перейти до села Ворсівки і зайняти позицію фронтом на південь по правому березі річки Ворсівки до с. Меньківки включно, 2) вислати сильну пішу розвідку на с. с. Ходори і Котівку для підтримки нашої кінної розвідки. Якщо ворожі кольони, збивши нашу розвідку, будуть посуватися вперед шляхом на Чоповичі, то атакувати їх з флянку, збити зі шляху і переслідувати незалежно від віддалі.

В розпорядження командира Звягельського полку призначено дві батареї і півсотні технічників, яка мусила зайняти міст через річку Ворсівку в напрямі руху ворога. Для найшвидчого перекинення Звягельців до Ворсівки мобілізовано селянські підводи з с. с. Вишевичі і Веприн.

На звільнену Звягельцями позицію пересунено курінь Наливайківців, що був у резерві. Не було сумніву, що ворог провадить глибокий обхід нашого правого крила, прямуючи на Чоповичі. Все тепер залежало від того, чи підсилу буде Звягельському полку справитися з обходячим ворогом, а головне, чи Звягельці не спізняться.

З фронту ворог не виказував жадної діяльности. Було підсилено розвідку з фронту і їй ставилося завдання намацати ворога й непокоїти його.

Я завідомив штаб корпуса про становище на фронті. Помітний був нервовий настрій серед війська, а темна ніч цей настрій ще збільшувала. З фронту розвідка давала відомости, що ворог займає ті самі села, що займав два дні тому назад, та що його сторожева охорона як і в минулу ніч знаходиться на старих місцях.

Я видав оперативний наказ, в якому зазначалося, що Франківці і Наливайківці мусять за всяку ціну боронити свої позиції і дати можливість Звягельцям знищити обходячого ворога.

Межи 3 та 4 год. ночі з боку Звягельців, що своєчасно зайняли позиції, почулася рідка гарматна стрільба. Це командир гарматного дивізіона полковник Супруненко, як донесено було через телефон, робив пристрілку по огнищах, що розкладали наші кіннотчики по дорозі руху ворога.

Ворог посувався вперед дуже поволі, обережно, вже захопив Русанівку і просувався далі. Командирові Звягельського полку наказано розгорнути полк у бойовий порядок, посуватися в напрямку на с.с. Меньківку і Янівку, пильно доглядаючи за своїми крилами, а коли настане відповідний момент, атакувати ворога.

До дивізіону полковника Супруненка відїхав генерал Годлевський. Наші кінні й піші розвідчики на цьому фронті, відходячи, вели бій з густими ворожими лавами, висланими мабуть від ворожого бічного відділу. Біля 5 год. ранку 6 квітня артилерія полковника Супруненка відкрила вогонь, який то стихав, то ще з більшою силою розвивався. Незабаром заговорили кулемети з обидвох сторін.

В той час наша розвідка з Тетерева доносила, що на півдні від залізниці ворожі кольони перейшли на лівий беріг річки Кодри і посуваються дорогами на Макалевичі, Веприн і Вишевичі. На північ від залізниці ворог посувався збоку с. с. Загалець і Мірчі. Першим відкрив огонь ворожий бронепотяг по залізничнім мості через Тетерів. З нашого боку пущено на повних парах старий паротяг, який вже кілька днів був приготований для цієї цілі. Становище на фронті вияснилося: наш успіх залежав від успіху Звягельців. На Тетереві ми мали надію утриматися. Курінь Франківського полку, що займав с. Пясківку, було переведено на лівий беріг річки і прилучено до полку. Технічники дістали наказ знищити мости у с. с. Вишевичі і Макалевичі, як тільки наша розвідка прилучиться до своїх частин.

Командирові кінної Звягельської сотні наказано тримати під своїм доглядом мости біля Кухарів через Тетерів і біля Заруддя через Іршу. До резерву було стягнено все, що тільки носило зброю: комендантську польову сотню, польову варту, старшин оперативного штабу, фурманів і т. д. Пригнічений настрій серед війська змінився на оптимістичний. Ворог не так був страшний через те, що йому нелегко було переправитися через Тетерів, що сильно розлився.

Бій межи бронепотягами відбувався недовго, бо кількома стрілами гавбиць ворожі бронепотяги або були підбиті, або відігнані назад.

На світанку наші батареї *) відкрили раптово сильний огонь по всьому фронту ворожого наступу. Загреміли також тяжкі гармати у ворога, а за ними й легка артилерія. Гарматний бій досягнув найвищого напруження. Якась сторона мусила перемогти, і коли я зауважив, що на деяких відтинках фронту наші гармати припинили вогонь, мені прийшла до голови думка, що ворог має перемогу в гарматному вогню. Пізніше я довідався, що батареї навмисне припиняли на короткий час огонь, щоб обманути ворога, а коли він, підчас затишша, сміливо посувався вперед, на нього з неба падала страшна кара: це досі мовчазні гармати нищили його немилосердно своїм огнем. Але підходили нові ворожі лави, лягали в болото і відкривали вогонь з мушкетів та кулеметів.

До 10 г. ранку ворожа піхота присунулася до Тетерева на віддаль мушкетного стрілу, несучи страшні втрати від нашого вог-

*) Наші батареї мали кілька добре замаскованих позицій, щоби не нести даремних втрат від ворожої тяжкої артилерії.

ню. Сили ворога на цьому фронті сягали до чотирьох полків при 4 — 5 батареях легкої артилєрії і 4-ох тяжких гарматах.

В цей час повернувся від Звягельців дуже схвильований ґенерал Годлєвський і доповів мені, що положення Звягельців надзвичайно тяжке, що хоробрости й твердости не вистарчить, щоби зломити переважаючого ворога. Залишивши ґенерала Годлєвського своїм заступником і передавши йому керування на цьому фронті, я з „резервом" кинувся на підмогу Звягельцям. Для більшого поспіху були використані для пересування селянські підводи, що повтікали в поле з обстрілюваної ворогом смуги. На цих же підводах доставлялися Звягельцям гарматні й мушкетні набої.

Вже по 12 год. я прибув на позицію Звягельців і застав таку картину: Звягельці були приперті до правого берега р. Возні, упираючись правим крилом в дорогу, що веде на Чоповичі, а лівим в коліно річки Вирви, при повороті її на північний схід.

С. Мірчу обороняла сотня з двома кулеметами. Батареї стояли по той бік річки за нашим лівим крилом. В свойому тилу Звягельці мали три містки через річку, але ніодин вояк не використав їх. Ворог оточував Звягельців півколом, опукла частина якого була на північно-західньому боці с. Ходорів, праве крило не доходило на 1 верству до с. Мірчі, а ліве упиралося в с. Облітки. Село Меньківку займав ворог, але гарматним огнем його звідти було вибито, а саме село майже ціле спалено. Кінна Запорожська сотня міцно тримала в своїх руках міст через Возню по дорозі на Чоповичі. Бій був у повному розпалі, то одна, то друга сторона переходили в контратаку. Большевики кричали: „Пєтлюрци, здавайтєсь, нас дєсять тисяч!" У нас в резерві не було ніодного чоловіка, технічна чота виконувала обовязки санітарів. Положення було надзвичайно тяжке і якби під руками у мене був хоч би один свобідний курінь, я би вдарив по правому крилу ворога від села Мірчі і відкинув його за Ходори. Тому викликавши телєфонічно ґенерала Годлєвського, я запитав його про становище на фронті і про те, чи може він обійтися без одного куріня Наливайківського полку, якого я хотів би відтягти в допомогу Звягельцям. Відповідь отримав такого змісту: що всякий мій наказ буде негайно виконаний, але він уважає, що полки мають настільки великі втрати, що курінь вже не може становити такої реальної бойової сили, на яку можна було б опертися. Крім того доповів мені, що поступили від нашої розвідки донесення про скупчення ворожих сил в районі Кримки, мабуть з метою форсувати там Тетерів. Я запропонував ґенералові Годлєвському перекинути як найскорше гавбичну батарею*) сотника Качанівського до Мірчі і відсіль цій батареї стріляти в напрямку на Кримку та по правому крилу ворога. Коли батарея осягне с. Ворсівку, то надіслати розвідчиків до Мірчі, де я буду перебувати. Хоч підчас розмови з ґенералом Годлєвським ми й не висловлювали один одному своїх думок про

---

*) Гавбична батарея мала надзвичайно добрі коні, тому багна й польові дороги не були великою перешкодою в її руху.

наближення тяжких наслідків бою, але в душі ми молилися Господеві, щоб Він допоміг нам протриматися до ночі, щоб під прикриттям її відірватися від ворога й відійти за р. Іршу й боронити надалі Малин.

Підсиливши сотню з двома кулеметами, яка боронила Мірчу, своїм резервом, при якому теж було 4 кулемети, я зробив спробу атакувати вороже праве крило. Підготовивши атаку убійчим кулеметним огнем, від якого ворог почав утікати до с. Ходорів, залога Мірчі зробила вилазку й рушила в атаку, обходячи Ходори зі сходу. Завязався бій за оволодіння цим селом. Догадливий командир батареї (дивізіону полковника Супруненка) відкрив гарматний огонь по Ходорам і після довгого й упертого бою ми заняли Ходори, що правда з великими втратами. Ворог посунувся на Котівку. Цей частковий успіх не зробив основного перелому в кращий для нас бік, але мав велике моральне значіння в розумінні піднесення настрою серед вояків; понадто, я, як найстарший начальник, особисто повів у бій ці дві сотні і досягнув успіху, хоч і був ранений кулею в ступню правої ноги. На цілому фронті Звягельці уперто боронять свої позиції, облиті власною кровю; на крайньому правому крилі переходять навіть у контратаку і відкидають ворога на дві-три верстві, забираючи полонених.

В дальшому я наказав комендантові с. Ходорів негайно вислати в напрямку на Краснобірку і далі аж на Межирічку сильну розвідку для вияснення, чи є по той бік річки ворог, які його сили і т. ін. Надіслав сотника Єгорова (мій адютант) запитати телєфонічно ґенерала Годлєвського, де гавбична батарея і як справа на фронті. Через кілька хвилин отримав я відповідь, що батарея біля двох годин тому знялася з позиції і вирушила на Ворсівку; якщо спізниться трохи, то лише тому, що була на північному боці залізниці і що треба далеко обїзжати, бо через високий залізничний насип переїхати неможливо.

До 17-ої год. на лівому березі Тетерева ніодного ворожого вояка вже не було. Втрати наші значні, але вояки бадьорі.

Зміцнилася надія, що протримаємося до ночі, якщо не буде якої несподіванки з боку ворога.

Біля 18 год. приїхав верхи до Мірчі і зголосився до мене командир гавбичної батареї сотник Качанівський; батарея їхала ззаду поволі дорогою від Ворсівки до Мірчі. Завжди похмурий, замислений, мало й тихо балакаючий сотник Качанівський витягнувся передімною в струнку на цілий свій великий зріст і також коротко й тихо доповів: — Прибув з батареєю згідно з наказом. Ознайомивши сотника Качанівського з бойовими обставинами на місцевому фронті, я дав йому бойове завдання, а разом запропонував, не гаючи часу, надіслати кінних розвідчиків для відшукання переправи біля с. Межирічки і якщо біля нього є міст, то зруйнувати його. Надто, я підкреслив, що в згаданому напрямку вислані піші розвідчики. Прибуття на фронт батареї додатньо вплинуло на вояцтво.

Через кілька хвилин після того, як виїхав сотник Качанівський, ґенерал Годлевський телефонічно доповідав, що ворог переправляється біля с. Межирічки на наш беріг і загрожуватиме правому крилу Наливайківців, та що від них вислано дві сотні, щоби зліквідувати ворога.

Наші розвідчики або спізнилися, або легковажно поставилися до виконання покладеного на них завдання. Я наказав із Ходорів хутко вислати на підводах чоту з кулеметом під командою старшини на Межирічку в допомогу Наливайківцям, щоб перехресним огнем нищити ворога. Крім того, наказав сотникові Качанівському обстріляти переправу біля Межирічки. Через якийсь час отримав завідомлення від адютанта Звягельського полку, що командир цього полку полковник Глинський тяжко контужений гарматним стрільном та що командування перебрав помішник командира полку полковник Х. (на великий жаль не памятаю прізвища цього високодостойного хороброго лицаря). З цілого серця шкода було полковника Глинського, що за час свого командування полком був просто безстрашним і таку прикмету прищепив і полкові.

Вже сонце заходило, як розпочався бій біля с. Межирічки. Пізніше вияснено, що наші дозори перші відкрили вогонь по ворогу, що переправлявся через Тетерів. Жменя наших козаків з власної ініціятиви вирішила обороняти переправу і цим впровадила в блуд ворога, який розсипався в лави на своєму березі і відкрив огонь по стріляючих розвідчиках. Та частина ворога, що встигла перейти на наш беріг, посунулася вздовж берегом на південь, мабуть під враженням огню розвідчиків. Врешті, згубивши двох забитими, розвідчики мусили відійти під сильним огнем ворога. Лише коли відійшли розвідчики, ворог почав перекидати на наш беріг своє військо, яке й розсипалося в лави. Про перебіг бою донесли гарматні розвідчики. Перед заходом сонця вже втяглися в бій коло Межирічки 2 сотні Наливайківців, а за ними й вислана з Ходорів чота. Розпочали працю і гавбична батарея. Її вогонь сотник Качанівський комбінував так, що дві гармати стріляли по переправі, а дві по правому крилу ворога. Потім огонь цілої батареї направляв то в той, то в другий бік.

Вже стало темніти, коли ворожа артилерія почала обсипати стрільнами цей новий відтинок фронту. Його піхота якби прилипла й далі не посувалася.

На відтинку ґенерала Годлевського ворог не осягнув ніде успіху, поніс страшні втрати, не перекинувши на наш беріг ніодного вояка.

Поступово на цілому фронті бої затихли, лише в деяких місцях було чути окремі мушкетні стріли та кулеметні „черги". Про мою постанову відійти вночі за Іршу нікого не було поінформовано. О 10 год. вечора видано листовне розпорядження (у польовій книжці) частинам дивізії розпочати о 12½ год. ночі відворот на лівий беріг Ірші. Франківському полкові зі своєю артилерією йти на Янцівську Рудню, Наливайківському зі своєю ар-

Приїзд Головного Отамана СИМОНА ПЕТЛЮРИ до Київа в р. 1920. Повітання на двірці. Головний Отаман відбирає рапорт генерала Польської Армії Едварда Ридз-Сміґлого.

Головний Отаман СИМОН ПЕТЛЮРА в Бердичеві в травні 1920 р. розмовляє з ґенералом Польської Армії Лістовським. Праворуч Військовий Міністр ґен. штабу полк. В. Сальський та командир 6-ої стрілецької дивізії ґен. штабу полк. М. Безручко.

тилєрією на Пинязевичі, Звягельському полкові з артилєрією на Малин, Кінній Звягельській сотні на Заруддя, Кінній Запорожській сотні на Чоповичі, Технічному куріневі — до Пинязевич. Кожна окрема частина по отриманню наказа має надіслати до згаданих пунктів по 2 кінні старшини і 3 козаки, яко квартирієрів. Прибувши на місце зайняти бойові позиції й боронити переправи через Іршу. Бронепотяги прикривають відворот. Оперативний штаб дивізії — на залізничній ст. Малин. Відходом Франківців і Наливайківців керує ґенерал Годлєвський. Своє місце я вказав при Звягельському полку. Відворот мав прикриватися арієрґардами. Дві сотні Наливайківців прилучувалося до Звягельського полку. Підчас відвороту малося обовязково тримати певний звязок поміж частинами. Ніодного забитого чи пораненого вояка не залишати. По прибуттю на місця подати доповідь в штаб дивізії з долученням схем розпологу частин.

Виданий наказ про відворот дивізії був останнім акордом нерівного, але славного бою 17 дивізії.

Переживши велику европейську війну, підчас якої я був пять разів ранений і два рази контужений, приймаючи участь в численних боях на німецькому фронті і не маючи заміру співати хвальні гімни частинам своєї дивізії, я з обовязку мого сумління маю моральне право сказати, що до цього часу 17 дивізія боронила кожний крок землі своєї Батьківщини чесно, сумлінно, по лицарськи. Тяжкі понесені нею втрати є доказом тому.

Частини дивізії знялися з позицій в один і той же час і відходили, прикриваючись бойовими лавами. На багатьох місцях позицій було розведено й залишено багаття, щоби ворог думав, що позиції ще зайняті нашими військами. Командири бронепотягів у багатьох місцях зняли рейки й забрали їх з собою. Ворог не переслідував нас підчас відвороту. До 5 год. ранку 7 квітня дивізія зайняла позицію по лівому березі Ірші, виставила сторожеву охорону по правому і вислала розвідку. Страшенно втомлене вояцтво знов було готове дати бій ворогові.

Про події я поінформував по апарату Юза штаб корпусу і в недовгім часі приїхав на ст. Малин ґенерал Є. Вислухавши мою коротку доповідь про становище на фронті і про бойовий стан дивізії, він висловив своє здивування, що я й надалі маю намір продовжувати боротьбу з большевиками. Тоді я запитав ґенерала, чи не дивується отаман Оскілко, що я продовжую боротьбу з червоними. Ґенерал відповів, що він його (Оскілка) поінформує.

Чи є надія, що на допомогу мені пришлють свіжі сили? — запитую ґенерала.

— Не думаю; якби було що надіслати, то напевно вже прислали б — відповів ґенерал. Розмову скінчено. Ґенерал відїхав. *)

Була 8 год. ранку 7 квітня. З огляду на те, що ворог активних чинів не проявляв, я в супроводі адютанта сотника Кречковського

---

*) Треба занотувати, що я посилав телеґраму звягельському комендантові сотникові Падалці з просьбою надіслати на фронт всі військові частини, що були в нього під руками. Зброя у нас була.

і невеличкого кінного конвою розпочав обізд позицій, починаючи від правого крила. В оперативному штабі своїм заступником залишив ґенерала Годлєвського.

Підчас обізду дякував вояцтву за чесну бойову службу на користь Батьківщині. Прийшлося скоротити довжину позиції по фронту, бо в частинах залишалося мало вояків. В кожній частині були катеґорії без вісти пропалих вояків, це можна було пояснити звичайним дезертирством, а тому видано було командирові польової варти розпорядження посилити догляд за тилом.

Місцеве населення района дивізії мало настрій приголомшений, пригнічено-байдужий. Головно на це вплинув наш відворот. В містечках Пинязевичі і Малин я мав розмову з представниками населення, серед яких були й такі, що служили в війську і фльоті підчас великої війни і досить добре розбиралися в військових і загальних обставинах. При всій їхній симпатії до нашого війська і справи, вони всетаки не вірили в остаточну нашу перемогу. Страшенно ненавиділи отаманів, а також не любили фантастично зодягнених чубатих вояків, та казали, що тяжко розпізнати по одягу, чи то большевики, чи наші, бо як ті, так і другі подібні один до одного. Запитували, чому ми відступаємо після таких довгих боїв. І коли їм було пояснено, що сили ворога в порівнанню з нашими дуже великі, то вони просто казали: „А чому Петлюра береться воювати, раз не має досить війська?"

Обізд я закінчив біля 17 год. Ворог тримався пасивно.

Висновки. Большевики мабуть надавали великого значіння коростенському залізничному вузлу, а тому за всяку ціну прагнули захопити його. Докладно знаючи, скільки наших військ бере участь у боях на цьому фронті, ворог значно збільшив свої сили з метою зломити наш опір. Перша його спроба обійти наше праве крило закінчилась для нього невдачею. Підсиливши свої війська новими частинами і тяжкою артилєрією ворог спочатку впродовж кількох днів провадить диверсію з метою прикувати нашу увагу з фронту і підготовлює новий обхід нашого правого крила, а можливо що й бажав вийти нам в глибоке запілля більшими силами, використавши на цей раз ніч.

Наше праве крило було легше обійти, як ліве, бо тут були доступні переправи через Тетерів, крім того були дві добрі дороги, що тягнулися рівнобіжно одна до одної від Краснобірки на Малин і від Радомишля на Чоповичі. На північ від залізниці таких доріг не було та й сама місцевість для пересування військ була невигідна. Маючи це на увазі, я й тримав на правому крилі цілий час окрему кінну Запорожську сотню, яка сумлінно виконала свій обовязок в ніч з 5 на 6 квітня, а саме, викрила рух ворожих військ, завідомила про це штаб дивізії і ввязалася в бій з ворогом, щоб затримати його. Командир сотні влучно оцінив положення, не втратив присутности духа в темну ніч і майже цілу добу брав участь в бою з ворогом. По отриманню повідомлення про обхід нашого правого крила, прийшлося рішати завдання на скорість, щоб не дати ворогові можливости виграти віддаль. На

протязі мінімального часу було перекинено Звягельський полк з двома батареями в район села Ворсівки, де він звязався з кінною сотнею.

Командирові полку було дано повну ініціятиву щодо виконання покладеного на полк завдання, себто за всяку ціну ліквідувати обходячого ворога. Нерішучість ворога послужила нам на користь. Якби начальник большевицьких обхідних сил постановив виконати дане йому бойове завдання і енерґійно йшов вперед, прикриваючи свій рух боковими відділами, то хочаб цей рух і викрила була наша кіннота, всеж жертвуючи боковими відділами, він скорше осягнув би своєї мети, а Звягельці безумовно спізнились би і становище наше було б катастрофальне.

Вже під вечір ворог зосереджує свої сили біля села Кримок, очевидно з метою перекинути їх на наш беріг переправою коло Межигірки. Ґенерал Годлєвський, завідомляючи мене про це, чомусь не вжив одночасно належних заходів, щоб перешкодити ворожій переправі. Однак ворог не переправився своєчасно, а пізніше напоровшись на маленькі наші сили (піший дозор), затримався ще на пару годин.

На головному фронті ворог пустив в атаку з самого ранку свої кольони, які підвів ще вночі. Було цілком незрозуміло, чому ворог ліз в атаку на наші позиції, підсилені такою річкою, як Тетерів, що не мала бродів, а всі мости на ній, в напрямку імовірного наступу ворога, було знищено. Гадаю, що у нього був розрахунок на те, що сильним огнем він відкине наші війська від річки, поправить мости і по них перейде на наш беріг, або ж сподівався, що обхідна кольона, опинившись в нашому запіллю, примусить нас відійти назад.

Задуманий ворогом плян був розрахований на наше знищення. Майже до 12 год. ворог уперто посувався до річки, нагромаджувався в мертвих просторах і взагалі проявляв надзвичайну активність, несучи страшні втрати від нашого вогню.

Решту дня бій тривав з меншим напруженням і ворог втративши надію на успіх з фронту під вечір розпочав зосереджувати свої сили на півдні коло с. Кримок з метою використати тут переправу і перейти на наш беріг.

Страшно боляче було підписувати наказ про відворот за річку Іршу, соромно було перед живими й поляглими лицарями залишати ворогові рідну землю, политу кровю наших братів. Не ворог, а ми були переможцями в цьому тяжкому бою і якби ті, від кого залежала своєчасна підтримка, бачили на свої власні очі лицарську боротьбу нашого війська з ворогом в кілька разів переважаючим нас, вони б тоді лише зрозуміли, що творять великий злочин перед Батьківщиною.

Це був перший випадок відвороту 17 дивізії, викликаний не оперативними чи тактичними обставинами, а просто з причин фізичних: — слабший уступає місце сильнішому.

Відворот безумовно погано вплинув на військо й на населення.

Перенесення позиції на лівий беріг Ірші давало можливість оборонятися від насідаючого ворога, який безумовно буде й надалі вживати тих же методів, себто обходити наші крила.

День 7 квітня на фронті. Впродовж цілого дня 7-го квітня ворог був надзвичайно пасивний. Наші розвідчики, як піші, так і кінні, увесь час обстрілювали ворожий розполог на лінії сіл Янівка, Ворсівка, Макалевичі і далі на північ за залізницею. Ворог, понісши напередодні великі втрати, ще не міг прийти до себе, а добити його не було чим.

На ст. Коростень Правобережний було затримано кількох вояків (в тому числі були й старшини), які самовільно залишили частини і разом з раненими потайки сіли до ваґонів і від'їхали в тил. На стації їх було заарештовано. Вояки ці були переважно з Наливайківського полку.

Увечері я прийняв доповідь від начальника контррозвідки та голови польового суду і дав інформації залізничному комісарові п. Радзієвському.

Вислухав цікаву доповідь від них з приводу діяльности підполковника Товмачова на згаданій стації. В той час поверталося багато біженців із Совітської Росії до своїх осель. Це були українські біженці з часів великої війни і большевики не перешкаджали їм повертатися додому, хоч добре їх перед тим обдирали. Нещасні біженці в Коростені, себто вже на своїй землі, вже під захистом своєї влади і війська, попадали до лап підполковника Товмачова, який, так би мовити, сортував біженців, а саме молоденьких дівчат і молодиць відокремлював, оголошував їм, що їх поки що затримується, а решту потягами відправляв далі. Затримані перебували в „неволі" до того часу, поки не прибував наступний „ешалон" з новими поворотцями, яких чекала та сама доля. Я мав повне моральне право вжити до особи Товмачова тих заходів, що вжив своєчасно до бандита Ворушила, але покищо обмежився тим, що видав розпорядження голові польового суду скласти протокол про діяльність Товмачова, зміцнити дані свідками і з мойого наказу відіслати ґенералові Аґапієву, начальникові штаба Північної ґрупи.

На фронті ллється кров, а в недалекому запіллю ллються сльози сестер, жінок і матерей, що їм доля судила повернутися на Батьківщину і разом з тим попасти до рук нових катів, які наплювали їм в саму душу. Хотілося б тут промовчати про це з ріжних причин, із яких головною є той мотив, що мовляв, не треба викривати неґативні сторони з часів наших визвольних змагань, щоб не компромітуватися, бо ж про це довідаються й наші вороги. Так думають деякі політики. Я ж не політик, лише військовий, а тому, що думаю, то кажу, а що кажу, то роблю.

Запросив я до штабу ґенерала Годлевського та інших старших гарматчиків, щоб обміркувати важливу справу. Наші два бронепотяги з гарматами (третій мав тільки 6 кулеметів) мали можливість стріляти тільки в напрямку руху і в боки лише на

15°, а дуже часто траплялася потреба, особливо при обході ворогом наших крил, стріляти в усіх напрямках. Пристосувати до такої стрільби наші бронепотяги було неможливо. На нараді вирішено: на звичайну плятформу ставити польову гармату або гавбицю, прикріпивши її ланцюгами до підлоги плятформи, щоби гармата не мала відкоту після стрілу, а щоб плятформа не перекинулась від віддачі, прикріпляти її з боків теж ланцюгами до залізних кілків, вбитих у землю. По боках плятформи укріпити тюки пресованого сіна для захисту обслуги від ворожого вогню. Такий імпровізований бронепотяг мав би приносити велику користь. Зараз же приступлено до пристосування чотирьох плятформ. Потрібні ланцюги і залізні кілки, як рівно робітників з приладдям, обіцяв надіслати залізничний комісар пан Радзієвський. Бронепотяги мали бути готові впродовж найблизчої доби.

Пізніше я видав припис начальникові штабу дивізії сотникові Гуртовенкові, щоби він ранком 8 квітня відїхав до Коростеня для обревізування дивізійного постачання, польового шпиталя, шпиталю жидівського та майстерень. Наказав евакувати до Звягеля чи Рівного тяжко ранених і хорих і зайвий залізничний рухомий склад, увійшовши в порозуміння з комісаром Радзієвським. Рівнож наказав таємно попередити начальника Коростенського залізничного вузла, Овручського повітового комісара, начальника пошти і інших, що на випадок дальшого нашого відвороту все в них повинно бути готовим до евакуації.

Бойові події 8 квітня. Цілу ніч з 7 на 8 квітня до штабу надходили донесення нашої розвідки і контррозвідки. Підтверджувалося, що ворог робить у себе переґрупування, але на крилах руху не зауважено, хоч наша кіннота відважно пробиралася аж у запілля ворога. По 12 год. дня розвідка від Наливайківського і Франківського полків завязала перестрілку з ворожою розвідкою, і та почала відхід. Але через годину розпочали з того ж напрямку посуватися вперед і наші бронепотяги і відкрили вогонь. Ворожі лави зупинилися й почали ховатися за нерівностями місцевости. Дві наші батареї відкрили вогонь і ворог почав розбігатися. До 15 год. все затихло. Запитую ґенерала Годлєвського про його думку, чому не стріляла ворожа артилєрія? Ґенерал пояснює: або ворог робив посилену розвідку виключно піхотою при підтримці бронепотягів і цим насьогодня обмежиться, або готовиться вдарити, але сильніше в іншому місці.

Не встигли ми закінчити розмови, як зі сторони Янівки (ліве вороже крило) загреміли гармати. Обстрілювали Малин і місцевість на захід від нього (позиції Звягельського полку). За пару хвилин і наші батареї відкрили вогонь. Закипів гарматний бій, що тривав біля години. Першими припинили вогонь гармати ворога. Наші гармати ще деякий час продовжували стріляти. З цього напрямку ворожа піхота не показувалася. Явилась думка, чи не готовиться ворог до нічної операції. На підтримку Запорожській кінній сотні було виділено від Звягельського полку і віді-

слано до Чопович одну сотню. Ми мали втрати: одну гармату підбиту, кілька чоловік забитих і ранених.

Біля 17-ої год. від командира Запорожської кінної сотні отримано докладне донесення. Він писав, що коли на лівому ворожому крилі почали стріляти гармати, його лівий розїзд знаходився в районі с. Гутки і почав посуватися на Янівку та обсервував картину бою. Вісім ворожих гармат стояло на південний схід від Янівки. Стояли вони уступами по 2 гармати. Піхота, силою не менше як курінь, займала Янівку і шлях, що веде з цього села на північ. Попадання від перших наших стрілів він не бачив, але пізніше був свідком, коли наші стрільна падали на ворожу батарею. Три чи чотирі ворожі гармати було збито і вони припинили стрільбу. Решта стріляла недовго, бо обслуга почала втікати. Вогонь наших гармат змусив до відвороту і ворожу піхоту. Підчас обстрілу ворожого запілля, під наш огонь попала піхота і гарматні передки. На місці бою ворог залишив підбиті гармати і забиту обслугу, а далі валяються покинені передки, забиті люди й коні. Ворог відійшов на південний схід.

Так закінчився день 8 квітня. Ми готовилися зустріти ворога вночі. Була поставлена сторожева охорона по правому березі Ірші, а далі нишпорила наша розвідка.

Захвилювався штаб корпусу і став просить інформації про бойові події.

Вночі отримав я донесення від командира кінної Звягельської сотні, що біля с. Кухарів завважено невеликий ворожий відділ з підводами, який біля цього села мав намір перейти мостом через Тетерів на наш беріг, але під огнем нашої кінноти відійшов. Кінна розвідка продовжує стежити за місцевістю на правому березі Тетерева. Були надіслані належні вказівки сотникові Ахтаніо, і крім того завідомлено штаб корпусу.

Командирові Франківського полку було наказано зміцнити розвідку правого крила ворога і підтримати Звягельську кінну сотню. Запропоновано залізничному комісарові Радзієвському подати заднім ходом на ст. Малин 25—30 ваґонів у моє розпорядження. Ці ваґони я мав використати, коли явиться потреба хутко перекинути залізницею полк піхоти з кулеметами для ліквідації можливого обходу. Артилєрія могла трухцем поспіти. На 9 квітня мали бути готові й плятформи для бронепотягів.

Запросив я до штабу всіх командирів окремих частин чи їх заступників і поінформував про положення на фронті, після чого ми обмінялися думками. Прийшли до одного висновку, що вразі дивізія не буде підтримана свіжими силами, то незабаром ворог захопить Коростень.

На світанку 9 квітня прийшло від командира Звягельської кінної сотні друге донесення, що ворожі кольони з артилєрією і великими обозами посуваються на північ в напрямку на с.с. Ханев і Унин. Сили ворога складаються не менше як з двох полків.

Трудно було передбачити, що ворог вирішив робити такий глибокий обхід тяжкими весняними дорогами. Треба ж було

пройти 25—30 верстов, щоб вийти на наше запілля. Однак це було фактом.

Вдруге було повідомлено командира корпусу ґенерала Єрошевича про початок глибокого обходу нашого лівого крила і просилося рішуче вимагати від отамана Оскілка негайно подати на наш фронт свіжу частину не тільки для ліквідації ворожого обходу, але й для переходу в наступ і знищення обхідної ворожої кольони. Можна було передбачати навіть, що ворог, надсилаючи в глибокий обхід самостійну військову частину, поклав на неї обовязок захопити Коростень. Під впливом такої думки я й наказав сотникові Ахтаніо виділити з сотні чоту зі старшиною, яка мала іти слідком за ворогом і своєчасно сповіщати мене про нього.

Таку свою думку я висловив командирові корпусу та запитав його, чи не находить він можливим відкликати з Мозиря 55 Народнього Визволення полк з батареєю й бронепотягом до Коростеня і використати ці частини на фронті 17 дивізії, бо критичний момент уже наступив. Захопивши Коростень ворог автоматично заволодіє й Мозирем, а залога його або уляже знищенню, або в кращому випадку розбіжиться. Командир корпусу обіцяв мені переговорити зі штабом Північної ґрупи в цій справі.

Ранком комісія під головуванням ґенерала Годлевського закінчила на ст. Малин працю по улаштуванню згаданих вище чотирьох гарматних „бронепотягів". Головну мету осягнено, себто гармати можна було хутко пересувати залізницею і стріляти в кожному напрямку. Постановка гармати на плятформу і здіймання її на землю потребувало біля 15 хвилин і праці 20—25 людей.

Бойові події 9-го квітня.
(Схема ч. 7).

До 8 год. ранку 9 квітня наша розвідка подала відомости, що на північ від залізниці в трикутнику поміж річками Тетеревом та Іршею і залізницею у ворога зібрано не більше, як полк піхоти. Артилерія його стоїть по той бік Тетерева. Головні сили розміщені на південь від залізниці, особливо значні сили перебувають у районі села Ворсівки, Штаб у с. Мірчі.

Ми фактично володіли обидвома берегами Ірші і всіма мостами, а наша розвідка свобідно ходила перед ворожим розположенням. Ворог мовчав, навіть його розвідка не проявляла активности.

Я постановив атакувати вороже праве крило з метою відкинути його на південь від залізниці, саму залізницю захопити і тим перервати його звязок з тилом.

Наступ призначено виконати на 11 год. Франківському полку і одному куріневі Наливайківського полку при сильній підтримці артилерії, а перехід частин на правий беріг мав бути добре маскованим. Артилерія відкриває вогонь лише тоді, коли призначені для атаки частини будуть уже на другому боці річки. Якщо ворог зауважить наш рух і відкриє воронь, тоді й наша артилерія

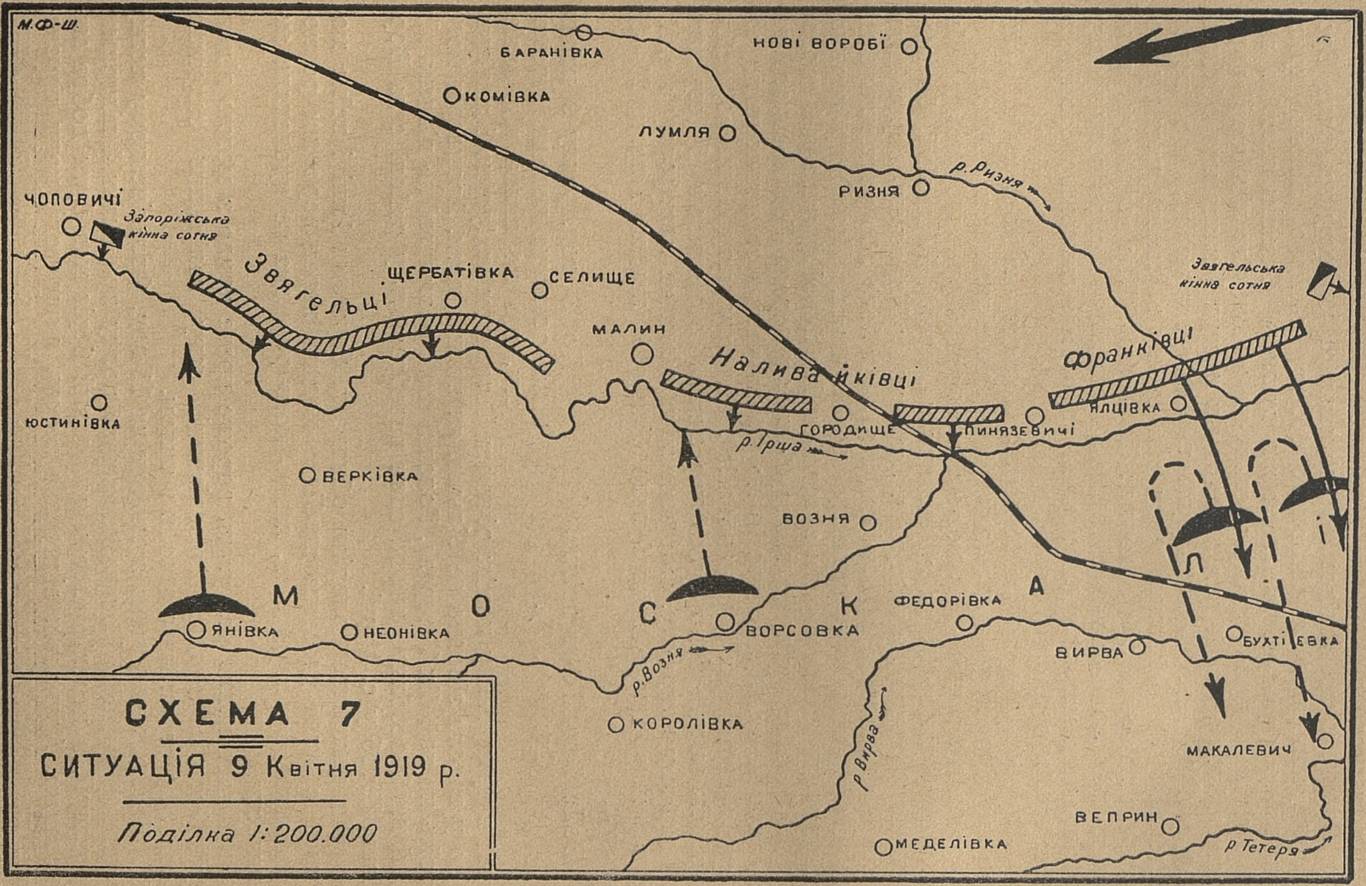

СХЕМА 7

СИТУАЦІЯ 9 Квітня 1919 р.

Поділка 1:200.000

Головний Отаман СИМОН ПЕТЛЮРА в таборі інтернованих частин Армії УНР в Ланцуті в р. 1921. Праворуч Головного Отамана стоїть командир ґрупи інтернованих військ цього табору ґенерал-хорунжий Н. Никонів та комендант табору майор Печковський.

Головний Отаман СИМОН ПЕТЛЮРА 2. II. 1919 р. в Камянці Подільському серед делеґації Ґімнастично-Спортового Товариства „Січ" по врученню Йому топірця — емблеми Т-ва. Сидять: Зліва кошовий отаман Січі Павло Богацький, Головний Отаман Є. Петлюра, Голова ревізійної комісії Січі полк. Микола Лорченко; стоять зліва: член ревізійної комісії поручник Укр. Галицької Армії Микола Угрин-Безгрішний, Січовий отаман директор департаменту державної канцелярії Євген Галаневич, член Січової Ради пані Літинська, осаули — п. Петро Шекерик-Доників і поручник Укр. Галицької Армії Саєвич. (Із збірки Музею Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові).

має відповісти вогнем. Звягельському полку і куріневі Наливайківського полку міцно боронити свої позиції, тримаючи тісний звязок з кінною сотнею. Куріневі Наливайківського полку і технічному куріневі, яко мойому резерву залишитися в Пинязевичах.

Видавши наказ, я особисто виїхав до частин, призначених до атаки, щоби підбадьорити їх. Наказав бронепотягам при підтримці гавбичної батареї рушити вперед, коли частини будуть на тому боці річки, і рішуче підтримати атаку. По прибуттю на позицію Франківського полку, я зауважив не то обережність, не то нерішучість командира цього полку. Сказав йому, що я буду разом з ним і готовий в кожній хвилині йому допомагати. Розвідка наша на цьому відтинку під керуванням хватських старшин, працювала енерґійно, тримаючи ворога „на мушці". Перехід на правий беріг частин закінчився біля 13 год. Ворог мовчав. Лави посувалися вперед. Франківці загинали своє ліве крило на південь. Розвідка почала відходити на ліве крило. Ворожа піхота заметушилася і відкрила вогонь по наступаючих. Наша артилєрія і бронепотяг почали громити ворожу піхоту, а по 15—20 хвилинах і гармати ворога, що не вспіли ще зробити ніодного стрілу. Гарячий бій на цьому відтинку розбудив ворога і на головному його фронті, де він переходить у наступ і під нашим огнем не зупиняється, а лізе нахабно вперед, несучи великі втрати. Зза Тетерева, вздовж залізниці почала стріляти ворожа тяжка артилєрія. Вогонь цих гармат мабуть було направлено проти наших бронепотягів, які вийшли в дефілє і з обидвох боків були прикриті високим залізничним насипом. Франківці входять у газард і невдержно напирають на ворога. З приводу цього я наказав і Наливайківцям непохитніше посуватися вперед, рівняючись на праве крило Франківців. Але на відтинок Наливайківців почали падати стрільна тяжкої ворожої артилєрії і це їх зупинило. Посилаю їм дві сотні з резерва на підмогу з наказом іти не зупиняючись і підштовхнути вперед курінь Наливайківців. На крайньому крилі ворог починає рачкувати назад до річки і через невеликий місток утікати на тамтой беріг Тетерева. Наша артилєріяількома стрілами знищила цей місток, а Звягельська кінна сотня, яка перейшла біля Кухарів на правий беріг, обстрілювала цей беріг з кулеметів і мушкетів. Проти цієї сотні ворог висилає піші лави мабуть з прикриття гармат.

Шість сотень Наливайківців рушили вперед. Франківці з криком „Слава" теж ідуть вперед. Артилєрія зосереджує вогонь по ворогу, що відходить у напрямі залізничного мосту. На цей міст зосереджують огонь бронепотяги і гавбиці, але значній частині ворога все ж удається перейти на тамтой беріг. Решта кидається через залізничний насип і відходить за річку Вирву.

Франківці і Наливайківці зайняли залізницю і таким чином частина нашого фронту оказалася зверненою на південь. Ворожа артилєрія, що була за Тетеревом, почала обстрілювати Франківців майже флянковим огнем, через що вони змушені були зійти з залізничного насипу в бік ворога.

По год. 16 Звягельці з артилерією відбивають атаки ворога, який головним чином прагнув увірватися до Малина. Сили ворога переважали наші. В цілях підтримання свойого розбитого правого крила та опанування наново залізницею, ворог підсилює це крило міцною частиною, яка й кидається в атаку на Наливайківців і Франківців. Довго триває упертий бій; перешкодою для ворога стає р. Вирва, яку він ніяк не може сфорсувати з причини багнистого берега. Нарешті через залізничний міст почала переходити ворожа піхота і, посовуючись вперед, відкрила вогонь по лівому крилу Франківців. Командир кулеметного бронепотяга з власної ініціятиви здіймає з бронепотягу кулемети, перетягає їх на залізничний насип і відкриває вогонь через голови Франківців, а двома кулеметами ліквідує того ворога, що стріляв по лівому крилу Франківців. Могутнім огнем наша артилерія врешті змусила ворога відмовитися від дальших атак і бій на цілому фронті прийняв затяжний характер.

Біля 19 год. ворог зосереджує сильний гарматний огонь, в тім і тяжких гармат споза Тетерева, по Франківцях і Наливайківцях, а також кілька тяжких стрілен пускає на Пинязевичі. Гарматний бій з обидвох сторін тривав до наступу ночі. Наші частини відстояли свої позиції, але утримати в своїх руках залізницю Франківці і частина Наливайківців не змогли з тої причини, що ворог мав повну можливість бити по лівому крилу.

Розвинути досягнений успіх на нашому лівому крилі не було змоги, бо вимагати неможливого від стомлених частин, що понесли значні втрати, булоб рівнозначне злочину, беручи під увагу далеко сильнішого ворога і виявлену ним упертість.

Наказую частинам Наливайківського полку відійти на свої позиції, а Франківському полку з двома батареями стати в селі Ризні в резерві, тримаючи звязок з Звягельською кінною сотнею. Технічному куріневі стати на позицію поміж Звягельцями і Наливайківцями.

Від чоти Звягельської кінної сотні, що її вислано слідкувати за рухом обхідної кольони ворога, було отримано впродовж дня 9 квітня низку донесень. Командир чоти, молодий старшина, з власної інціятиви, не тільки стежив рух ворога, але провадив з ним бій, по можливости скриваючи свої сили, щоби впровадити його в блуд. Ворог навіть вживав проти нього артилерію і висилав лави. Завдяки цьому ворог посувався дуже поволі в напрямку на північ. Затримано було і доставлено до штабу дивізії 7 червоноармійців, що доганяли на підводах обхідну кольону. При затримці вони ставили опір, зранивши одного кіннотчика і двох коней, а самі втратили трьох забитими. Всі затримані були комуністи, розмовляли по московськи, документів, що свідчили б про мету руху кольони при них не було, а при допиті вони відповідали, що не знають, з якою метою й куди саме іде бриґада. Їм нібито було наказано догнати цю бриґаду і прилучитися до неї. Бриґада прибула з Києва.

Полонених після допиту відправлено до Коростеня до штабу корпусу.

Для безпосереднього нагляду за дальшим рухом ворожої кольони залишено й надалі ту саму чоту, а позатим утворено кінну летючу почту. Увечері отримано донесення, що ворожа кольона зупинилася в с. Кропивній і виставила сторожеву охорону на південь, по лівому березі р. Трудобиль.

В и с н о в к и. Не давала мені спокою обхідна ворожа кольона. Я припускав такі можливости: або ворог вирішив обійти наше ліве крило і вдарити по тилах, або ж кольону цю надіслано спеціяльно для захоплення Коростеня і залізниці на Мозир з півночі. В такому разі був би відтятий наш відділ, що перебував у Мозирі. Так чи інакше, ворог готовив для нас катастрофу. Я вирішив виграти час, щоб дати можливість командирові корпусу відтягнути до Коростеня Мозирський відділ, при помочі якого можна було б зліквідувати ворожий обхід, а потім спільними силами перейти в наступ на цілому фронті. З цією метою видав я наказ атакувати праве вороже крило, щоб відкинути його на південь від залізниці і перервати залізничне сполучення з його тилом. З великими труднощами це вдалося зробити, але відходячий ворог в значній кількости все ж встиг перейти на правий беріг Тетерева і при підтримці артилерії почав бити по лівому крилу Франківців. Атаку з фронту було відбито, не зважаючи на ворожу упертість. Утримати за собою здобуту залізницю не було можливости: 1) тому, що ворог обстрілював флянковим огнем і 2) треба було мати в руках вільну частину (резерв) на той випадок, щоб зліквідувати ворожий обхід, якщоб ворог мав намір атакувати нас з тилу. Звягельська кінна сотня блискуче виконала свої завдання, проявляючи власну ініціятиву. Чота цієї сотні значно затримала рух ворожої кольони, яка за день пройшла 15 — 17 верстов, зупиняючись в с. Кропивній наніч. Не вдалося викрити від полонених большевиків, з якою метою вони доганяли на підводах кольону. У всякому разі, в кольоні було добре чути, що на фронті розпочався бій і чому кольона не повернула на стріли, — було для нас дивним. Можливо, що схвачені кінною чотою посланці й були послані з метою повернути назад або цілу кольону, або її частину, а коли б це їм удалося, відігралася б для нас траґедія.

Події 16 квітня. Тепер наше положення на фронті цілковито залежало від того, який напрямок руху візьме ворожа обхідна кольона і як на це буде реаґувати командир корпусу.

Тепер я почав відчувати, що перебування у Коростеню командира корпусу може дуже зле відбитися на справі з огляду на вплив на нього підполковника Товмачова.

О год. 10 — 11 вечора 9 квітня повернувся начальник штабу дивізії сотник Гуртовенко і зробив докладну доповідь, від якої у мене залишилося додатнє враження. Між іншим від нього

я довідався, що ґенерал Аґапіїв викликав до Рівного підполковника Товмачова, що ґенерал Єрошевич в спішнім порядку відтягає до Коростеня Мозирський відділ і що ніби то отаман Оскілко має надіслати, чи вже надіслав до Коростеня допомічну військову частину.

Ознайомивши сотника Гуртовенка детально з положенням на фронті і давши йому належні вказівки, я послав його (паротягом) до ґенерала Єрошевича з рішучою вимогою, щоби Мозирський відділ, як тільки прибуде до Коростеня, негайно передати в моє розпорядження, а коли прибуде надіслана отаманом Оскілком частина, то й її прислати на фронт. Якщо ж ґенерал Єрошевич знайде зручнішим Мозирський відділ ужити безпосередньо з Коростеня проти обхідної кольони, то сотникові Гуртовенкові залишитися при цьому відділі, яко його начальникові штабу. Про наслідки розмови з ґенералом сотник Гуртовенко мав негайно доповісти мені телеґрафічно.

Змучений фізично й морально, не спавши зряду кілька діб, при страшному болю пораненої ноги, я дозволив собі відпочити пару годин. Мені здавалося, що якби ворог стріляв з гармат під самим вікном мого помешкання, то й тоді я не встав би.

О год. 4 зрана 10 квітня мене розбудив вартовий старшина і доповів, що мене просить до апарату сотник Гуртовенко. Доповідь була такого змісту: ґенерал Єрошевич катеґорично заявив, що: 1) до прибуття до Коростеня Мозирського відділу, що вже ніби в дорозі, 2) до прибуття допомоги від отамана Оскілка і 3) до повернення підполковника Товмачова, — він завчасно вирішити нічого не може. Треба чекати. Я наказав сотникові Гуртовенкові залишитися в штабі корпуса і чекати. Розглянув отримані вночі донесення від розвідки. Дивувало мене те, що ворог не зайняв залізниці після відходу Наливайківців і Франківців на позиції за Іршу, тому наша розвідка свобідно спацерувала по залізниці. Це свідчило, що ворог дуже обережний. Я наказав викликати до штабу кінну чоту під командою старшини від Запорожської кінної сотні. Коли вона прибула, я підсилив її десятьма кіннотчиками від штабу, наказав видати грошовий аванс і харчі і дав завдання: вирушити на с. с. Ризня, Рудня Воробіївська, Нов. Воробї, Старі Воробї і далі на північний схід на Нову Гуту і Кропивну. Зазначив, що в Кропивній ночує ворожа кольона, яка виставила сторожеву охорону на південь. З півдня, з боку с. Старовіче провадить розвідку чота від Звягельської кінної сотні, з нею належить звязатися. Знайшовши ворога, чота: 1) не повинна його згубити ні на одну хвилину, 2) має слідкувати за напрямком його руху, 3) відкривати вогонь при кожній можливости. Донесення надсилати до штабу. Чота вирушила на світанку 10-го квітня.

Поставлений на відпочинок яко резерв в с. Ризні Франківський полк тримав я на той випадок, щоб можна було його використати проти обходу. Зате на фронті, розтягненому на 15

верстов по Ірші, двом полкам малої чисельности не було підсилу боротися проти сильнішого від них ворога. На ранок 10 квітня склалося таке положення, що коли ворог розпічне наступ з фронту, то прийдеться вжити резерв, себто Франківський полк і дві батареї. Коли ж ворог збожеволіє і на фронті через це буде спокій, а з півночі буде явна загроза обходу — то прийдеться вжити резерв проти обходу, вразі як командир корпусу відмовиться використати Мозирський відділ. Якщо ж Мозирський відділ візьме участь у ліквідації обходу, то становище наше на фронті буде міцне. В противному разі — наш відворот неминучий і то в тяжких умовинах.

Покищо викликую о 7 год. ранку до апарату сотника Гуртовенка. Розмову починаю через пів години, бо сотник відпочивав. Від нього дізнаюся, що ешалон з Мозиря чекаюсь кожної хвилини, бо він давно вирушив із Овруча. Рівнож чекають на допомогу з Рівного і гадають, що з нею приїде і підполковник Товмачів. Залишаю сотника Гуртовенка чекати далі. Ллє добрий дощ, мряка, болото по коліна — Господь Бог по нашому боці, бо ворогові тяжко рухатися. Приходиться нервуватися в очікуванню донесень від кінної розвідки та добрих вістей від Гуртовенка і молити Бога, щоб на фронті ворог мовчав, а тим часом наказано командирам частин фронту пильно стежити за ворогом.

О год. 9 ранку 10 квітня прийшло донесення від командира Звягельської чоти, що ворог залишив Кропивну і вирушив на південний захід: його застави, обстріляні кіннотчиками, йдуть лівим берегом р. Трудобиль. Пізніше поступило донесення від командира Запорожської кінної чоти вже нервовішого характеру. Доповідалося, що чота вступила в бій з ворогом біля с. Нова Гута; ворог іде в напрямку на с. Старі Воробі. Друга його кольона йде на Нововоробівську Гуту. Просили надіслати кулемети. Видано належне розпорядження командирам кінних чот.

Викликаю до апарату сотника Гуртовенка і вимагаю доповіді. Доповідає, що прибув ешалон з Мозиря і згідно з розпорядженням ґенерала Єрошевича залишається в ваґонах, бо ллє дощ. Із Рівного нічого нема. Знайомлю докладно сотника Гуртовенка з положенням на фронті і пропоную йому просити ґенерала, щоб Мозирський відділ негайно подав на фронт, бо в противному разі відступаю на Коростень. Не знаю, з яких міркувань командир корпуса відхилив мої вимоги.

Треба було бути послідовним у свойому рішенню. Я видав розпорядження о 11 год. про відворот дивізії на позиції на схід від Стремигорода. Першим залишає свої позиції Наливайківський полк з двома батареями, безупинно йде до Стремигорода і займає позиції за вказівками начальника штабу сотника Гуртовенка, якому я дав належні інструкції.

За годину одночасно розпочинають рух Звягельці по лівому і Франківці по правому боці залізниці разом зі своїми батареями і під прикриттям бронепотягів, кінних сотень, яким наказано

прилучити свої чоти, та технічного куріня, на обовязку якого лежало висадити всі залізничні мости.

На випадок наступу ворога ці два полки виділяють арієрґарди з артилєрією і під їх прикриттям продовжують відворот. На ст. Чоповичі від Франківського полку залишити один курінь з гавбичною батареєю. Бронепотяги мають відійти на ст. Чоповичі.

Командири частин з власної інціятиви вислали в бік ворога сильні стежі, які своєю активною діяльністю вдало маскували відворот. Погода була несприяюча для відвороту, бо далі лляв дощ. Особливо було тяжко для артилєрії. Зате спокій був у ворога, бо він мабуть чекав на виконання його обхідною кольоною свого завдання і через те був пасивний.

Відхід на нові позиції закінчено о 18½ год. вечора 10 квітня.

Позиція у Стремигорода була вигідною в тому відношенню, що становила високе плято, довге з півдня на північ на 12 — 15 верстов. Східний бік цього плято поступово знижувався і на всьому протязі від залізниці до села Горбачі (на північ) упирався в непрохідні багна (особливо ж весною). Правда, по боках залізниці в 4 верствах від Стремигорода на схід був ліс, але край його обстрілювався нашим огнем. З огляду на те, що ворог не переслідував нас і чекати його наступу наразі не приходилося, частини дивізії, прикриваючись аванґардом і броневиками, що займали ст. Чоповичі, було розміщено на відпочинок в с. с. Стремигород, Хотинівка і Новаки, Звягельську кінну сотню в Зубовщині і Запорожську кінну сотню у Соболівці. Один із бронепотягів підтримував звязок зі штабом дивізії.

О 12 год. я викликав до апарату комісара Радзієвського і просив його прослідити за телеґрафним апаратом підчас передачі від мене телеґрами отаманові Оскілкові. Отримав згоду. Я доповів отаманові Оскілкові детально про становище на фронті, про причини відвороту і про погляди командира корпусу і зауважив, що коли й надалі в Коростені залишиться штаб корпусу, якому фактично нема що робити, то я складаю з себе всю відповідальність за наслідки. Але хоч я поставив отаманові Оскілкові цю справу руба, жадної відповіді від нього не отримав. Мені навязувалася думка заарештувати штаб корпуса на чолі з командиром і оголосити Коростень в стані облоги. Але чому штаб Північної ґрупи мовчить? Мав я певні відомости, що в Коростені (на стації та в місті) всі страшенно були обурені діяльністю, а правдивіше бездіяльністю штаба корпусу. В той час, коли на фронті потрібний був кожний вояк, у Коростені знаходився безчинним у ваґонах Мозирський відділ.

Біля 12 год. ночі від Звягельського повітового коменданта прибула на фронт піша сотня при двох старшинах. Сотня зробила на мене чудове враження, але командир сотні дуже просив не розпорошувати сотні по частинам дивізії, а залишити в його руках. Я охоче на це згодився. Надіслав телеґрафічно подяку сотникові Падалці.

Події 11 квітня. (Схема ч. 8).

Ранком 11 квітня комісар Радзієвський завідомив мене, що в розпорядження командира корпуса прибув ешалон з 27 кінним Чортомлицьким полком і стоїть у ваґонах. Запитую Радзієвського, чому полк не подано на позицію. Отримую пояснення, що з Рівного дано листовний наказ командирові полку, що він має зголоситися по прибуттю до Коростеня командирові корпуса. Я подумав, що можливо командир корпуса і був правий, очікуючи прибуття нових сил. Опанував мною оптимістичний настрій і я був переконаний, що ворога ми зломимо, а може і знищимо, і що похід на Київ тепер забезпечено.

О 7 год. ранку 11 квітня кінним сотням було дано завдання провадити розвідку на крилах нашого розположення, а саме: Звягельській кінній сотні в напрямку на Писарівку - Скурати, Калинку, Владівку включно, Запорожській кінній сотні в напрямку на Мелені - Чоповичі включно. З фронту провадили розвідку бронепотяги і піша розвідка від куріня, що був на ст. Чоповичі. Для підсилення цього куріня надіслано Звягельську пішу сотню. Позиції у Стремигорода займали: на північ від цього села Наливайківський полк з артилєрією; центр села і на південь Звягельський полк зі своїми батареями. Два куріні Франківського полку, батарея й технічний курінь були в резерві в Стремигороді.

О год. 10 наші бронепотяги завязали бій з ворожими бронепотягами на висоті села Юзефівки. Ворожі бронепотяги трималися на великій віддалі. Від командира бронепотяга „Стрілець" сотника Шумського отримано донесення, що до Чопович підходять ворожі кольони, їх обстріляли гарматним і кулеметним огнем наші бронепотяги. Підчас обстрілу кольони почали розбігатися й ховатися за будівлі.

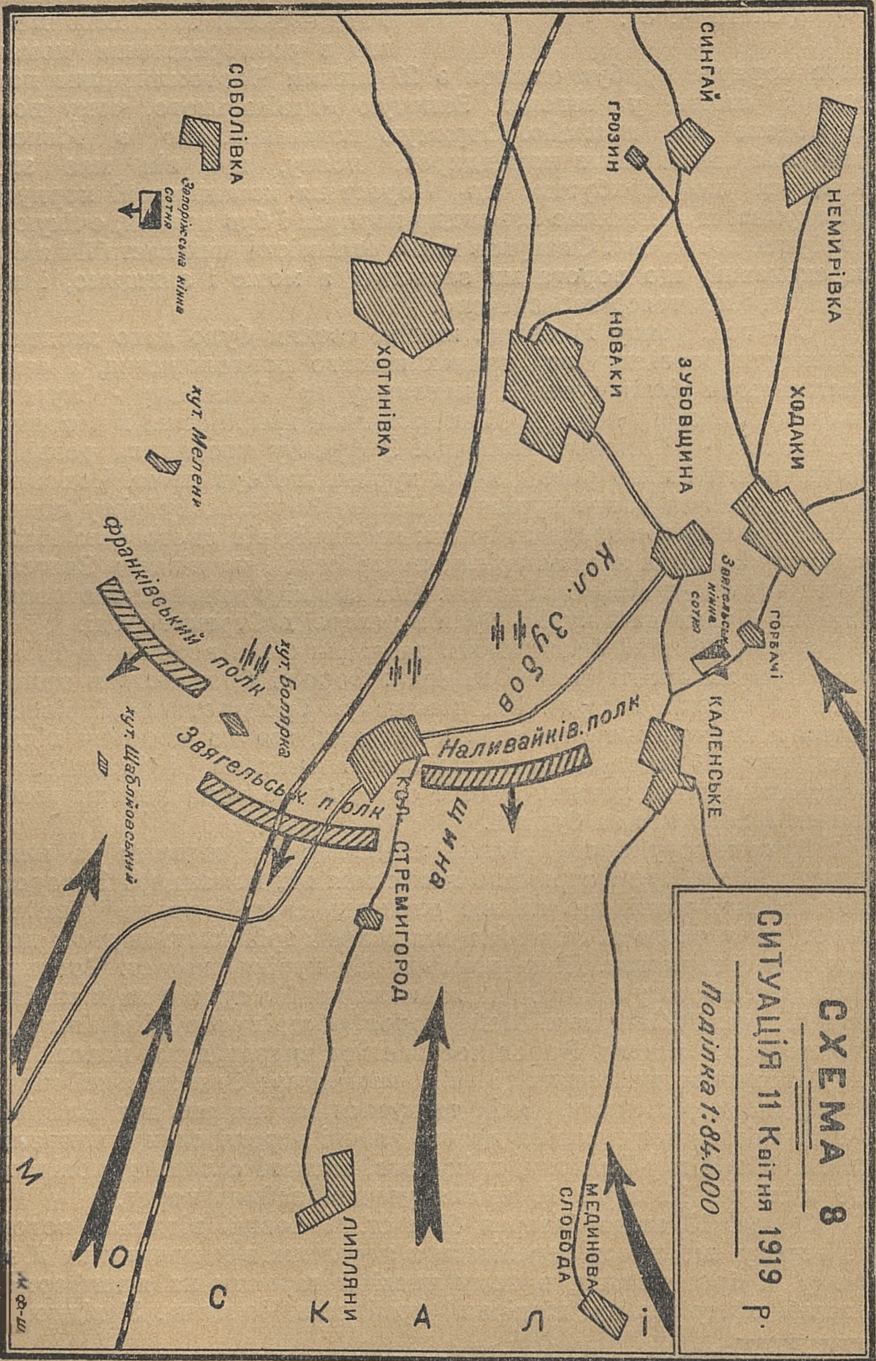
В допомогу бронепотягам надіслано дві гармати на плятформах. Незабаром отримано донесення від командира Запорожської кінної сотні, що східню околицю села Чопович*) зайняв ворог, сили якого зі слів місцевих селян дорівнюються двом полкам при 8 гарматах. Піша розвідка від куріня на ст. Чоповичі вислідила ворожу піхоту, яка займала край лісу, що на північний схід від села Юзефівки. Цей ворог обстрілював Юзефівку, де стояла наша застава. Ворог посувається вперед дуже поволі.

Поступило донесення і від командира Звягельської кінної сотні, що перелісками, які тягнуться на південь від Владівки і Омелянівки, посуваються досить значні ворожі сили в напрямку на с.с. Юзефівку-Болярку, крім того, місцеві селяни доповідали, що містечко Ксаверів 10 квітня увечері зайняв ворог.

О год. 13 наша батарея біля ст. Чоповичі відкрила вогонь по ворогу, що почав перебігати з переліска в напрямку на Юзефівку, а бронепотяги, в тому числі й гармати на плятформах, почали обстрілювати північний край села Чопович. У відповідь

---

*) Село Чоповичі з кольоніями розкинулось на 8—10 верстов в квадраті і зливається в деяких місцях з с. Мелені, трохи меншим своєю площею.

СХЕМА 8
СИТУАЦІЯ 11 Квітня 1919 Р.
Поділка 1:84.000
СИНГАЇЙ
ГРОЗИН
НЕМИРІВКА
СОБОЛІВКА
Запоріжська кінна сотня
ХОТИНІВКА
НОВАКИ
ЗУБОВЩИНА
ХОДАКИ
хут. Мелени
Франківський полк
хут. Болярка
Кол. Зубов
Звягельська кінна сотня
ГОРБАЧІ
КАЛЕНСЬКЕ
Наливайків. полк
Звягельськ. полк
хут. Шаблювський
Кол. Шмна
СТРЕМИГОРОД
ЛИПЛЯНИ
МЕДИНОВА СЛОБОДА
М О С К А Л І
К.Ф-Ш

Генерал-хорунжий НАУМ НИКОНІВ.

На укр. службу вступив до XXXIV зукраїнізованого корпусу ґен. Скоропадського. Командир дивізії в оперативній ґрупі ґенштабу полк. Капустянського, де вславився при захопленню в 1917 р. стратеґічного шепетівського залізничного вузла. Отаман 1-ої Козачої дивізії. Командуючий резервовими і місцевими військами армії УНР. Лицар Залізного Хреста. Помер 7. XI. 1925 р. на 52 р. життя і похований на Щипіорнському військовому цвинтарі.

Ґенерал-хорунжий АНТІН ПУЗИЦЬКИЙ.

Командир 4 Січової Запорожської дивізії. Командир 43 пішого Гайворонського полку. Командир 17 пішої дивізії. Командир Окремої дивізії Залізничної Охорони. Командир 5 Херсонської стрілецької дивізії.

почали енергійно стріляти ворожі бронепотяги і батареї зі східньої околиці села Чопович. Гарматний огонь ворога було зосереджено на ст. Чоповичі. Наша застава, що займала Юзефівку, відійшла до свого куріня під натиском ворога, що почав переходити до цього села. З боку Болярки ворог мав намір пересунутись до ліска, але мушкетним і кулеметним огнем Звягельська піша сотня, що займала край цього ліска, відкинула його назад.

Поміж 14 і 15 год. ворожа піхота, підтримана своєю артилєрією, почала рух з західньої околиці села Чопович, загинаючи своє ліве крило з наміром обійти ст. Чоповичі. Наші бронепотяги й батарея розвинули по наступаючих сильний огонь. Довго Франківці затримували насідаючого ворога, що ніс великі втрати, але примушені були відходити на Стремигород під прикриттям бронепотягів. З боку Болярки і Юзефівки посунули великі сили ворога. З огляду на те, що ворог головними своїми силами загрожував нашому правому крилу, 2 куріні Франківського полку і батарею (резерв) переведено в район хутора Меленів і поставлено уступом за правим крилом Звягельців. Курінь цього полку і Звягельська піша сотня після відходу мають стати, яко резерв, в західній частині Стремигорода.

Підбадьорений захопленням ст. Чопович ворог широким фронтом посувався вперед. Одна з його кольон ішла вздовж правого берега річки Перегорщ.

Біля 18 год. наша артилєрія відкрила вогонь по наступаючому ворогу. Але несподівано з боку с. Липлян почали стріляти ворожі гармати, які досі мовчали. Гарматний бій з обох сторін розвивався до найвищого напруження і як все перед тим перевага вогню була на нашому боці.

Розгорівся мушкетний і кулеметний бій. Ворожий огонь був слабенький; ворог прагнув досягнути наших позицій, посуваючись вперед. Перед позицією Наливайківського полку ворог дійшов до багнистої смуги і зупинився, хоч мав підтримку своєї артилєрії. Лише окремі люди перебиралися через багно. Це використали Наливайківці та наша артилєрія і знищили ворога доноги.

В центрі, вздовж залізниці і на правому крилі, бій кипів. Наші бронепотяги, особливо кулеметний, з близьких дистанцій розстрілювали ворога. На крайньому правому крилі чути було крики „Слава". Це командир Франківського полку з власної ініціятиви і Запорожська кінна сотня атакували у флянок обходячого ворога з південно-західньої околиці хутора Шабльовського. Ворог кинувся назад в ліски, переслідуваний Франківцями і кіннотчиками, що захопили кулемет і полонених. Підсилені резервом Звягельці розвивають сильний огонь і відкидають ворога до лісу. За якийсь час в центрі ворог робить намір перейти в атаку, але нашим вогнем його намір ударемнюється. Теж саме було й на його лівому крилі. Наші 2 батареї, що стояли на захід від хутора Болярки, громили ворога, не даючи йому зробити ані кроку вперед; крім того було здушено вогонь ворожої артилєрії.

До наступу ночі ще був час для того, щоб перейти в рішучу атаку і знищити ворога, навіть при повній мовчанці штаба корпусу з „корпусним резервом”. Але в той момент, коли ворог напружував усі зусилля, атакуючи наші війська, від командира Звягельської кінної сотні отримано донесення, що передова частина обхідної кольони ворога увійшла у Мединову Слободу, яка є в верствах 15 на північний схід від Стремигорода, і що до згаданого села підходить ворожа кольона не менше як чотирі баталіони з артилєрією. Становище було грізне. Я наказав Звягельській кінній сотні затримувати рух ворога, вразі цей рух більш-менш позначиться напрямком на наші позиції.

Про цей сюрприз я замовчав і частини дивізії нічого не знали. Ходило про те, щоб утриматися на своїх позиціях до наступу ночі. У всякому разі я припускав, що обхідна кольона дуже спізнилася, якщо вона мала завдання обійти наші позиції. Можливо теж було, що вона йшла в обхід Коростеня з півночі.

Бій на цілому фронті частин дивізії тривав до ночі. Відкинутий ворог, що поніс великі втрати, згубив охоту переходити в наступ. Поступило донесення від командира Звягельської кінної сотні, що біля 20 год. вечора ворог зайняв Ходаки та Горбачі і виставив сторожеву охорону на південний захід від цих сіл. Обхідна кольона ніби іґнорувала те, що робиться на фронті, і самостійно прямувала на Коростень. Так чи інакше, наше положення на Стремигородському фронті вимагало останнього відвороту на позиції під Коростенем, якщо так званий „корпусний резерв” не візьме участи в ліквідації ворога, що займав Ходаки й Горбачі. Маючи це на меті о 22 год. я надіслав сотника Гуртовенка до штабу корпуса з належною доповіддю (листовною). В ній я зясував тяжку ситуацію на фронті, яку врятувати можна лише тоді, коли в моє розпорядження буде передано ті частини, що в найтяжчий час для фронту перебували в Коростені в ваґонах. *) Коли ж в силу незрозумілих для мене причин згадані частини не бажано передавати в моє розпорядження, то бодай хоч сам штаб корпуса тими частинами ранком 12 квітня заатакує ворога, який займає Ходаки і Горбачі, що атаку цю я підтримаю якоюсь частиною, виділеною зі складу дивізії, і як тільки позначиться успіх, 17 дивізія переходить в наступ на цілому фронті. Сотникові Гуртовенкові було зазначено, що коли моє прохання буде узгляднено, він має негайно повертатися назад, колиж ні, то передати телеґрафічно в штаб Північної ґрупи мою листовну доповідь і тільки після того повернутися, завідомивши мене телефонічно. Коло 24 год. з 11 на 12 квітня сотник Гуртовенко доповів мені телефонічно, що командир корпусу використає свій резерв на свій погляд, інакше кажучи, мені було відмовлено. Я негайно скликав командирів окремих частин. На нараду прибув і сотник Гуртовенко, зробив доповідь про розмови з коман-

---

*) Погода 11 квітня була просто літня, пекло сонце, проте 55-ий Народнього Визволення і 27 кінний Чортомлицький полки із ваґонів не були вивантажені.

диром корпуса. Старший віком і ранґою на нараді був ґенерал Годлєвський, якого я й просив першим висловитися, що і як робити далі. Ґенерал коротко заявив: відійти негайно до Коростеня за р. Уж і оборонятися, доки хватить сил, а там може заговорить-прокинеться совість у командира корпусу і начальника штабу і вони нам допоможуть; крім того, можливо, що й штаб Північної ґрупи натисне на них. Решта командирів частин погодилася з думкою ґенерала Годлєвського. Нажаль, командири частин сконстатували, що настрій в частинах значно підупав, бо вже не було таємницею для вояцтва, що в Коростені Подільському знаходиться два полки, які чомусь не надсилається на фронт; що дивізія за ввесь час боротьби понесла великі втрати, по лицарськи бючися з далеко сильнішим ворогом і врешті бойова слава дивізії топчеться ні за що ні про що в болото й невідомо ким. Отсі гіркі, але правдиві слова зробили на мене тяжке враження. Щоби підняти дух у частинах дивізії, тут же, під мій диктат, було написано наказ-відозву до вояцтва дивізії і передано на руки командирам для прочитання в частинах.

Відворот дивізії призначено на 1 годину 12 квітня.

Порядок відвороту:

Артилєрія відходить згідно з розпорядженням і вказівками ґенерала Годлєвського.

Наливайківський полк відходить через села Новаки, Грозин та Шатрище і займає східню околицю Шатрищ для оборони.

Звягельський полк і піша Звягельська сотня відходять вздовж залізниці з північного її боку на Господський двір і залізничний водотяг, зупиняючися на правому березі річки Ужа, де й мають зайняти позицію.

Франківському полку йти через с. Хотинівку й далі на цегельню і зайняти позицію на висотах у східньої околиці Коростеня.

Кінним сотням, під загальним керуванням сотника Ахтаніо зайняти село Пашини. В його ж розпорядження призначено гарматну чоту легкої артилєрії на ліпших конях.

Бронепотяги під загальною командою сотника Шумського, в тому числі дві гармати на плятформах, на світанку 12 квітня мають висунутися вперед наскільки буде можливо і прикривати відворот дивізії.

В часі відвороту кожна частина охороняє себе арієрґардом. Бронепотяги відходять о 3 год. вночі. Відворот проведено зразково. Втомлені частини до наступу повного розсвіту встигли зайняти позиції, трохи відпочити і ранком отримали добрий гарячий сніданок. Хоч ворог був близько, особливо на нашому правому крилі, але не ворушився і нас не турбував. Вся наша артилєрія була на лівому березі р. Уж за пішими частинами і позиції міняла в залежности від обставин бою. Технічний курінь, кінна штабова півсотня і комендантська сотня, яко резерв, стояли в південній околиці Коростеня.

Бойові події 12 квітня. (Схема ч. 9).

Ранком показалося на світ Божий ясне весняне сонечко, день обіцяв бути теплий. Підчас мого обїзду позицій частин дивізії в супроводі ґенерала Годлєвського я пильно приглядався до вояків, по очах яких хотілося дізнатися про їх настрій, хотілося заглянути в саму їхню душу. Що вони думають, чи мають вони віру в нашу перемогу на сьогодняшній день, день останнього іспиту, коли на карту поставлено честь українського вояка і національну гідність. Запитав командира Наливайківського полку Сумчука*), чи утримає його полк свої позиції, без огляду на те, якої сили ворог налягатиме на полк. Сумчук ударив себе кулаком у груди і відповів: „Утримаємо, пане полковнику!"

Дуже погане враження зробив на мене командир Франківського полку Костик. Його песимістично-жахливий настрій, як мені здавалося, відбивався і на вояках полку. Він просив дозволу відтягнути полк на лівий беріг Ужа. Я відповів, що накажу знищити всі переправи через річку в тилу полку, а коли хоч один вояк самочинно залишить позицію, то знайде смерть від своїх. Цю свою погрозу я виконав, наказавши технічникам знищити переправи, а біля бродів поставити варти.

З Костиком я так суворо обійшовся тому, що він і на нараді занадто багато говорив про кепський настрій у воящва і т. ін.

О 9 год. ранку 12 квітня прийшло перше донесення від сотника Ахтаніо, що з боку с. Ходаків посувається ворог двома шляхами — на с. с. Немирівку і Сингай. В Немирівці була наша кінна застава з кулеметами, а в Сингаю і Грозині по одній сотні з кулеметами від Наливайківського полку. В останній раз попередив я штаб корпуса, що Коростеню з півночі загрожує небезпека та що у мене не вистарчає сил для усунення цієї небезпеки. О год. 10 наші бронепотяги відкрили вогонь. Сотник Шумський доповідав, що ворог широким фронтом наступає по обох боках залізниці і вже минув села Хотинівку і Новаки. Його бронепотяги посуваються вперед обережно.

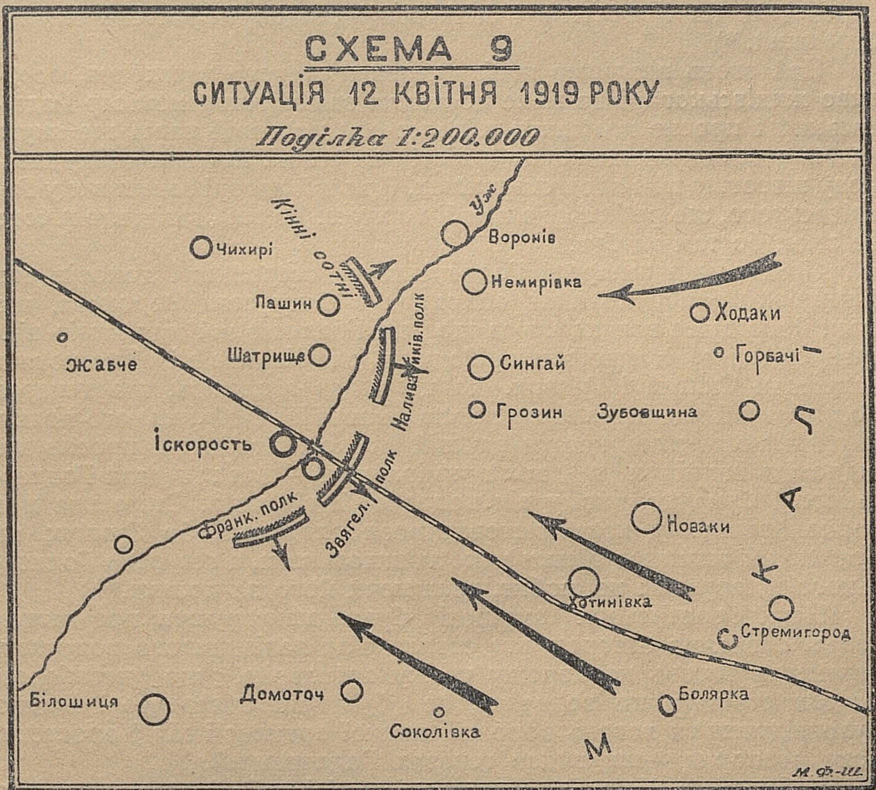
Передано наказ сотникові Шумському попсувати в кількох місцях залізницю, щоб ворожі бронепотяги не мали можливости посуватися вперед. На це дістав відповідь, що ще вночі залізницю попсовано (було знято рейки і вивезено їх). В допомогу кінноті сотника Ахтаніо надіслано Звягельську пішу сотню з кулеметами. Наші бронепотяги змусили ворога розгорнутися і його артилерію відкрити вогонь. Частина ворога, силою в два-три баталіони, повернула на хутір Хотинівський з метою мабуть прикриваючись перелісками вийти на наше праве крило. Кінна застава в с. Немирівці відкрила мушкетний і кулеметний огонь; слідом за цим почали стріляти й Наливайківці з боку Сингая і Грозина. Ворожа піхота припинила рух на цьому відтинку і від-

---

*)З початку моєї праці читачі памятають, яку вартість мав Сумчук, як командир полку, себто повного профана, зате в національному відношенню це був українець чистої води.

крила вогонь по Немирівці, Сингаю й Грозину. Наші бронепотяги ведуть упертий бій з ворожою артилєрією. На підмогу їм ґенерал Годлєвський вимагає ще дві гармати на плятформах.

Сотник Шумський доніс, що забито командира одного з наших бронепотягів і кілька людей гарматної обслуги, але бронепотяг може рухатися і гармата в порядку. Гармати на плятформах, маючи можливість стріляти під кожним кутом звороту, надзвичайно вдало нищили ворога; наше вояцтво страшенно було цим задоволене. Наша батарея, що стояла за Франківським полком

у закруті річки Уж, відкрила рясний огонь по перелісках, в напрямі хутора Хотинівського, де скупчився ворог; з боку Шатрища і Пашини теж розпочала стріляти наша артилєрія. В той же час в центрі ведуть бій бронепотяги і не дають можливости ворогові посуватися вперед.

Упертий бій артилєрії з обох боків розгорівся на лівому відтинку нашої позиції (цим відтинком командував ґенерал Годлєвський). Сотні Наливайківців, що займали села Сингай і Грозин, підсилені курінем від тогож полку, дуже уперто боронили ці села, не зважаючи на великі втрати від гарматного і кулеметного вогню. Немирівка міцно трималася. Туди пере-

йшла вся кіннота і піша Звягельська сотня з села Пашини. Я наказав командирові Звягельського полку висунути курінь вперед у підмогу бронепотягам і зайняти край ліска по обох боках залізниці. Нарешті відкривають огонь Франківці по ворожій піхоті, яка почала виходити з ліска і поширювати свій фронт вліво, в напрямку на Челівку, але цей маневр ворога ударемнив наш огонь.

Біля 12 год. збоку села Хотинівки почала стріляти вздовж залізниці ворожа тяжка артилєрія. Кілька стрілен впало недалеко від наших бронепотягів, а потім огонь цих гармат було перенесено на Коростень і залізничну стацію Коростень Правобережний. *)

Цей огонь викликав паніку серед місцевого населення, особливо жидівського, і до мене поспішив залізничний комісар Радзієвський і просив надіслати в допомогу польовій варті ще якусь частину для втримання ладу в місті і на стації. Послано кінну штабову півсотню при двох старшинах. При цій нагоді запитав я у Радзієвського, що робиться в штабі корпуса. Той відповів, що нічого не знає, бо там не був.

Приїхав від ґенерала Годлєвського старшина і доповів, що Немирівку ворог починає обходити з боку села Воронова, що сили його дуже великі, через що ґен. Годлєвський має намір відтягнути залогу Немирівки на Пашини, але Наливайківці не хотять залишати Сингай і Грозин. На це я дав відповідь, що ґенерал Годлєвський має в розпорядженню решту Наливайківського полку, яку він може використати на свій погляд. Старшина просив цю відповідь написати в двох примірниках — для ґенерала Годлєвського і Сумчука, якому він подорозі її віддасть. Старшина мав рацію просити у мене листовне розпорядження, бо Сумчук, як отаманчик, визнавав тільки мене за начальника, а ґенерала Годлєвського іґнорував і не любив, вважаючи його за поляка.**)

Наші бронепотяги змушені були маневруючи посуватися назад. Гавбична батарея, що стояла біля залізничного водотягу, перенесла вогонь на ворожу тяжку артилєрію, що незабаром почала стріляти по водотягу, де був наш обсерватор. Важно було відтягнути вогонь ворожої тяжкої артилєрії від Коростеня. Таке розпорядження видав ґенерал Годлєвський.

З боку хут. Хотинівського, залізниці і с. Зубовщини ворожа артилєрія відкрила сильний огонь по цілому нашому фронту; тяжкі гармати також стріляли далі, переносячи вогонь з одної площі на другу. Кілька стрілен упало на двірці Коростеня Право-

---

*) Коростенський залізничний вузол мав три двірці: 1) Коростень Подільський, де перебував штаб корпусу, 2) Коростень Житомирський, який охороняла наша варта і 3) Коростень Правобережний, найблизчий до Київського фронту, який обстрілювала тяжка ворожа артилєрія.

**) Ґенерал Годлєвський був дійсно поляк, але визнання лютеранського; по українськи говорив дуже зле. Сумчук не мав ніякої підстави не довіряти ґенералові Годлєвському, який увесь час лицарськи бився, був завжди корисним, чесним, розумним і як гарматчик з академічною освітою дійсно на славу керував артилєрією.

бережного і викликало паніку. Одно стрільно влучило в потяг (три ваґони з паротягом) оперативного штабу, де в той час перебували телеґрафісти з апаратами, телєфоністи і частина людей штабової комендантської сотні; два ваґони було розбито вщент, третій ваґон і паротяг попсуто. Із людей ніхто не залишився живий і кусні мяса від трупів валялися навколо. Кілька залізничників кинулися грабувати речі, в тому числі й мої, що були в ваґоні. Наспіла польова варта і контррозвідка і заарештувала 7 грабіжників. Закликали комісара Радзієвського, щоб він дав опінію про затриманих, яких малося покарати на горло. Один з затриманих, молодий хлопчак років 18—20, почав кричати, що він невинний і має щось важне сказати комісарові Радзієвському. Хлопчак доповів, що в одній будці зворотничого є телєфон, який іде попід землею до большевиків, і що там сидять троє злочинців і ведуть розмову з большевиками.

Це було негайно справджено і дійсно в будці затримали двох злочинців і цілком справний телєфон, гарно замаскований поміж подвійною стінкою. Радзієвський викликав большевицьку стацію, передав трубку одному із затриманих і наказав йому передавати те, що він йому диктуватиме. Таким чином передано ворогові, що в допомогу Петлюрівцям прибули два полки з гарматами, які зараз посилається на фронт. Від большевицької стації запитали: „Ґдє еті два полка, єслі в ваґонах, то саабщітє, ґдє імєнно еті ваґони і па нім тяжолая артілєрія сєйчас аткроєт аґонь". Відповіджено, що полки пішли по дорозі здається на Могильно. Далі большевики запитують: „А что, штаб Пузіцкаво ловка разбіто, а ґдє сєйчас Пузіцкій". Комісар підсказав: — Скажи, що тяжко ранений.

„А кто ета там єщйо у тєлєфона єсть і мєшаєт разґаварівать? — запитує большевицька стація. — „Ета свой" — відповідає за підсказом Радзієвського залізничник. Большевики однак припинили розмову, — мабуть щось запідозріли.

Про все вищезгадане прибулі на позицію Радзієвський з судовим слідчим доповіли мені. Радзієвський висловив своє припущення, що ті залізничники, яких затримано в будці, кореґували вогонь ворожої тяжкої артилєрії, завдяки чому було знищено штабовий потяг і ушкоджено двірець. З приводу цього я видав наказ повісити всіх тих, що грабували розбитий штабовий потяг, крім згаданого хлопця, а також і тих двох залізничників, що їх захоплено в будці при телєфоні. Пізніше затримано ще одного молодого хлопця в селянськім одязі, який наліплював на стінах будівель, стовпах і т. ін. большевицькі відозви в українській мові. Затриманий ставив опір і намагався знищити ще неналіплені відозви. Засуджено його було на смерть. За якусь хвилину перед розстрілом старшина запропонував йому помолитися Богу, але він вилаявся московською лайкою і вимагав скорше стріляти. Присуд виконано.

Гарматний бій з обидвох сторін відбувався з найсильнішим напруженням.

О год. 14 — 15 ворожа піхота на цілому фронті посунулася вперед. В центрі ворог наступав по обох боках залізниці; його бронепотяги посувалися теж вперед, — як видно, вже направили залізничний тор.

Курінь Звягельців, що займав край лісу, відкрив огонь. Вилітали по одному наші бронепотяги *) і з близьких дистанцій розстрілювали ворога.

Командир Звягельського полку вирушив вперед зі своїми двома курінями, із яких одним підсилює з правого крила курінь того полку, що боронить лісок по обох боках залізниці, а третій курінь покищо тримає в резерві в ліску. Ворог намагається прорватися поміж Грозином і залізницею і це йому спочатку вдається, але попавши під перехресний огонь Звягельців і Франківців та гавбичної батареї, залягає й відкриває вогонь. Поодинокі червоноармійці втікають назад.

Я наказав Франківському полку атакувати при підтримці батареї ворога, що займав лісок на захід від хутора Хотинівського і обстрілював праве крило Звягельців.

Два куріні Франківців рушили в атаку і ввязалися в упертий бій. Ворог почав охоплювати праве крило Франківців з боку хуторів, що розкинулися по цілому полю на північний захід від с. Білошиці. Гарматним огнем накопичування ворога було припинено. Вислані з резервового куріня дві сотні Франківців довго вибивали ворога, беручи полонених. Підчас найбільшого напруження бою мені доповів сотник Гуртовенко, що з Коростеня Житомирського варта телєфонічно передає, що на цю стацію ворог веде наступ. Я наказав сотникові Гуртовенкові перевірити несподівані відомости. Через деякий час, приблизно через пів години, сотник Гуртовенко доповів, що викликав до телєфону коменданта цієї стації і запитав його про наступ на неї ворога. Комендант відповів, що хтось телєфонічно попередив його, що з боку Звягеля наступає ворог, але цього ворога він не бачить. Хто саме попередив, комендантові викрити так і не вдалося. Треба було числитися з підлою провокацією. В належний спосіб попереджено коменданта, що він відповідає своєю головою за всяку провокацію, яка вийде від нього.

На лівому крилі, підсилені двома сотнями Наливайківців кіннота і Звягельська піша сотня, при підтримці артилєрії відбивали атаки ворога, що підходив на кількасот кроків до околиці сіл. Ворог несучи величезні втрати відходив.

Бій, в залежности від розположення частин дивізії на бойових позиціях, мав характер поодиноких змагаючих себе ґруп, відділених між собою значними просторами, що й хотів використати ворог для прорива нашого фронту.

Мені вже здавалося, що я випустив з рук керування боєм дивізії, яку залишено саму на себе. Намір ворога для мене був зрозумілий. Він прагнув обійти наші флянки і перетнути заліз-

---

*) Кулеметний бронепотяг все знаходився поміж двома гарматними бронепотягами.

ницю з півдня на Звягель і з півночі на Овруч. Залишалася ще одна залізниця на випадок відвороту на Сарни.

До 17 год. вечора ми не тільки утримали свої позиції, а й трималися цілий час на передових опорних пунктах, залишивши за собою свої позиції по правому березі р. Уж. На правому крилі Франківці вели бій на два фронти: на схід і на південний схід, при тім цілий полк було втягнено в бойову лінію, хоч необхідно було вирівняти фронт посуненням правого крила полку вперед. Під руками був технічний курінь і командирові його дано завдання: осягнути с. Челівку, звідтіль розпочати наступ на хутори, очистити їх від ворога, прилучити до правого крила Франківців і атакувати з ними ворога.

Командир батареї, що стояла за р. Уж у закруті цієї річки на відтинку Франківців, з власної ініціятиви переводить батарею на правий беріг, займає відкриту позицію на висотах і відкриває рясний огонь по ворогу, що змагається з Франківцями.

Це використала ворожа артилерія і почала засипати стрільнами цю батарею. На допомогу батареї відкрили вогонь бронепотяги-плятформи і флянковим огнем змусили ворожу артилерію на деякий час замовкнути. Згаданий випад нашої батареї відбувся з наказу полковника Супруненка, який в той час випив зайву чарку. Так чи інакше, справа на правому крилі поліпшилась; Франківці посунулися вперед. Якби не було поважної затримки на крайньому лівому крилі, я видав би наказ про перехід в наступ на всьому фронті, бо ворог був знесилений. Надіслав кінного ординарця-старшину до ґенерала Годлевського, який був десь на лівому крилі, з запитанням, чи утримається ліве крило на своїх позиціях, коли решта частин дивізії перейде в наступ на всьому фронті.

Почало вечоріти і треба було поспішати тимбільше, що ще є запал у війську. Ворог дуже слабенько пострілював. Було таке враження, що він відступає, прикриваючись лавами. Я наказав висунутися вперед бронепотягам з метою розвідати, що робиться у ворога в центрі. Коли вони покинули лісок, зайнятий Звягельцями, і проїхали вперед ще верстви на три, по них відкрито гарматну і мушкетну стрільбу. Бронепотяги вступили в бій, посуваючись назад.

На своє запитання отримав я від ґенерала Годлевського таку відповідь: ліве крило своїх позицій не здасть, ворога відкинуто на північний схід на дві-три верстви. Якщо головні сили дивізії перейдуть у наступ і матимуть успіх, то цей успіх відібється і на лівому крилі. Ґенерал мав слушність.

Поспішаю робити розпорядження про перевод артилерії на правий беріг Ужа. Раптом почув я мушкетний і кулеметний огонь з боку Коростеня Подільського, а за ним і гарматний огонь. Як видно, йшов бій в нашому тилу. В цей момент явилася думка, що командир корпусу був правий, тримаючи у себе корпусний резерв, і я почав сам на себе нарікати, що так тяжко обвинувачував його в пасивности. Затримавши покищо розпорядження

про перевод артилєрії на правий беріг річки, я надіслав сотника Єгорова з трьома кіннотчиками до штабу корпуса за інформаціями.

Незабаром приїхали троє вершників післанців зі штабової півсотні, що перебувала в Коростеню, з запитанням, що далі має робити півсотня, бо ворог наступає на Коростень Подільський з боку села Чигирів. Я з оперативним штабом у цей час був у Господському дворі, що біля залізниці, безпосередньо за позиціями Звягельського полку. Тут же стояв курінь цього полку, яко резерв. Повернулися двоє кіннотчиків, що поїхали з сотником Єгоровом, дуже схвильовані і доповіли, що сотника Єгорова і одного кіннотчика забито кулеметним огнем ворога, що наших військ на Коростеню Подільському нема. Приїхав і ґенерал Годлєвський теж схвильований і підтвердив, що досить солідні сили ворога з артилєрією наступають, правда мляво, на Коростень Подільський, але не було видно, щоб цю стацію обороняли наші війська. Настав траґічний момент.

Відкликаю два бронепотяги-плятформи і наказую повернути плятформами на поворотному колі (таке є на Коростеню Правобережному) гарматами назад, щоб паротяги не перешкоджали стрільбі, і рушати на Коростень Подільський. Водночас наказую куріню Звягельського полку, що був у резерві, рушити на Коростень Подільський і обсадити його. Тимчасом ґенерал Годлєвський зробив розпорядження батареї, яка стояла у Шатрищах, повернути гармати в бік наступаючого ворога і відкрити рясний огонь. Штабова кінна півсотня залишила м. Коростень і з власної ініціятиви спішившись зайняла Коростень Подільський і завязала мушкетний бій з наступаючим ворогом. Вона ж підібрала тіла сотника Єгорова і кіннотчика.

Почало темніти. Для заспокоєння фронту надсилаю сотника Гуртовенка направо, а поручника Клечковського наліво і наказую обїхати частини фронту і запевнити їх, що резерв корпуса ліквідує того ворога, який мав намір захопити Коростень Подільський, що в підмогу резервові посилаю курінь Звягельського полку. Я ж особисто з двома старшинами штабу верхи поскакав в напрямку на Коростень Подільський. В дорозі нас почали обганяти наші бронепотяги, які в скорім часі відкрили вогонь.

На Коростеню Подільському дійсно не було ні штабу корпусу, ні корпусного резерву. Телєґрафна і телєфонна кімнати були безлюдні, на торах стояли товарові потяги, навантажені ріжним майном.

Прибулий курінь Звягельців зайняв позицію і розпочалася перестрілка. Я призначив коменданта стації і його заступника і наказав розшукати залізничників для переведення евакуації стації. Зголосилися й телєґрафісти, старі знайомі з часів боротьби „сірих" і доповіли мені, що штаб корпуса о 19 год. відїхав в невідомому напрямку, а за ним відїхали й ешалони військ, що ввесь час стояли в ваґонах і піячили. На наше щастя ворог відійшов на Чигири.

Приїхав від ґенерала Годлевського посланець - старшина і привіз пакет на моє імя „до власних рук". Писав ґенерал, що в частинах помітно хвилювання, що Сумчук поводить себе не дисципліновано, що його поведінка відбивається на вояках не тільки його полку, а й сусідніх частин. Мою відсутність вояки пояснюють так, що я або забитий, або зник, залишивши їх.

Я написав наказ про відворот частин дивізії на лівий беріг Ужа під прикриттям бронепотягів і арієрґардів від кожної частини. Відворотом керувати ґенералові Годлевському, якому зібрати і тримати під руками кінні сотні. Сумчукові окремо написав гостре попередження. Сотникові Ахтаніо написав, що коли Сумчук дозволить собі якийбудь недисциплінований виступ, то пристрелити його.

Після переходу частин на лівий беріг, виставити сторожеву охорону, видати воякам вечерю й чекати мого повернення. З таким баґажом я відпустив назад посланця ґен. Годлевського.

Залишити Коростень Подільський я не міг ні в якому разі, тим більше, що почав розмову по апарату Юза зі штабом Північної ґрупи. Говорив з отаманом Оскілком, якому висвітлив положення під Коростенем і попередив, що примушений залишити його і відхожу на Звягель. Отаман Оскілко ніодним словом не обмовився про командира корпусу, а лише погодився з моїм рішенням. Він ще передав, що здається в Звягелі місцеві большевики зчинили анархію, що під Житомиром справи теж погані, що отаман Бень невдало воює і що в допомогу Коростенській ґрупі послано з розпорядження Головної Команди 19 дивізію отамана Добрянського, яка незнати де застрягла. Взагалі тон і зміст розмови з отаманом Оскілком був спокійний і трохи розгублено плаксивий.

Підчас моєї розмови ззаду мене стояв комісар Радзієвський і чекав, поки я звільнюся. Коли я запитав його, чому він був бездіяльний, не евакуовав Коростеня Подільського і не завідомив мене про відїзд штабу корпуса та ешалонів з військом, то Радзієвський як божевільний почав хлипати і насилу вимовляючи слова відповів, що на цій стації був його заступник, який і утік до большевиків і що про це він дізнався тільки тепер.

Я дав комісарові Радзієвському дві години часу для евакуації Коростеня Подільського. З кінцем визначеного речінця курінь Звягельського полку і бронепотяги мали прилучитися до дивізії.

Повернувшись до дивізії, я скликав командирів частин, дивізійного інтенданта, дивізійного лікаря, а також видав наказ про відворот дивізії в напрямку на Звягель і порядок відвороту. З огляду на те, що вояцтво і коні були потомлені до краю, дозволив використати в повній мірі рухомий залізничний табор. Розпочалося навантажування ваґонів, якби при нормальних обставинах; вояцтво кричало, лаялось між собою за всяку дурницю, забуваючи, що під боком ворог. Але, як завжди, большевики вночі чи не любили, чи боялися бути активними. Пригадавши

попередження отамана Оскілка, що в Звягелі анархія, призначив я два бронепотяги, які мали посуватися попереду ешалонів.

Евакуація Коростеня Подільського і Коростиня Житомирського провадилася дуже мляво. Прийшлося хоч-не-хоч продовжити речінець і лише о 14-ій годині 13-го квітня бронепотяги (аванґард) вирушили в напрямку на Звягель. За ними посувалися поволі ешалони, які прикривалися знову ж таки бронепотягами (арієрґардом). Перший бронепотяг осягнув ст. Виґів і дав знати, що далі йти вже неможливо, бо залізниця забита потягами. З двома старшинами штабу я на бронепотягу добрався до згаданої стації і при допомозі телеґрафіста сполучився зі стацією Андрієвичі. Коменданта на цій стації не було; прошу вартового по стації прийняти ешалони і пропустити на Звягель. Вартовий запевняє мене, що таку силу потягів він прийняти не може, тим більше, що зі Звягеля передали, щоб стація Андрієвичі прийняла військові ешалони, які мають вирушити зі Звягеля. Положення катастрофічне. Наближається ранок. Врешті передні ешалони рушили і о год. 7 — 8 я добираюся здається до стації чи перестанку Ушомир. Входжу зі старшинами до двірця і застаю таку картину. При столі сидить командир корпуса зі своїми старшинами. З боку стоїть якийсь старшина убраний в кольорову чемерку, на плечах франтоватий новий башлик, при боці кавказька шаблюка, але без усяких зовнішніх ознак приналежности до української старшини. Страшенно сконфужений командир корпуса звернувся до мене з такими словами: „Ви ще живий, а я думав, що ви всі там загинули". У мене перехопило дух і я ледви дихав. — „Що ви наробили?" — запитую командира корпуса. Відповідає: — „Це не я, а падлец Товмачів, я про це вже доніс Оскілкові". Чи читач може зрозуміти мій душевний настрій, коли я побачив цю картину? Товмачова тут не було.

Звертається до мене той старшина, що своїм зовнішнім виглядом подібний до півня і досить зле по українськи каже: „Ми ідем на виручку вас, але мой командир ґдє-то заспав з молодой жінкой і я не знаю, ґдє он". З розмов я дізнався, що це був начальник штабу 19 дивізії, якою керував отаман Добрянський. *) Цей отаман недавно одружився і в сальон-ваґоні справляв медовий місяць. Де знаходяться частини 19 дивізії, начальник штабу, чи не хотів мені сказати, чи не знав, де вони. У мене явилася думка дочекатися прибуття 19 дивізії і спільними силами вдарити на ворога, який в Коростені святкував перемогу. Я висловив свою думку начальникові штабу 19 дивізії, при чому підкреслив, що буду підлягати отаманові Добрянському і неухильно виконувати його накази. Начальник штабу висловив свій сумнів щодо того, чи отаман Добрянський погодиться на це, і зауважив, що „ми Коростень візьмем в два счота і без вас".

В моральному відношенню моє положення, яко командира

*) Отаман Добрянський Аґатон, галичанин, служив підчас світової війни в австрійській армії фенрихом; здібний до керування чотою.

дивізії, було надзвичайно тяжке. Після залишення Коростеня у мене не було окресленої мети йти на Звягель. Я лише урятував дивізію від загибелі, а що робити далі, пляна не було; отаман Оскілко теж не дав ніякого розпорядження.

Змучене вояцтво дивізії солодко відпочивало в ваґонах і це мене дуже тішило. Сів я й собі прикурнув трохи. Розбудив мене мій старшина і доповів, що зі стації Андрієвичі мене кличуть до телєфону. Підійшов і слухаю, що комендант цієї стації просить вислухати і прийняти до виконання телєґраму отамана Оскілка. Зміст телєґрами такий: „Місто Звягель охоплене анархією. Місцеві большевики, до яких прилучилася якась наша частина, провадять страшний терор. Головний Отаман наказав, щоб ви негайно зайняли Звягель і за всяку ціну утворили міцний порядок".

Записавши прізвище коменданта стації, я просив його вжити всіх заходів, щоб пропустив на Звягель ешалони з військом, які я туди зараз направлю. Комендант обіцяв мені зробити все.

Залишивши телєфон, я звернувся до командира корпусу і доповів: „Маю наказ від Головного Отамана, переданий через отамана Оскілка, вирушити на Звягель, де панує анархія. Беру з собою два полки, дві батареї, два бронепотяги, Звягельську кінну сотню і всі інституції штабу дивізії; решту тимчасово залишаю у вашому розпорядженню". Суперечок не зустрів і приступив до праці. Видав відповідний наказ по дивізії. Мав на меті взяти Звягельський і Франківський полки, гавбичну батарею і батарею польових гармат, кулеметний бронепотяг і бронепотяг „Стрілець" та Звягельську кінну сотню. Решту частин залишав в розпорядженню командира корпуса. По прочитанню в частинах дивізії наказа почалась страшна траґедія. Ті частині, які мали залишатися, в один голос заявили, що вони від дивізії ні в якому разі не відстануть, а коли цього наказа не буде змінено, то вони розбіжаться; в складі ж дивізії вони готові йти хоч і зараз на явну смерть. Небувала річ в моїй військовій практиці! Цьому явищу не можна було надати характеру військового бунту або непослуху військовій владі. Але ж не можна було йти і на компроміс; треба було знайти вихід, але й заховати дисципліну.

Я добре розумів, що це справа Сумчука, вибрик отаманчика, який встиг уже втягнути в авантюру не тільки Наливайківський полк, але й інші частини. Сумчука я мав повну можливість зліквідувати кожної хвилини, але оцінюючи його попередню бойову працю, я вважав, що він все ж приніс більше користи справі ніж шкоди, і тому дав додатковий наказ по дивізії, що решта частин дивізії залишається в мойому резерві, якому при відїзді головних сил на Звягель, перейти на ст. Андрієвичі і чекати там мого розпорядження. Інцидент було полагоджено.

В и с н о в к и. Ворог мав перевагу в силах, якими маневрував, свобідно робив обходи того чи другого нашого крила і навіть намагався вийти нам у тил. Ми такого люксусу не могли собі дозволити за браком сил і тому числили на те лише, щоб підчас боїв

обезсилювати ворога, наносячи йому сильні удари. Сподівалися, що дивізію буде підсилено і вона перейде в рішучий наступ.

Затримавшись підчас відвороту на так званих Стремигородських позиціях, я мав на увазі виграти не тільки бій, але й час для того, щоб вище командування зрозуміло, що становище на фронті тяжке, що необхідно його рятувати негайно надсилкою підмоги, якщо треба буде утримати Коростенський вузол.

Продовж цілого дня 11 квітня дивізія по лицарськи боролася з ворогом, готова щохвилини перейти в наступ. Командири частин дивізії проявляли власну широку ініціятиву й упертість. В імя справедливости треба підкреслити, що на долю наших бронепотягів випадала особливо тяжка бойова праця. В повному розумінню цього слова відпочинку вони не мали. Вояцтво дивізії відпочивало, як і коли змогло, бо цілий день билося з ворогом по коліна в багні, а вночі несло сторожеву і розвідчу службу. І всетаки, не зважаючи на надзвичайно тяжкі умовини, лицарський дух ні на хвилину не залишав його, як рівнож захувалась повна свідомости дисципліна. Старшинський склад дивізії був вище всякої похвали. Ворог з перших днів боїв відчув, що має справу з реґулярною військовою частиною, для якої не були страшні і матроси, що зломили собі голову під Тетеревом.

Кожний наш відворот був вимушений тільки тим, що в нас не вистарчало сил ударемнити обходи ворога. В той час, коли ворог зайняв с. Ходаки і мав повну можливість ударити по нашому лівому крилу, а навіть вийти на наші тили, ми готові були прийняти цей удар, поставивши на карту існування дивізії. І лише цілковита пасивність ворога дала нам до зрозуміння, що конечною метою обхідної кольони є осягнення Коростеня. Залишення частинами дивізії Стремигородських позицій і відворот під Коростень провадилось на очах ворога і прийшлося дивуватися, чому він не використав слушного моменту, щоб вірватися до Коростеня на наших плечах. Треба думати, що ворог поніс такі великі втрати підчас бою, що вже не міг бути активним. На нараді командирів окремих частин, увечері 11 квітня всі командири подали голос за те, що необхідно відійти під Коростень, зайняти позиції по лівому березі Ужа і боротися. Я погоджувався з думкою старшин щодо відвороту, бо кращого виходу зі становища не було. Крім того була надія, що в бою за Коростень візьме участь і корпусний резерв. Ховатися ж за річку... то я утримався від цієї спокуси з тих міркувань, що першзавсе дивізію булоб позбавлено можливости маневрування, подруге річка Уж протікає через південно-східню частину м. Коростеня, яку боронити було б дуже тяжко і бої прийшлось би провадити в самому місті. На випадок нашого успіху форсувати річку під огнем ворога теж було б тяжко. Далі, конфіґурація місцевости на схід від Коростеня давала можливість ворогові підійти скрито до річки.

Не тільки командири, але й кожний вояк розумів, що боротьба за Коростень буде надзвичай уперта і тяжка, і не треба було сподіватися, що ворог розібє собі лоб об річку Уж. Коли

було видано наказ зайняти позицію по правому березі Ужа, то це викликало непевність успіху у декого з командирів частин. Я погодився з доводами ґенерала Годлєвського щодо розміщення артилєрії по лівому березі річки, але при умові, щоб у сприяючий для нас момент перевести її на правий беріг.

Всю кінноту було обєднано в команді сотника Ахтаніо і поставлено на лівому крилі з тим, щоб вона затримувала обхідну кольону ворога, аж до часу підходу корпусного резерва. Обходу ж нашого правого крила я не сподівався, бо вважав, що у ворога на це не вистачить сил.

12 квітня бойові операції під Коростенем почали розвиватися з самого рана в наслідок завязки бою на передових опірних пунктах. Це було зроблено з метою примусити ворога відкрити свої карти. Та хоч опірні пункти були зайняті слабенькими силами, ворог замість того, щоб збити наші передові частини і захватити ці пункти, проявляє велику обережність і бій затягується.

Найслабший в розумінні непохитности в бою Наливайківський полк впродовж цілого дня бою проявляє лицарську відвагу. Треба було заграти на амбіції і на національному почутті командира полку Сумчука і це мені вдалося ранком підчас обїзду частин, коли Сумчук дав мені слово, що полк буде боронити позиції до останнього чоловіка. Інцидент Сумчука з ґенералом Годлєвським я своєчасно зліквідував в рішучий спосіб.

Тут уже Сумчук не умів розібратися в бойових обставинах і якби своєчасно відділ сотника Ахтаніо не було підсилено двома сотнями з кулеметами, то становище наше могло б стати тяжким.

При підтримці своєї численної артилєрії, в тому числі й тяжкої, ворог намагається прорватися поміж селом Грозином і залізницею просто на Коростень. Спочатку цей маневр частинно йому вдається, але перехресним огнем Звягельців і Наливайківців, а також нашої артилєрії і особливо бронепотягів, ворога відкидається з великими для нього втратами. Підчас бою було забито командира одного з бронепотягів і кілька чоловік обслуги, що мали направити залізницю, зіпсуту ворожим стрільном.

В центрі оборона була певна. Цілком надійні і боєздатні Звягельці, при могутній підтримці бронепотягів, в тому числі і бронепотягів-плятформ, забезпечували від ворожого прориву. Ворог робить спроби осягнути успіх на нашому правому крилі. Тут йому цілком сприяє місцевість: перелiски, кущі, розкинені на цілому полі хуторки і т. ін. Ворог переходить з лісків в наступ на Франківців. Його артилєрія сильно підтримує піхоту, бій приймає характер напружено-упертий і триває довгий час. Не маючи змоги посуватися вперед, ворог продовжує фронт вліво від ліска на південний захід і наміряється охопити праве крило Франківців. В допомогу надіслано технічний курінь, а трохи пізніше командир батареї з власної ініціятиви переводить батарею на правий беріг Ужа, стає на відкриту позицію і бє ворога картечею. Зломлений ворог відходить у ліски. Франківці переслідують. Малочисельна дивізія розтягнулася по фронту до 12 верстов.

Я мав в своєму розпорядженню лише один курінь Звягельського полку, як резерв, якого, признаюся, не знав, де маю використати. Якесь внутрішнє почуття мені підказувало, щоб я почекав, що ще прийде час і для використання резерву. Підчас найупертіших боїв на цілому фронті до мене доходять провокаційні чутки, що з боку Коростеня Житомирського наступає ворог, себто в запіллю фронта. Не вдалося перевірити, з яких джерел ішли ці чутки, але я глибоко був переконаний, що цю мерзенну провокацію пустив Товмачів. Випадок з розбиттям ворожим стрільном штабового потягу і телеґрафічний звязок підземним проводом з ворожим станом, нарешті дезерція до большевиків заступника залізничного комісара ст. Коростеня Подільського свідчать про те, що в запіллю працювали большевицькі аґенти, навіть в тих обставинах, що в Коростені і на залізничному вузлі вміло і старанно працювала наша контррозвідка і польова варта.

О год. 15—16 становище на фронті більш-менш стало виразним. Ворог хоча й бився уперто, але всі його спроби прорвати наш фронт і захватити Коростень не вдалися, а також не вдався і обхід нашого лівого крила.

У мене була думка закінчити бій переходом на всьому фронті в рішучий наступ і гнати ворога назад, доки хватить витривалости. Правда, трохи тяжко прийшлося б на наших крилах, але успіх у центрі дав би добрі наслідки і ворог покотився б назад. Але одна важна причина, яка покищо затримувала мене з рішенням щодо переходу в наступ, — це повна байдужність до справ на фронті з боку штабу корпуса, в розпорядженню якого було чимало свіжих сил. В той час, коли дивізія виснажувалася в тяжкому нерівному бою, корпусний резерв сидів у ваґонах.

З морального боку я почував себе не в праві кидати на розстріл ворогові знесилені частини, памятаючи, що коли й буде осягнено успіх, то не буде їх ким заступити, щоб дати їм відпочити і вони самі знову вночі змушені будуть нести службу і кожної хвилини знову бути готовими до бою. З другого боку перспектива залишатися на своїх позиціях не була б кращою, бо залишалися та ж служба, те ж бойове поготівля і брак підсилення, а крім того, ворог буде ще добивати нас своїми обходами.

Підчас розмови моєї з командиром Звягельського полку трапився ніяк не сподіваний скандал: Оказалося, що безпосередньо на стацію наступають ворожі частини і що там нема ні штабу корпуса, ні корпусного резерву. Було використано резерв, — курінь Звягельського полку, — який при підтримці гарматного вогню припинив наступ на Коростень Подільський. Чому ворог не захватив з наскоку цю стацію і не вдарив по наших тилах, залишилося для мене загадкою. Врешті, чому ворог не перейшов своїми головними силами в наступ почувши, що розпочався бій в нашому тилу?

(Продовження буде).

Ґенерал-хорунжий ЄВГЕН МОШИНСЬКИЙ.

Начальник Кодифікаційного відділу Ґенерального Військового Секретаріяту УНР. Начальник Законодавчого відділу Головної Військово-Судової Управи. Начальник Головної Військово - Судової Управи і Головний Військовий Прокурор УНР. Помер 29. VII. 1925 р. і похований в Лунинці на Поліссю.

ЮРІЙ КИРКИЧЕНКО.

Голова Штабового Суду 12 пішої дивізії. Старший Військовий Прокурор Головного Військово-Судового Управління. Старший Юрисконсульт і член Консультації Міністерства Юстиції. Директор Адміністраційного Департаменту Міністерства Внутрішніх Справ.

ЮРІЙ КИРКИЧЕНКО.

До історії українського військового судівництва.

Революція 1917 року застала мене в Чернівцях на Буковині.

Військовий корпусний суд, до якого я належав яко військовий слідчий до важливіших господарчих справ при штабі 8 російської армії, складався переважно з москалів. Крім мене, українцями визнавали себе голова суду ґенерал-майор О. А. Гречка (розстріляний большевиками в Київі в 1919 році), секретар Ігнатович та кандидат на військово-судові посади п. Котляревський. Разом з нами держався поляк кандидат М. Плюцінський (тепер голова окружного суду у Вадовицях).

Відносини між українцями та московською частиною суду відразу ж загострилися. Ми стали на ґрунті негайного створення окремої української армії й окремих українських військових судів; вони ж, натурально, держалися єдиної-неділимої.

Серед частин та військових інституцій, що стояли в Чернівцях, утворилися окремі українські гуртки. Щоби обєднати ці гуртки для спільної української акції на терені 8 армії, лікар одного з військових шпиталів п. Савчуків (вмер на еміґрації) подав думку про орґанізацію військового клюбу імени гетьмана Павла Полуботка і скликав орґанізаційні збори, які й відбулися в німецькому домі.

Збори були дуже численні, театральна саля дому була повна. Ніхто не сподівався, що при штабі 8 армії так багато українців. Переважали підстаршини та старшини низчих ранґ; натомість, був всього один ґенерал, а саме О. А. Гречка; досить було осіб цивільних.

Обрали орґанізаційну комісію з 12 членів і розпочалася праця, що мала охопити цілу армію.

До складу комісії було обрано й мене, але нажаль я встиг бути тільки на двох чи трьох засіданнях, що відбувалися в українському домі. Вище командування призначило мене військовим слідчим до особливо складних господарчих справ Київської військової округи і я мусив негайно виїхати до Київа.

В дуже короткому часі після мене перенесено й ґенерала Гречку на голову Омського воєнно-окружного суду на Сибіру.

Трудно сказати, чи воно випадково так сталося, чи до цього прикладали свою руку москалі, хоч перенесення ці для мене і для ґенерала Гречки були службовим підвищенням.

Як потім розвивалася українізація в Чернівцях, я вже не знаю.

До Київа прибув я в квітні 1917 року і мав прийняти справи від полковника Чеховича (вмер на еміґрації), теж українця; його призначено на голову якогось корпусного суду на фронті.

За голову Київського военно-окружного суду був тоді ґенерал-ляйтенант Острасаблін, москаль, монархіст, людина стара і нездатна до жадної акції. В скорому часі його звільнили і призначили ґенерала-майора Чивадзе, ґрузина, ще молодого, переконань єдинонеділимських.

На 35 осіб складу суду українців було 5—6, а в тому числі кандидат Міхновський (відомий адвокат та український діяч, член Української Центральної Ради; повісився в Харкові за часів большевицького панування) і Васильківський (небож відомого артиста-маляра Васильківського); признався до українства ще підпрокурор полковник Ясногурський.

Про українізацію суду не могло бути й мови.

Судових засідань не було, а кожен що-дня приходив до суду по новини; там вибухали гарячі дискусії з приводу діяльности Центральної Ради, до якої всі москалі ставилися дуже вороже. Головною темою дискусій було: хто це є українці, чи це окремий нарід, чи тільки південна частина „єдінаво русскаво народа". На цю саму тему дискутовали й на вулиці біля будинку, що його зайняла Центральна Рада, гуртки ріжних людей. Часами дискусії ці збирали такий натовп, що трудно було протиснутися на хіднику.

Щоб увійти в близчий контакт з українськими колами, записався я в члени українського правничого товариства, що повстало в Київі після революції й приймало активну участь в українському русі.

На початку червня 1917 року в будинку Центральної Ради відбувся перший зїзд українських правників. Зїзд відчинив голова ради професор М. Грушевський, вітаючи правників та закликаючи їх до відданої праці для батьківщини.

В зїзді брало участь кількадесят правників з цілої України. Військових правників було дуже мало, 3 — 4. Крім справ орґанізаційних, зїзд велику увагу присвятив українізації судівництва, боротьбі з русифікацією, українській правничій мові та старим українським правничим традиціям.

Про утворення незалежного українського судівництва тоді ніхто й не думав, а всі побажання зїзду щодо українізації судівництва розбивав один з членів увагою, що все це добре, але не забувайте, що є Сенат, який на це не згодиться і все буде касувати.

В той час думка про утворення самостійної української держави ще тільки народжувалася і коли хто висловлював її публично, то слухачі зрушували плечима та хитали головою, ніби це таке нереальне й далеке, що дарма й говорити. Навіть сам „батько" Грушевський хотів тоді тільки „автономії" та „федерації", а рішучого самостійника Аркадія Степаненка ніхто не хотів слухати.

На зїзді і в правничому товаристві українською мовою послуговувалося не більше третини правників, решта просила вибачити й переходила на російську мову; до такого ступеня були змосковлені навіть свідомі українці.

На початку серпня 1917 року я тяжко захорував і до кінця лютого 1918 року жадної участи в подіях, що відбувалися тоді в Києві, не брав.

За той час проголошено самостійність України і велася жорстока боротьба з московськими большевиками.

У другій половині січня 1918 року Київ опанувала большевицька банда Муравйова й розстріляла біля 5.000 осіб, переважно старшин. Треба було добре ховатися, бо ходили по мешканнях, грабували й убивали.

З кінцем лютого банда залишила Київ, і я почав виходити на вулицю.

Память, одного дня на початку березня пішов я пройтися. Дійшов до театральної площі. Там стояли німецькі відділи з кулеметами. Там я довідався про мир з німцями та військову поміч проти москалів.

Зараз же пішов я до военно-окружного суду побачити, що там зробили большевики та довідатися про новини.

На сходах зустрінув я одного суддю; він сказав, що українська влада суд скасувала, а в кабінеті голови йде нарада української комісії про орґанізацію військового судівництва на свій лад.

Біля дверей кабінету стояв, мабуть на варті, якийсь старшина. На мій запит, чи можна ввійти, він відповів, що там іде нарада осіб спеціяльно запрошених і входити нікому не можна без дозволу отамана Буйницького.

В. А. Буйницького пізнав я ще в 1915 році в штабі 8 армії, як кандидата на військово-судові посади. Потім часто зустрічався, як був він слідчим суддею 39 корпусу.

— Який це Буйницький, чи не Володимир Аґафоникович, — питаю старшину.

— Він самий.

— Ну, тоді підіть скажіть, що його хоче бачити Киркиченко, бувший слідчий штабу 8 армії.

Старшина ввійшов до кабінету і зараз же звідтіля вилетів В. А. Буйницький.

— А ми думали, що вас большевики розстріляли, — привітав він мене. Вчора Вас цілий день шукали по Київу. Добре сховалися, що й свої не могли знайти! Дуже, дуже радий! Ходімо до кабінету, там зібралися всі свої, вирішуємо дуже важливі орґанізаційні справи.

В кабінеті за круглим столом сиділи полковник Чехович, Ясногурський і Коленко та ще кілька незнаних мені молодих старшин.

Пан Буйницький поінформував, що військовий міністр Української Народньої Республики полковник Жуківський доручив йому орґанізацію українського військового судівництва і ото запросив він присутніх обговорити цю справу й опрацювати проєкт тимчасової орґанізації.

Розпочалася нарада, яка закінчилась увечері.

Ухвалили таку тимчасову орґанізацію:

Для справ військового судівництва утворити Головне Військово-Судове Управління в складі трьох управ: загальної, — для справ персональних і господарчих; прокурорської (яку потім перейменували на

касаційну), — для справ прокурорського догляду; й законодавчу, — для справ військово-судового законодавства.

На начальника Головного Управління запроєктовано пана Буйницького, на його помішника п. Ясногурського, на начальника загальної управи п. Кульчицького, прокурорської — мене, й законодавчої — п. Коленка.

Рівночасно ухвалили утворити ліквідаційну комісію при Головному Управлінні для ліквідації старих військових судів на території України. Головою намічено п. Чивадзе.

В загальних рисах накреслено й орґанізацію судівництва. Для справ меншої ваги при кожній дивізії утворювалося штабові суди, яким підлягали всі козаки й молодша старшина.

Для злочинів тяжких мали бути вищі суди — один в Київі, а другий в Катеринославі. Цим судам підлягали всі козаки й старшини за тяжкі злочини, а старшини штаб-офіцерських і ґенеральських ранґ — за всі переступи.

Інстанцією касаційною мав бути військовий ґенеральний суд.

Коли дійшло до виставлення кандидатів на керівничі становища в судівництві, то викрився великий брак військових правників українців, — просто не було ким обсаджувати ці становища. Було ухвалено на перші часи використати найздібніших і чесних москалів.

Тут треба зазначити, що вибір деяких кандидатів був дуже влучний, наприклад, полковник Царьків, Оксанів та інші. Натомісць деякі з українців були так змосковлені, що при першій нагоді перейшли до добровольчої армії й рішуче переслідували українців в часі Гетьманату, як, наприклад, полковник Коленко, начальник законодавчої управи.

З огляду на брак військових правників українців, звернулися до правничого товариства, щоб воно рекомендувало нам цивільних правників, цілком певних з боку національного.

Тимчасову орґанізацію військового судівництва та виставлених нарадою осіб затвердив військовий міністр, про що й оголошено у Вістнику Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республики 8 березня 1918 року.

Від того часу розпочалася енерґійна праця нової чисто української установи над орґанізацією українського військового судівництва.

Прокурорська управа, яку я очолював, з титулом старшого військового прокурора, складалася з двох відділів: прокурорського, до якого належали всі справи прокурорського догляду; й касаційного, до якого належали справи касаційні, що мали впливати до військового ґенерального суду.

Моїми помішниками були: по прокурорському догляду полковник Царьків, москаль з походження, і по касаційному відділу полковник Тихомирів, який дуже швидко перейшов на прокурора ґенерального суду, а на його місце я запросив цивільного правника Гліба Лазаревського, якого я знав ще з часів моєї служби в Чернигівському окружному суді.

При прокурорській управі засновано резерв правників з розформованих судів та з правників, що їх присилало правниче товариство.

В той час велитенської боротьби за суверенність українського народу всі сили московського націоналізму звернулися проти України й усіма засобами прагнули перешкодити, запальмувати нашу творчо-орґанізаційну працю. Саботували або активно шкодили всі, хто міг. Свідомої української фахово-досвідченої інтеліґенції було обмаль, не було з ким працювати, а ті, що втягнулись до роботи, працювали понад людські сили.

Саботувало й цивільне судівництво в Україні, що складалося майже виключно з москалів: не хотіли допустити до суду української мови, не хотіли видавати вироків іменем Української Народньої Республики, й тому суди були нечинні. Ширилися злочинства, анархія.

Єдиною судовою інституцією чисто українською було Головне Військово-Судове Управління й сюди зверталися всі і кожний, хто шукав судової охорони й захисту права. Зверталися й військові, й цивільні, селяни, робітники, урядовці, коменданти й комісари.

Якось так склалося, що в певному моменті ціле судівництво України сконцентрувалося у Військовій Прокурорській Управі. Як мені, так і моїм помішникам приходилося працювати з напруженням усіх сил. На цьому місці з великою вдячністю згадую безмежну енерґію й любов до українського народу моїх безпосередніх помішників Гліба Лазаревського й полковника Царькова та тих численних правників з резерву, що з повною самопосвятою виконували покладені на них іноді неймовірно тяжкі завдання.

Безпосереднє керування резервом правників я доручив Г. Лазаревському. По одержанню завідомлення чи скарги на якийсь надзвичайний злочин делеґував він одного з правників резерву просто на місце злочину з наказом перевести розслід та встановити законний порядок. І люди ті їхали, не зважаючи на найстрашливіші умови комунікації та небезпеку, звязану з ризиком для самого життя. Їхали, виконували й встановлювали порядок, усовуючи всякі перешкоди. У тих людей була віра в Україну, в її силу, в її право, віра, що вона повстане могутня й самостійна.

Памятаю такий випадок. Військовий міністр, з огляду на піднесені в Центральній Раді закиди, рішив притягнути до відповідальности командуючого 9 армією ґенерала Щербачова, що передався Румунії та віддав їй все військове майно й зброю армії.

Справу було передано Прокурорській Управі. Через те, що не було певних даних що до місця перебування ґенерала Щербачова і з огляду на його високе становище, я делеґував свого помішника полковника Царькова розшукати ґенерала, переслухати його і вразі потреби арештувати й доставити до Київа. Полковник Царьків був москалем з походження і кадровим старшиною російської армії, тому дехто був певний, що він за українські гроші втіче, куди йому треба, і навіть докоряли, що я зробив таку очевидну необережність.

Два тижні про полковника Царькова нічого не було чути. Аж ось певного дня приїздить і привозить докладно опрацьоване доходження, яке й представив мені й дуже перепрошував, що не привіз Щербачова до Київа, бо сидів він уже в Букарешті, столиці Румунії, і був у великій пошані у румунського короля.

Довідавшись, що ґенерал Щербачов виїхав до Румунії, полковник Царьків не зрезиґнував з виконання даного йому наказу, а знайшов гідний спосіб дістатися до Букарешту, найти там ґенерала, перевести доходження й переслухати Щербачова в характері обвинуваченого...

З такими людьми можна було багато зробити... але, нажаль, таких було обмаль.

Таким чином Законодавча Управа, а властиво законодавча комісія при Управлінні, опрацювала проєкти законів про орґанізацію та компетенцію військових судів. Ці закони ухвалила вже за часів гетьманату Рада Міністрів й оголошено їх в Державному Вістнику ч. 11 (закон 30 травня 1918 року про військову підсудність) і ч. 20 (закон 21 червня 1918 року про орґанізацію військово-судових інституцій та їх компетенцію).

Фактично орґанізацію й діяльність нових військових судів було здійснено ще перед оголошенням цих законів, за часів Центральної Ради, бо того вимагало життя.

З браку українських правників судові установи обсажено було російськими правниками, яких було не менше як 75% цілого складу українського судівництва.

Властиво це була помилка, бо в той час без жадного ущербку для справи половину судів можна було зовсім не обсажувати. Хоч були корпуси й дивізії та штаби, але тільки як старшинські кадри, козаків майже зовсім не було.

Зате призначення на військово-судові посади москалів, відразу забагнило суди московським елементом, переважно ворожим до самої ідеї української державности. Завдяки тому ріжні російські ґенерали знайшли притулок та хліб з маслом в українській армії й чекали тільки нагоди, щоб їй пошкодити. Це була помилка п. Буйницького, від якого залежали всі призначення, й він перший заплатив за цю помилку усуненням зі свого високого становища.

За часів Центральної Ради ґенерали мовчали, робили, що від них вимагалося, та старались українізуватися, себто в страшливий спосіб калічили українську і російську мову.

Але як тільки німці розігнали Центральну Раду й посадили Гетьмана Скоропадського, ґенерали заворушилися.

Ніхто з нас, військових українських правників, ніколи не сумнівався, що Скоропадський настільки є змосковлений, що йому будуть близчі інтереси москалів, ніж українців, і через те готувалися до боротьби і з москалями, і з Скоропадським. Наразі чекали, як він себе поведе.

Тимчасом ґенерали вистосували до Гетьмана „меморандум" в справі військового судівництва. В цьому меморандумі не щадили „прапорщиків", що „савєршенна чужди дєлу ваєнна-судєбних учрежденій, вся іх цєнность заключаєтся в умєніі ґаваріть по маларассійскі, а всє іх стрємлєнія — дастіґнуть заманчіваво тітула „атамана".

Це був ганебний і брехливий документ. Не кажучи вже про те, що серед українських військових правників були особи ріжних військових ранґ, ті „прапорщики" переважно були старі досвідчені правники, що їх покликано до війська в часі мобілізації, а у війську впродовж війни

займали навіть перед революцією досить високі становища, за які боролися з ними кадрові військовики.

Але Ясновельможному були близчі російські ґенерали і розпочалося викидання „прапорщиків".

В першу голову пішов п. Буйницький, потім Ясногурський, Чехович та інші. Хоч були вони полковниками ще за часів царських, але українці й... тому небажані.

Замісць Буйницького за начальника Головного Військово- Судового Управління призначено ґенерал-майора Чивадзе, бувшого голову Київського Военно-Окружного Суду. Він потягнув до себе цілу низку російських ґенералів: Ігнатовича, Бривкина, Балясного та інших, яких прізвищ уже не пригадую. Деякі з них були з походження українцями, але так зрусифіковані, що були гірші від москалів.

Для Буйницького було уряджено урочисті проводи. Зібралося біля сотні його бувших співробітників. Були й деякі з ґенералів на чолі з Чивадзе. Було кілька промов, в яких вихваляли п. Буйницького. Говорив і сам Чивадзе, який зазначив, що єдиною вадою Буйницького була „молодість", себто брак досвіду й розуміння справи. Говорили в російській мові. Як найстарший зі співробітників п. Буйницького, забрав слово і я. Я підкреслив, що ми „прапорщики" прийшли сюди не тому, що нас вабить титул „отамана", а тому, що Україна є наша Батьківщина; що полита вона кровю та засіяна кістками наших дідів і прадідів, що поклали життя своє в боротьбі за її незалежність; що ми прийшли, щоб продовжувати ту боротьбу; щоб вибороти своєму народові належні йому права, створити самостійну Україну, а як треба буде, той віддати свою кров і своє життя. Не прийшли ми по „чини та ордена", а прийшли працювати, будувати на власній землі власну державу.

Не подобалась моя промова ґенералам, а один з полковників зі здивованням сказав, що він перший раз чує українську мову і до цієї пори не знав, що вона така сильна, гнучка та що нею можна висловити найглибші почуття.

Після проводів п. Буйницького було ясно, що я довго не вдержуся в Прокурорській Управі. Не привик я, щоб мене викидали й тому сам просив, щоб мене звільнили і призначили за голову штабового суду 12 дивізії в Лубнях.

Тягнуло мене до Лубень, бо перед війною я там був за товариша прокурора окружного суду і на час війни залишив там умебльоване своє помешкання. Крім того почував я себе ще не зовсім здоровим, а знав, що полтавське повітря мені поможе. І не помилився.

Переїхав я до Лубень в кінці серпня 1918 року, якраз на грушки, яблука та сливки. Поїздки в гори та ліси Мгарського монастиря, прогульки пішки до Петровського парку та на замковище Яреми Вишневецького дуже швидко вернули мені сили й здоровля.

Штабовий суд найшов я цілком зорґанізованим, але ще не відбулося ніодного судового засідання, бо мій попередник, якийсь ґенерал, не знав української мови, а провадити розправи російською мовою боявся.

Про першу судову розправу штабового суду, що мала відбутися в українській мові знало ціле місто й тому в день розправи майже з самого ранку невеличка саля суду була повнісінька. Прийшли військовики, урядовці, судді цивільного суду, адвокати, дами, інтеліґентна й неінтеліґентна публичність. Прийшли послухати, як то будуть судити правдиві українські судді українською мовою. Судити українською мовою... У мене самого якось стискало в горлі й сльози виступали з очей, як тільки про це думав та готувався до розправи. У ті часи то навіть у Лубнях, серці України, це було щось дивне, неймовірне!

За кілька днів перед розправою деякі цивільні судді, мої бувші товариші, питали мене:

— Чи справді розправа буде відбуватися в українській мові?

— Так, справді.

— А прокурор?

— Прокурор буде говорити по українськи.

— А оборонець?

— Оборонець також.

Розглядалося якусь справу військового лікаря, що образив військового урядовця прилюдно в театрі. Обвинувачений — москаль, покривджений — українець.

Коли я з суддями ще нараджувався в моєму кабінеті, в салі гуділо, як в улику.

— Прошу встати, суд іде, — завізвав присутніх вартовий старшина.

Всі як один чоловік встали і запанувала така тиша, якої не памятаю за ввесь час моеї судової діяльности.

— Як у церкві! — окреслив опісля один із суддів.

Поволі й виразно провадив я розправу; навіть обвинувачений говорив по українськи, хоч і дуже калічив. Публичність ловила кожне слово. Було так тихо, ніби крім суду в салі не було ні душі. Тільки брязкала зброя та остроги вартового старшини, як ішов він викликати нового свідка, та стукали чоботи свідків, що підходили до столу суддів. Порядок був виїмковий. Коли після замкнення слідства суд вийшов на нараду, знову загуло в салі, — видко всі говорили, всі ділилися враженнями.

Підчас оголошення вироку „іменем Української Держави" хапнуло мене щось за горло, сльози наверталися на очі і я ледви не розридався...

Публичність вислухала вирок стоячи і ввесь час заховувала повну тишу, аж поки за суддями не зачинилися двері кімнати для нарад.

Після розправи прийшли до мене мої бувші товариші з Лубенського окружного суду поділитися враженнями. Були вони дуже захоплені цією подією, як і більшість публичности.

Так відбулося моє перше судове засідання в рідному краю в рідній мові.

Але не довго прийшлося працювати мені в Лубнях. Розпочалося повстання проти Гетьмана. За начальника 12 пішої дивізії в Лубнях був ґенерал Александрович, а за начальника штабу полковник Петрів (той, що пізніше був військовим міністром УНР).

Інженір-полковник ЮРІЙ КЛЕЙДЕР.

Будучи командиром Радіодивізіону російської армії зукраїнізував той дивізіон і перейшов з ним на українську службу. Інспектор Технічних Військ Дієвої Армії і пізніше Інспектор Технічних Військ Укр. Нар. Республики.

Військовий інженір-електрик ґенерал-хорунжий ОЛЕКСАНДЕР КОЗЬМА.

Командир інженірного полку. Корпусний інженір Запорожського корпусу. Помішник начальника технічних військ Дієвої армії. Інспектор Військової Електро-Технічної Школи.

Александрович, українець з походження, довго не міг рішитися, до кого пристати, і виминаючи намови Сергія Шемета до гетьманців не пристав, а „сів у бест", себто в критичний момент сховався в штабі німецької частини, що тоді кватирувала в Лубнях, і жадних розпоряджень проти повстанців не давав. В певному моменті до нього звернулася орґанізація хліборобів, щоби він орґанізував польові суди проти повстанців. Тоді він скликав нараду, до якої запросив представників хліборобів, голову Лубенського окружного суду Покровського, прокурора тогож суду Аґєєва, начальника штабу полковника Петрова й мене. На нараді він дав до вирішення, чи має право він закладати військові польові суди?

Перед нарадою він запросив мене до себе й признався, що хоче викрутитися від польових судів і просив йому допомогти.

Я докладно простудіював справу з боку правного і виступив на нараді проти польових судів, озброєний в арґументи законодавства передреволюційного, революційного й українського.

Мій виступ був рішучий і твердий.

Проти мене виступили голова Покровський і почасти прокурор Аґєєв. Але вони не були знавцями військового законодавства і тому мені дуже легко було їх побити своїми арґументами.

Представники хліборобів налягали на утворення польових судів, „бо без того не дамо ради".

На це ґенерал Александрович рішуче відповів:

— Ви чули, що сказав голова військового суду, який для мене є найбільшим авторитетом, яко військовий суддя. Я не можу йти проти існуючих законів, я не уповноважений до творення нових законів та неіснуючих судів, через те не можу позволити, щоб хоч один військовик моєї дивізії брав участь у таких судах. Ви самі собі можете творити суди і ви за це будете відповідати, бо це буде сваволя, а вирок смерти такого суду звичайним убивством.

На цьому нарада скінчилася.

На другий день екстренно прислав по мене Александрович і просив негайно прибути до штабу.

Я пішов. Оказалося, що на донос старшин-москалів німці заарештували одного старшину-українця, який аґітував проти Гетьмана і проти відділу добровольчої російської армії, що розкватирувався на стації Ромодан.

— Що з цим робити, порадьте.

— Дуже просто, — кажу — доручити перевести коротке доходження й передати це доходження до штабового суду, а ми вже знаємо, що робити.

— Але німці домагаються негайних репресій.

— Плюйте ви на німців і скажіть, що ви зробите все, що вимагають наші закони.

— Добре, я так зроблю.

Я пішов додому, а на другий день довідався, що Александрович під натиском німців згодився відправити того старшину до Ромодана, до штабу добровольчого відділу, а там того старшину негайно розстріляли. Я зараз же побіг до Александровича.

— Що ви зробили? На якій підставі ви свого старшину відіслали до добровольців? Що вам добровольці, чи ви їм підлягаєте?

— Так зажадали німці й загрожували, що самі з ним розправляться, як не відішлю до добровольців.

— Хай би самі німці розправилися, то всі знали б, що уступили ви перед силою, але віддати свого старшину москалям — це злочин, за який можете ви дорого заплатити.

І дійсно, в дуже короткому часі, після опанування Лубень повстанцями, Александрович заплатив своїм життям: його розстріляли повстанці на двірці.

На початку грудня 1918 року я одержав телеґраму від п. Буйницького негайно здати суд та повернутися до Києва на своє попереднє становище старшого прокурора.

Суд здав я своєму помішникові, а сам негайно виїхав до Києва. У Києві застав я ще кілька ґенералів, посажених Гетьманом; здавали вони свої посади українцям. Справи Прокурорської Управи прийняв я від ґенерала Бривкина. Передав він мені між іншим грубий сшиток його проєктів реорґанізації військового судівництва:

— Нє думайтє, что ми нічево нє дєлалі, — сказав він передаючи ті папери.

Все це були знані старі річі.

За начальника Головного Військово-Судового Управління був сотник Сиротенко, людина цілком незнана в правничих колах. Молодий правник, що кінчив науку лише перед війною й просидів усю війну в полоні у німців. Помішником його був п. Буйницький, і він фактично й керував Управлінням, бо Сиротенко, як людина партійна, рідко приходив до установи та й на судівництві цілковито не визнавався.

Зараз же було доручено мені та правникам, що прибули з Відня, пп. Вітошинському і Коропотницькому розробити проєкт Надзвичайного Військового Суду для рішучої боротьби з жидівськими погромами, розбоями та анархією, які почали ширити большевики, щоб скомпромітувати український визвольний рух.

В швидкому темпі ми опрацювали два проєкти такого суду, а з цих проєктів спеціяльно скликана комісія опрацювала закон про Надзвичайні Військові Суди. Закон затвердила Директорія УНР і його оголошено в січні 1919 року у Вістнику Державних Законів, ч. 8.

Рівночасно мені доручено було зревізувати „Комісію Ковенка”, що містилася на Хрещатику, здається в готелю „Франція”.

Як мене поінформував пан Сиротенко, там „творяться нечувані річі”. Під притокою боротьби з большевиками арештовували кого попало. Були ніби великі зловживання підчас арештів і особливо трусів. Зникали гроші та дорогоцінні річі. Арештовували багатьох тільки для того, щоб потім звільнити за велику кавцію, яка незнати де зникала.

Все це я мав розслідити й представити доповідь військовому міністрові, яким тоді був ґенерал Греків.

Певного ранку я пішов до комісії Ковенка сам, без жадної ескорти.

Тільки увійшов я до вестибюлю, як побачив просто проти дверей кулемет; другий кулемет стояв на першій плятформі камяних сходів. Ще кілька кулеметів було на інших плятформах сходів та коридорах.

Вестибюль і сходи стерегли озброєні люди з мушкетами, шаблями й револьверами.

Видно було, що комісія боялась нападів і до них була приготована.

Зараз же мене запитали, хто я й чого мені треба.

Коли я сказав, що потрібно бачити самого отамана Ковенка, то мене привели до якоїсь кімнати і замкнули за мною двері на ключ. Це була почекальня. Там сиділо вже кілька інтересантів, мужчин і жінок. Як я довідався з розмови, прийшли вони клопотатися за арештованих.

Я старався випитати, коли, кого, хто й за що арештував, але всі від відповіді ухилялися, мабуть через те, що був я одягнений по військовому.

Так чекав я з пів години. Нарешті закликано мене до секретаря, якому я вияснив ціль мого прибуття й просив негайно сказати про мене п. Ковенкові.

Виявилося, що Ковенка нема в комісії, що незнати, чи й прийде. Я попросив розшукати його, а тимчасом зазнайомити мене зі справами й орґанізацією комісії.

З великою неохотою секретар став відповідати на мої питання. В дуже короткому часі прибув і сам отаман. На мою просьбу зазнайомити мене зі справами, він відповів, що комісія й він особисто підлягають безпосередньо Головному Отаманові й тому не може признати доручення, виданого військовим міністром.

Видно було, що йому було не бажано зазнайомити мене зі справами комісії і моє прибуття зробило на нього велике враження.

Я побачив, що нічого не вскураю і тільки сказав йому, що ходить чутка, що його комісія грабує багатих, розстрілює без суду, бере хабарі і що такий стан компромітує саму владу УНР і не може бути терпимим.

На це він відповів: „Мало які дурниці говорять, не всьому можна вірити. Як Головний Отаман видасть наказ, я представлю до ревізії всі свої справи".

Випровадив він мене з великою зовнішньою куртуазією і вся сторожа на коридорах та у вестибюлі салютовала мені струнко.

Про ці свої відвідини я особисто зробив доповідь ґенералові Грекову і більше з цією комісією не зустрічався, чув тільки, що її було скасовано.

В кінці січня 1919 року стратеґічні обставини змусили Уряд УНР евакувати Київ до Вінниці.

Там орґанізаційна праця йшла дуже мляво, як з огляду на стратеґічне положення, так і на те, що п. Сиротенко цілковито не розумівся на військовім судівництві.

Там таки у Вінниці призначено його військовим міністром. Правники зраділи, бо були певні, що начальником Головної Військово-Судової Управи буде або Буйницький, або ж я. Тим часом Сиротенко залишився й начальником вищої судової офіції.

Мене, як і інших правників це страшенно обурило; я навіть не здержався і при одній доповіді, якої ніяк Сиротенко не міг зрозуміти, я сказав йому, що значно краще було б для справи, як би він остався

тільки військовим міністром, а військове судівництво передав людині фаховій.

На це він нічого не відповів, тільки пізніше при першій нагоді мене „скоротив".

З Вінниці центральні установи переїхали до Камянця Подільського, звідтіля до Рівного, а опісля майже цілий місяць стояли на стації Верба, недалеко від Дубна.

З Верби всі потяги пішли до Галичини. Тут в Золочеві „скоротили" штати; під те скорочення підпав і я. Було це на початку червня 1919 року.

Не вважаючи на „скорочення", всі скорочені залишилися в тому самому потязі військового міністерства, який прямував знову ж на Камянець через Проскурів. Але не дійшов, бо під Тернополем польська армія, що розбила й переслідувала Галицьку армію, настигла потяги УНР і всіх, хто там був, забрала в полон.

Мені й ще кільком військовим правникам пощастило втікти з того потягу до Тернополя; там дочекались ми контрнаступу Галицької армії й спокійно виїхали до Камянця.

Майже ціле Військове Міністерство й Головне Військово-Судове Управління забрали в полон поляки.

Міністри й деякі вищі урядовці встигли виїхати автами. В Камянці я довідався, що за начальника Військово-Судової Офіції п. Сиротенко призначив п. Мошинського.

Мені запропоновано вернутися на своє попереднє становище.

Я відмовився і перейшов на службу до Міністерства Юстиції, а потім до Міністерства Внутрішніх Справ.

Від того часу більше не заступав ніяких посад у військовому судівництві.

ОЛЕКСАНДЕР УДОВИЧЕНКО.
Ґенерального штабу ґенерал-хорунжий.

Від Дністра до лінії перемирря і відворот за Збруч.

Бойові чини правої ґрупи армії УНР.
(15 вересня — 21 листопада 1920 року).

II.

ПЕРЕМИРРЯ.

(18 жовтня, год. 24 — 9 листопада, год 24 року 1920).

Становище Армії УНР. Прибуття до району дивізії польського куріня. Умови перемирря. Суперечка з червоним командуванням. Мішана комісія.

Перемирря наступило в незручний для армії УНР час. Хоч наша армія й була виснажена й вимагала відпочинку та орґанізації тилу, вона всеж мала досить сили для руху на схід, бо червона московська армія була ще в гіршому стані. 14 совітська армія була цілковито знесилена безперервними боями з армією УНР і примушена була під її натиском відходити. Резерви вичерпались. Перекинути нові частини з польського фронту большевики вряд чи відважилися б. Лінія фронту, що на ній зупинилася о год. 24 дня 18-го жовтня армія УНР, не давала для неї жадних стратеґічних виґід. Два вузлові великого значіння залізничні пункти, як Вапнярка й Жмеринка, залишились в руках ворога, так мовити б, перед носом нашої армії. Тяжко було сподіватися, що після закінчення перемирря наша армія опиниться в ліпших умовах, ніж була тепер в своєму прагненню опанувати Жмеринкою і Вапняркою.

Але попри справи опанування цими операційними пунктами перед армією УНР ставала й інша, не менше важлива справа, що від неї залежала її міць. Їй був потрібний великий пляцдарм, що не лише дав би їй змогу для маневрування з глибини, але також належний контингент людей та коней для поповнення, засоби для харчування й інше.*).

---

*) Н. Е. Какурін і Меліков в своїй книзі „Война с белополяками" так оцінюють становище української армії: „Для українських петлюрівських частин, що боролися на крайньому правому крилі загального польського фронту, особливе значіння мало здобуття території. Замирення ставило їх перед конечністю або добровільно йти на інтернування на польську територію, або продовжувати боротьбу з червоною армією на свій страх і ризико. В останньому випадку поширення пляцдарма для своєї

Щодо перемирря можна сказати, що наступило воно для нашої армії в невідповідний момент. Ще одне зусилля й за тиждень і ці два пункти (Жмеринка і Вапнярка) були б в руках армії УНР. Перемирря стало цьому на перешкоді.

Польське головне командування, передбачаючи, що з замиренням московське командування може не визнати цього акту на фронті української армії, в спішному порядку перекинуло до району дивізії нашої армії по одному пішому куріню. Присутність польських частин на фронті мусила свідчити, що фронт армій української й польської є спільний, тому московське командування мусило припинити бойові чини й на фронті армії УНР.

Мимоволі напрошувалось питання: що буде з армією УНР після підписання миру між Польщею й СССР? Про те ж, що мир буде підписано, не повставало жадного сумніву, бо московська армія була небоєздатна й внутрішнє становище СССР настирливо вимагало миру. Польща ж — її армія — осягнула все, чого вимагала її політика.

Всі ці заходи польського командування свідчили, що становище армії УНР було невиразним.

Вже з перших днів перемирря можна було сказати, що переговори в Ризі приведуть до замирення. *)

Тимчасом на фронті 3 дивізії звязані з перемиррям події відбувалися своєю чергою. Всі переговори з червоним командуванням відносно перемирря згідно з інструкціями мусив провадити командир польського куріня.

Перше побачення командира цього куріня з московським командуванням дало такі наслідки:

1. Большевики визнають перемирря на фронті армії УНР.

2. З огляду на те, що 3 дивізія провадила наступ 19 жовтня, висунено вимогу відвести дивізію на позицію, що вона її займала 18 жовтня на 24 годину.

діяльности набувало для цих частин значіння рівносильне назагал справі їх дальшого існування. Тому ці частини з завзяттям стреміли як можна далі проникнути на схід, не припиняючи чинів навіть після того, як уплинув шостиденний термін, встановлений для остаточного припинення бойових акцій після підписання перемирря. В звязку з цими причинами лінія південно-західнього фронту підлягала значним хитанням аж до самого кінця бойових чинів і на 20 жовтня проходила по річці Уборті та Случі через м. Сальницю, Літин, Межирів, Новосецьку й далі по річці Мурахві. Лише в цей день і на південно-західнім фронті припинилися бойові чини".

*) Н. Е. Какурін і В. А. Меліков в книзі „Война з белополяками" пишуть про замирення: „...що з замиренням збройні сили Петлюри й Булака-Балаховича стали перед дилемою або добровільно самоліквідуватися, або продовжувати боротьбу на свій страх і ризико. Вони знайшли ліпшим останнє, при тому війська Петлюри не припинили навіть своїх ворожих чинів проти 14 армії". „Так, армійські звіти за 19 жовтня нотують наскок ворога на Ізяславському напрямку на наші застави. В той же день наші частини вибили (?) ворога, що зайняв с. Писарівку (60 км. на захід від м. Брацлава)". — „20 жовтня ворог у районі Могилева Подільського перейшов у наступ уже значнішими силами на фронті в 30 км. і потиснув наші частини на північний схід. Наступні дні також нотуються низкою наскоків на наше розположення".

3. Московське командування вимагає від нас ґарантій, що підчас перемирря з нашого боку не буде зачіпної акції.

На друге питання командир 3 дивізії відповів, що бойових акцій не припинено в зазначену годину з тих причин, що частини 47 сов. дивізії провадили самі ранком 19 жовтня наступ у районі сс. Березівка — Писарівка. Така відповідь командира дивізії не задовольнила московське командування й тому воно запропонувало скликати мішану комісію, що шляхом опиту селян мала виявити, які позиції займали обидві сторони. Цієї комісії скликано не було, настирливе ж бажання московського командування було цілком зрозуміле, бо ті позиції, що їх займала 3 дивізія, з тактичного боку були невигідні для нього. Треба думати, що про „непорозуміння" між командуванням 3 дивізії та 41 сов. дивізією відносно лінії фронту між ними дійшло до високих „сфер" у Ризі, бо наш штаб армії примушений був мимоволі вимагати від командира 3 дивізії пояснень.

Довгі пертрактації закінчилися тим, що 3 дивізія залишилась на тих позиціях, на яких вона була в часі фактичного припинення збройної боротьби. В тексті умов перемирря було сказано, щоби польсько-українські війська підчас перемирря стояли не близче як на віддалі 15 кільометрів від усталеної лінії польського фронту в момент прикорочення воєнних подій. Таким чином утворюється невтральна зона в 15 кільометрів шириною.

Поведінка московського війська підчас перемирря. Вивіз цукру і машин з Маєвської цукроварні. Аґентурна розвідка й розвідка бойова. „Жадної української армії не визнаємо". Вивантаження муніції, поповнення людьми на ст. Вапнярка.

Перемирря розпочалося з того, що на четвертий день після цього акту московське військо почало вивозити не тільки цукор, але й машини з Маєвської цукроварні, що стояла в невтральній зоні. Адміністрація цукроварні повідомила командира 3 дивізії. Від нас вислано парляментаря з протестом. Але в передовій сторожі червоної армії його не прийняли й просто вигнали з поясненням, що вона може вести переговори лише з польськими парляментарями.

Десятки московських таємних аґентів блукало на нашому фронті та в його запіллю. Наша контррозвідча служба через неналагодженість цього апарату й головне через брак підготованих службовиків більше займалася дрібними справами (як - от виловлюванням жидівського пачкарства тютюном, спиритусом і мануфактурою), ніж боротьбою з шпіонами. Інколи хапали московського аґента на гарячому вчинку й тоді його присуджував польовий суд на кару смерти, але більшість їх не було викрито.

З свого боку наші розвідчики також глибоко просувалися в запілля ворога, доходячи до ст. Рахнів та Вапнярки. Донесення цих наших розвідчиків свідчили, що на ст. Вапнярку прибувало поповнення — військо, муніція та інше.

З початку перемирря розвідча служба провадилася виключно за допомогою аґентурної служби. Але вже в листопаді, особливо за кілька днів до кінця перемирря, московські частини явно висилали бойову

розвідку, що провадила перестрілку з сторожевою охороною частин 3-ої й Кулеметної дивізій.

Ще 29 жовтня від полковника Ольшевського, помішника командира 3 дивізії, висланого для інспекції частин, одержано донесення ч. 1146/оп. такого змісту: „Ворог виявляє активність. Помічено скупчення його сил в с. Володіївці — Бабчинці. 27 жовтня увечері в с. Березівка ворожа лава підійшла й залягла в 700 кроках від нашої застави. 19 курінь перейшов у наступ, після чого ворог відійшов. Зараз спокійно”.

7 листопада на фронті 9 бриґади ворог відкрито провадив переґрупіровку своїх сил, вислався кілька партій розвідчиків у наш бік.

8 листопада ворожа стежа на фронті 7 бриґади хотіла зайняти с. Сокіл, що на південь від м. Черновець, але наша сторожева охорона прогнала її мушкетним огнем.

8 листопада на фронті Кулеметної дивізії ворог (150 баґн. і 70 кін.) не тільки провадив розвідку, але повів наступ у районі м. Яруги; його відбито мушкетним і кулеметним огнем.

8 листопада командир 9 бриґади доносить: „О год. 8 ворожа кіннота до 50 шабель при кулеметі підходила до соснівської цукроварні. Наша застава обстріляла її кулеметним огнем. Ворог сховався в яру, що на південь від с. Козлівки. 9 листопада до 9 год. в с. Пацирівку прибула 180 сов. бриґада і виставила заставу в Козлівці. О годині 18 ворог почав кулеметну пристрілку. Розвідча діяльність на всьому відтинку. Полковник Лисогор”.

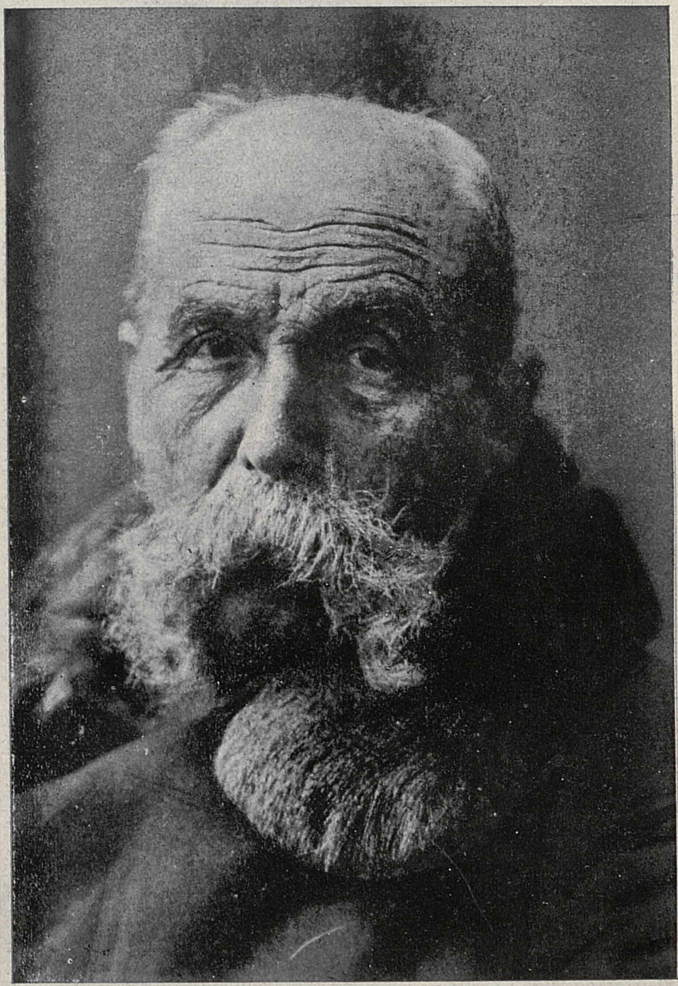
Отже „перемирря” на фронті правої ґрупи відбувалося в повнім бойовім поготівлю, майже з кожндневними сутичками з ворогом. Як видно з армійських оперативних звітів, такі самі події відбувалися й на фронті лівої ґрупи армії УНР.

Польський курінь відходить до Проскурова. Оцінка становища армії УНР та пропозиція командира 3 дивізії зірвати перемирря й перейти в наступ. Анкета. Наказ командарма про перехід армії УНР в наступ 1. листопада. Відкликання наказу. Невиразне становище.

27 жовтня польський курінь відійшов на Проскурів. Командир цього куріня пояснив, що московське командування визнало фронт української армії, через що дальша присутність куріня є зайвою. Тим часом в Ризі почалися мирові переговори між Польщею й СССР. Як відомо, делеґатів від уряду УНР на вимогу московських представників не було допущено на цю конференцію. Ці відомости дійшли на фронт і викликали поважне занепокоєння. Про переговори в Ризі доходили на фронт глухі відомости прикрого характеру, що зводилися до того, що безперечно мир між Польщею й СССР буде підписано. Повстало питання, в якому становищі опиниться армія УНР після замирення?

На це питання могло бути дві відповіді: 1) або армія УНР мусила б скласти зброю, або 2) провадити дальшу боротьбу з усією армією СССР на власне ризико.

Складти зброю, капітулювати перед ворогом, це було б рішенням

Ґенерал-хорунжий ВІТАЛІЙ ГУДИМА.

Начальник Мобілізаційної Управи Головної Мобілізаційно-Персональної Управи (Головний Штаб) Військового Міністерства. Помер 19 лютого 1929 р. в м. Каліші, де й похований.

Ґенерал-хорунжий ЄВГЕН БІЛЕЦЬКИЙ.

Комісар Уряду при 6-й кінній дивізії. Голова Ремонтного Депо Херсонської Ремонтної Комісії. Голова Ремонтної Комісії ч. 2 Армії УНР. Начальник Тилу Дієвої Армії УНР.

негідним, що зneславило б національну гідність армії УНР перед історією, й про це ніхто не думав.

Залишилося друге рішення, а саме: армія повинна провадити боротьбу, навіть і проти цілої московської армії. Українська армія в складі 20.000 вояків мала б виступити перед майже 1,000.000 армією московською. Перша розпоряджала тереном у кілька повітів, немаючи стратеґічної бази, друга — необмежені простори з кольосальними людськими й матеріяльними засобами для війни.

Що могло чекати нашу армію, якщо вона на власне ризико, самотня, буде продовжувати війну проти московської армії? Безперечно невдача, що могла б привести до повного фізичного її знесилення або до часткових наших успіхів, що врешті всеодно мусять привести до перемоги ворога.

Розглянемо детальніше, чому саме боротьба між українською й московською арміями мусить привести до перемоги московської. Не треба казати про те, що в цій боротьбі сили були нерівні. Треба підійти до оцінки становища армії УНР з боку стратеґічного. Вразі нашого успішного наступу, розбиття большевицьких військ та енерґійного переслідування їх, українська армія могла б за тиждень вийти на лінію Буга, що послужив би для обох армій першою природньою межею для зупинки. Так висловився й командарм на одній з нарад. На лінії Буга українська армія мусила б уже зустрінутися з свіжими московськими частинами, що їх було б перекинено з польського фронту. Коли б праве крило української армії стояло на лінії Буга, то було б більш-менш в безпечному стані через брак московських сил в південній Україні й неможливости перекинути їх за короткий час з польського фронту, зате ліве крило нашої армії було б в стані загроженому.

На нашу думку, для ліквідації української армії, командування 14 сов. армії мусило б десь у районі Козятина зосередити необхідні сили (припускаємо кінноту), щоб ударом в ліве крило нашої армії прорватися через Вінницю і Жмеринку в напрямі на Могилів, відтинаючи цим шлях відступу до Збруча. Притиснена до Дністра наша армія була б полишена на повне знищення. В таких обставинах, на нашу думку, армія УНР мусила б спинитися й такий траґічний кінець чекав її, не вважаючи на героїчні й надмірні її зусилля.

Яка б доля не чекала армію УНР, ні Головний Отаман Симон Петлюра, ні уряд, ні армія, починаючи від командарма й кінчаючи останнім козаком, не думали про ганебну капітуляцію перед Москвою. Армія хотіла виконати свій обовязок перед українським народом до кінця.

Отже, якщо армія була перейнята волею й твердим прагненням до продовження війни, то вона мусила відновити збройні чини тоді, коли їй це було вигідно, не чекаючи наслідків мирової конференції в Ризі, що могли бути безсумнівно тільки неґативними для нас.

Що переговори в Ризі мусять скінчитися для нас неґативно, що армія УНР залишиться самітньою в боротьбі з армією московською, може свідчити московський інформаційний звіт Укроста, що його знайшов в селі Грушці штаб Кулеметної дивізії. Цей звіт має дату 12

жовтня і таким чином аналіз командира 3 дивізії про становище, що в ньому армія УНР мусить опинитися, був правдивий.

Зміст того інформаційного звіту такий:

„12 жовтня, 7 год. 30 хв. веч. Підписано договір про перемирря і прелімінарні умови миру між Росією й Україною з одного боку і Польщею з другого. Услівями перемирря визнаються незалежність України й Білорусі. Границі . . . . . Признання взаємної суверенности. Відмова від внутрішнього втручання і підтримки контр-революційних орґанізацій Врангеля, Петлюри й Савінкова . . . і т. д. Ратифікація договору призначена за 15 днів. Перемирря розпочинається 18 жовтня і продовжується 21 день. Київ. Укроста".

Звіт цей знайдено на пошті в с. Грушці 1 листопада.

Чи не кращим було б для армії зірвати „перемирря" та кинутись на ворога, що не привів ще себе до порядку після відступу з Галичини та безперестанних поразок, що деморалізували його?

За прийняття такого рішення були такі мотиви:

1. Переговори в Ризі мали привести до замирення між Польщею й СССР, після чого наша армія мусила провадити війну на власну руку з цілою московською армією.

2. Московська армія (на українському фронті), що її моральний стан був дуже лихий, перемирря для неї було тільки спочинком і часом для приведення до боєздатного стану своїх частин, вважала остаточним терміном своєї підготовки 9 листопада 24 год. До цієї дати вона мусила поповнитись людьми, кіньми, зброєю й бути готовою до бойових акцій проти армії УНР. Робота ця й провадилась інтензивно підчас перемирря.

3. Українська армія мала головну перевагу — добрий моральний стан і національний ентузіязм. З боку бойового вона мала свої якости: позитивні — наступ, неґативні — оборона. В наступі окремі частини виявили завзятість й ініціятиву в маневрі. При обороні, завдяки завжди неймовірно довгому фронтові, будучи розтягненою „ниткою", при відсутности резервів і муніції, бойова здібність армії понижувалась і майже кожна оборона кінчалась відступом. Відсутність зброї, а головно муніції примушувала нашого козака на кожних 20 стрілів відповідати одним. Так само було й з гарматами. Стан взуття, одягу й харчування був злим і не було жадних надій на його поліпшення. Тимчасом уже перед 1 листопада мороз доходив до 5—8 степенів. Козаки мерзли в сторожевій охороні й взагалі підчас виконання бойової служби. Розпочалась дезерція серед мобілізованих. До 9 листопада при таких обставинах стан нашої армії міг тільки погіршитись, тоді як стан червоної — піднестися.

Всі ці обставини примусили командира 3 дивізії звернутися до командарма з пропозицією: армія УНР мусить перервати перемирря й атакувати ворога, не чекаючи формального терміну закінчення його.

Така пропозиція командира 3 дивізії очевидно зробила в штабі армії певне враження, бо незабаром командарм розпочав „в анкетний спосіб" запитувати командирів дивізій: чи перервавши перемирря розпочати наступ, чи чекати кінця перемирря? Не можемо сказати, яку відповідь на цю анкету дала більшість командирів дивізій. Відомо

лише, що крім командира 3-ої ще командир Кулеметної дивізії ґен. Бурківський висловився рішуче за наступ.

Треба думати, що хоч і не всі командири дивізій, але більшість їх позитивно поставились до пропозиції командира 3 дивізії, бо 29 жовтня командарм видав наказ: армії УНР перейти в наступ 1 листопада.

На фронт 3 дивізії в цей час прибула молода, тільки що сформована, Кулеметна дивізія *) в команді бувшого командира 8 бриґади 3 Залізної дивізії ґен. Бурківського і зайняла фронт від Дністра до с. Грушки включно. 3 Залізна й Кулеметна дивізія утворили праву армійську ґрупу.

Отже, наказ про наступ прийняла права ґрупа з задоволенням. Відповідно до наказу по армії та до завдання правої ґрупи, командир 3 дивізії дав наказ правій ґрупі.

7-ій і 9-ій бриґадам та Кулеметній дивізії дано напрямки для удару. 8 Залізна бриґада і 3 кінний полк пересунено, яко резерв ґрупи, в безпосередню близькість до бойової лінії.

Права ґрупа готова була до наступу на день 1 листопада, але несподівано в ніч на 1 листопада, вже за кілька годин до наступу від штабу армії одержано короткий наказ: — Виконання наказу відкладається.

Ранком прискакав зі штабу армії звязковий старшина від 3 дивізії хорунжий Мілоцький з писемним наказом по армії, зміст якого був приблизно такий: Наступ відкладається з причин політичного характеру, бо порушення перемирря привело б до незвичайних ускладнень мирових переговорів у Ризі.

Треба думати, що штабові армії дано було таки добре „відчути" ці „ускладнення", коли він мусив уневажнити наказ про наступ. Цей наказ вніс занепокоєння серед командного складу правої ґрупи. З огляду на те, що виконання наказу „відкладається", частини правої ґрупи залишились на позиції так уґруповані, як вони були в ніч з 31 жовтня на 1 листопада. В такому положенні, готова кожної хвилини перейти до активних чинів, права ґрупа залишилась ще кілька днів, приготована кожної хвилини до активних чинів аж до моменту, коли вже остаточно виявилося, що армія УНР має терпеливо чекати кінця перемирря, а саме: 24 години 9 листопада.

Орґанізаційна праця: Мобілізація. Зброя, муніція, технічне майно, одяг, харчування. Стосунки з румунами.

Штаб армії дав низку наказів та інструкцій, щоби дні перемирря в найкращий спосіб використати для піднесення боєздатности дивізій.

М о б і л і з а ц і я. Першорядною справою було поповнення правої ґрупи людьми. Робота по мобілізації розпочалася вже давно, ще

*) Кулеметна дивізія носила цю назву з тих причин, що командування армії мало зробити з неї дивізію, що була б насичена до крайности кулеметами, що могла б служити не тільки для поповнення армії кулеметними частинами, але також бути дивізією ударного характеру, великої вогневої сили.

в той час, коли 3 дивізія провадила бої під Новою Ущицею. З кожним кроком просування на схід на звільненому терені негайно ж переводилося мобілізацію людей, а пізніше й коней. Мобілізаційним апаратом відав старий „військовий начальник" полковник Віталій Гудима. Досвідчений, енерґійний, він блискуче справлявся з своїм завданням. Населення охоче зголошувалося на мобілізаційні пункти. Зявилося під зброю приблизно 80% призивних, що за приблизним підрахунком становило до 5.000 люду. Настрій серед мобілізованих був спокійний і поважний. Вже на мешканцях Ново Ушицького й Могилівського повітів позначалося, що в їх національному усвідомленні настав здвиг у кращий бік. Перших мобілізованих (з початку жовтня 1920 року підчас боїв під Новою Ушицею) після медичного огляду відразу ж передавано відбирачам від бриґад. Бриґади того самого дня, озброївши їх, відправляли до сотень в бойову лінію. Того ж дня мобілізований лежав у лаві. В бою мобілізовані трималися добре. Все це були вояки з бувшої російської армії, вміли поводитися зі зброєю і вишколу не потребували. Так зроблено було і тепер. В дивізії, як і в цілій армії, бракувало одягу; тому мобілізовані йшли на фронт в одязі, в якім прийшли з сіл. В звязку з цим зовнішній вигляд частин вимагав ліпшого. Поруч зі старими козаками, що були одягнені в европейське військове убрання, стояли козаки, що часто були одягнені в селянське убрання, в брилях. Але з цим виглядом нашого війська доводилося миритись.

Одночасно з мобілізацією людей переводилося й мобілізацію коней. Ремонтна комісія на чолі з полковником Жуківським та Білецьким, старими кіннотчиками, приймала коней і виплачувала за них в залежности від вартости від 25.000 до 30.000 карбованців. Як не тяжко було розлучатися селянинові з конем, але й тут наш подільський селянин виказав багацько доброзичливости до своєї армії. Всього мобілізовано було до 400 коней.

З б р о я, м у н і ц і я. Зле стояла справа з озброєнням мобілізованих. Бриґади скоро вичерпали свій невеликий запас зброї і через це більшість мобілізованих довелося відпустити додому, а частину тримати в обозах. Поступлення зброї з армійських запасів було дуже незначне, а з моменту замирення майже цілком припинилося. Отже, командуванню дивізії доводилось цю біду залагоджувати власними засобами.

Головним джерелом, з якого дивізія діставала зброю, було червоне військо. Кожний вдалий бій приносив нам кулемети, мушкети, набої. Другим джерелом стали селяни, що здавали зброю чи на заклик, чи в обмін за нафту, сіль, мануфактуру. Багато було зброї поржавілої, попсованої, що її необхідно було репарувати. В м. Дунаївцях був невеликий механічний заклад, що мав навіть маленький відливний відділ. Заклад цей вже з пару літ стояв бездіяльно. Командир інженірного куріня 3 дивізії полковник Харченко пустив його в рух. Там переводилася репарація мушкетів і кулеметів. 3 дивізія мала кількасот полонених, серед них було чимало добрих фахівців: слюсарів, механіків, відливників та ін. Цих полонених використано, як фахову силу; працювали вони добре.

Репарація попсованої зброї дала дивізії кількасот мушкетів. Озброєння нашої артилерії складалося виключно з 3 цалевих російських гармат. Ці гармати в більшости перенесли цілу велику війну, були зношені й частенько псувалися. Гармат нам рівно ж бракувало і поповнювалося потребу в них переважно також за рахунок червоної армії. Отже, кожна гармата була дуже цінною.

Командир 3 гарматної бриґади полковник Чижевський під керівництвом збройовника налагодив направу гармат, часом дуже складну з технічного боку.

Для кінноти бракувало шабель та списів. Полковникові Харченкові наказано було спробувати розпочати вироблення шабель та списів. Він цей наказ виконав. Хоч шаблі виходили не досить гарні та тяжкі, але рубати ними все ж було можна. Клюги (наконечники на списи) відливалося з міди, а дерево рубалося в сусідньому гаю. Списи виходили досить примітивні та все ж могли виконувати своє призначення. Там же вироблялося стремена, вудила тощо.

Брак набоїв до мушкетів і гармат завжди був для нас траґедією. Штаб армії не мав їх і не міг дістати. Армійські запаси були вичерпані. 3-ій дивізії доводилося власними силами залагоджувати і цю пекучу потребу. Набої вимінювалося в селян за нафту, сіль, мануфактуру тощо. Набої ці були в більшости їржаві й перед ужиттям їх треба було уважно переглядати. Балістична вартість їх була змінлива.

Те ж саме було й з набоями гарматними. З ними операція була складніша й небезпечніша, бо доводилося відшрубовувати голівки набоїв, розбирати їх та перечищати й знову складати. Всю цю складну роботу переводила майстерня гарматної бриґади.

Але за короткий час і це джерело здобування набоїв було вичерпане, бо селяни поздавали всі набої. Штаб дивізії зробив спробу дістати набої з Румунії. В Могилеві було налагоджено звязок з правим берегом Дністра, з тамошніми мешканцями — переважно з жидами — що за цукор доставляли вночі пачкарською дорогою шкіру, сіль, мануфактуру, нафту, але набоїв дістати не могли. Лише один раз удалося нам за велику кількість цукру дістати кілька скриньок набоїв. Румунський комендант м. Атак і румунська кордонна охорона закривала очі на цю нічну навіґацію на Дністрі через те, що мала великий заробіток з цього. Не один мішок цукру передало румунській кордонній владі, яко подарунок, дивізійне постачання. Та набоїв все ж не було. Штаб 3 дивізії довідався від могилівських мешканців, що підчас великої війни біля мосту через Дністер затопилася барка з набоями. Дивізійні сапери кілька ночей шукали на дні Дністра цієї барки та так її й не знайшли.

Мали ми велику кількість старої луски від набоїв. Треба було і те використати. Але яким способом?

В Могилеві мешкав інженір-хемик п. А. Дивізійні фахівці від зброї висловили думку, що коли б був порох, то стару луску можна було б начиняти знову та вставляти нові капсулі і кулі. До спроби вироблення їх взявся дивізійний інженір. Інженір А. висловив надію, що вирібництво пороху можна здійснити лябораторійним способом. Могилівським жидам було запропоновано дістати потрібний матеріял. Інженір

А. приступив до переведення дослідів над вирібництвом пороху, але закінчити їх не встиг, бо вже почався відступ правої ґрупи.

До початку боїв окрім невеликої партії набоїв, що їх одержано від штабу армії, штаб 3 дивізії спромігся ще дістати власними силами невелику кількість.

Військове приладдя. В Дунаївцях формувався другий кінний полк, для якого потрібні були сідла, шаблі, стремена, вудила, тощо. Мали ми з пару сот „ленчиків" але на них не було шкіряної покришки, стремінних ременів, стремен, пітників. Серед місцевих мешканців та полонених большевиків знайшлися фахівці римарі. Шкіру добували з Румунії та з місцевих невеличких гарбарень. Замісць повсти вживали товстого сукна з дунаївецьких фабрик. Так вироблялося сідла, хоч трохи і твердоваті для вершника, що мусив задньою частиною тіла вирівнювати шкіру. Але їздити на такому сідлі можна було без шкоди для коня. На такі сідла й посаджено було до 200 кіннотчиків.

Зле стояла справа й з акумуляторами для польових телєфонів. Брак акумуляторів загрожував втратою телєфонічного звязку, а рівнож і ріжними ускладненнями в керуванні частинами. Енерґійний командир технічного куріня полковник Харченко при допомозі молодших старшин знайшов вихід і з цієї біди. Після довгої праці над шуканням відповідного хемічного матеріялу, ляборaторія при 3 Залізному технічному куріні виробила тип акумулятора, хоч на зовні й досить незграбного, та все ж такого, який цілковито задовольняв наші польові телєфонні апарати.

Одяг. З моменту злуки 3 дивізії (6-го травня 1920 р.) з своєю армією головним джерелом постачання армії УНР одягом та харчами була інтендатура польської армії. З доставою харчів справа стояла краще, ніж з одягом. Щодо одягу, то він був ріжної якости: ліпший — анґлійського та американського виробу, гірший — виробу краєвого, польського. З моменту переходу нашої армії на схід від Збруча польське постачання майже припинило видавати одяг і харчі. Кожна дивізія мусила власними засобами розвязувати цю справу. Тимчасом ударили морози, мобілізовані ж були одягнені в більшости в літнє селянське вбрання й 80% без чобіт.

Другому помічникові командира 3 дивізії по господарській частині полковникові Вяземцеву та начальникові постачання сотникові Деменкові наказано було приступити до заготовлювання мундурів, плащів, черевиків і шапок. Багацько перешкод було при виконанні цього завдання, а головно де дістати матерії для одягу й шкури для чобіт? Нарешті виконання таких господарських завдань не належало до компетенції дивізії, бо вимагало великого господарчого апарату та зусиль для орґанізування й налагодження його та вилучення від фронтових частин чималого числа старшин та козаків для обслуговування, охорони й інше.

На допомогу в виконанні цього завдання знову прийшли Дунаївці. Як відомо, це містечко було для Поділля свого роду Лодзю, Манчестером. Тут було з десяток сукняних фабрик, що виробляли хоч і грубе зате міцне сукно. Отже, треба було пустити в рух ці фабрики, що з 1919 року стояли полишені своїми власниками. Треба було піді-

брати штаб робітників, здобути вовну, забезпечити робітників харчами, платнею. За яких пару тижнів фабрики пущено в рух і вони виробляли кількасот метрів сукна денно. Вовну здобували в околицях Дунаївець, для збору її були призначені спеціяльні старшини. Вовну купували або за гроші, або в обмін за нафту, мануфактуру, сіль, цукор, тощо.

Для пошиття одягу змобілізовано було всіх кравців і кравецькі машини й вони виготовляли денно кількадесят військового обмундурування. Одночасно в Могилеві та Дунаївцях десятки шевців шили черевики. В м. Сокольці та Воньківцях шили кожухи.

Харчування дивізії. Одною з складних і гострих справ було також харчування дивізії. Треба було силу людей нагодувати. До 1 листопаду 1920 року бойовий склад дивізії доходив до 4.000 людей в той час як апарат дивізії обслуговували майже 4.000 робітників. Отже на харчуванні перебувало майже 8.000 людей. В число обслуги (4.000 чол.) входили: робітники — шевці, кравці, кількасот полонених; всі почтово-телеґрафні урядовці в запіллю дивізії від лінії фронту аж до лінії Дунаївці — Дністер; обслуга всіх шпиталів в Могилеві (міських), Новій Ушиці, Заміхові, Дунаївцях та ін.; міліція, обслуга вязниць, що не мала жадного утримання, також потребувала харчів. Навіть залізничних урядовців та робітників від Могилева аж до ст. Вендичани треба було також годувати.

Населення Поділля (властиво повітів: Ново-Ушицького, Могилівського та інших), хоч і мало запаси харчів, але в дуже обмеженій кількости, бо, починаючи з березня мусило харчувати зі своїх засобів то армію УНР то армію совітську. Треба було в той чи інший спосіб зацікавити населення, прихилити його до добровільного харчування дивізії. Грошей мала дивізія дуже небагато, у всякім разі їх ледви-ледви вистачало на видачу платні козакам і старшинам. В звязку з цим платити вартість харчів грошевими знаками було неможливе. Надто ж населення було дезоріентоване щодо вартости грошевих знаків. Примусова реквізиція харчів викликала обурення населення. Управа постачання 3 дивізії на чолі з сот. Деменком скликала кілька разів селянські збори, зясовувала на них селянам стан нашої скарбниці, народню й патріотичну мету армії УНР та пропонувала представникам від сіл добровільно привозити хліб і ріжну поживу, за що будуть видаватися не грошеві знаки, а квити (розписки). Селяни, що вже мали нагоду пізнати комуністів, охоче йшли з допомогою. Встановлено було, що кожне село, за чергою, через свого старосту привезе належну кількість харчів, відповідно до вимог Управи постачання, за що одержить квит, який в майбутньому оплатить уряд УНР. На честь селян нехай буде сказано, вони дотримали слова. З боку ж штабу дивізії було видано розпорядження, що всяка самочинна реквізиція хліба й інших харчових продуктів буде каратися найсуворіше. Навіть самому населенню було дане право кожного реквізитора арештовувати й доставляти в штаб дивізії. Це спричинилося до того, що населення було задоволене порядком; це впливало в свою чергу на настрій мобілізованих козаків з тих же сіл. Дійсно, за час від червня до листопада до штабу дивізії поступило тільки дві чи три скарги від селян на самовільну рекві-

зицію фуражу одною з кінних частин дивізії. Провинників було покарано, а командирові частини висловлено догану.

Але крім цих засобів, що лягли тяжким тягарем на населення, штаб 3 дивізії рішив поповнювати свої харчеві запаси шляхом обміну на цукор. Населення дуже потребувало цього краму, тому обмінна торгівля мала дуже великий успіх.

Стосунки з Румунією. Дістати ріжний крам можна було лише з Румунії. Могилівські жиди швидко встановили звязки з жидами басарабськими й пачкарство йшло повною ходою. Цікаві сцени можна було спостерігати на березі Дністра в районі Могилева. Румунська кордонна сторожа заборонила своїм жидам голосно перемовлятися з жидами могилівськими й гнала їх з берега, але вони кричали: „Мойше, дай, пожалуста, матерії, нафти чи соли!" Дальша розмова була про ціну, місце й час переправи й провадилась жестикуляцією, зрозумілою лише самим контраґентам операції. Вночі з румунського берега відпливало кілька навантажених певним крамом човнів. Румунська охорона добре заробляла на цьому; наша не перешкоджала. Таким нелеґальним способом відбувалася торгівля з Румунією. Звичайно, такого роду торгівля не могла задоволити штаб 3 дивізії, бо крам обходився нам дуже дорого. Одержавши з Румунії крам без оплати мита, жиди, користаючи з товарового голоду, дерли за нього неймовірно високі ціни.

З наказу Уряду штаб дивізії вжив заходів до безпосереднього порозуміння з румунською владою щодо леґальної торгівлі. Довгі переговори, що велися з приводу цього, дали врешті позитивні наслідки, а саме: румунська влада дозволила відкрити комунікацію поромами між обома берегами. Сапери 3 дивізії швидко збудували пристань, побудували два пороми й приблизно 1 листопада встановлено було цілком реґулярну комунікацію. Штаб 3 дивізії запропонував румунській владі налагодити комунікацію через залізничний міст, що його румуни висадили в 1917 році, але одержав на це катеґоричну відмову. З нашого боку йшов цукор, а в обмін одержувано крам, що його ми найбільше потребували. Все можна було дістати з румунського берега та не можна було дістати ґоловного — муніції. Жидам було запропоновано великі ціни за доставу набоїв, але дістати вони їх не могли; лише одному пощастило роздобути й перепровадити дві скриньки.

Місто Могилів стало центром торговлі з Румунією. Від багатьох дивізій до Могилева поприїздили старшини від постачання для купівлі краму. З собою привозили вони транспорти цукру, щоб вимінювати на крам. Як згадано вище, торговельні операції були дуже невигідні для нас, але з цим доводилося миритись, бо перед командуванням 3 дивізії та й інших стояло поважне завдання: привести власними силами дивізії до бойового поготівля.

Треба згадати, що румунська влада дуже обережно ставилася до навязування звязків з нашим берегом. Як в населенні, так і в нашій армії вона вбачала певну небезпеку — боялася большевицької зарази. Через це спочатку, по зайняттю 3 дивізією Могилева, румунські кордонники стріляли до населення, що ходило по березі чи купалося в Дністрі, навіть і по наших вояках. Обстріл нашого берега припинив-

Ґен. Штабу ґенерал-хорунжий ЄВГЕН МІШКІВСЬКИЙ.

Начальник Оперативного відділу Українського Ґенерального Штабу. Начальник Штабу Української Галицької Армії. Начальник Штабу Східнього Фронту. Нач-к Штабу Дієвої Армії УНР. 1-й ґенерал-квартирмайстер Головного Управління Ґенерального Штабу. На цьому посту смертельно ранений в бою з московським червоним військом під Чорним Островом 6. VII. 1920 р. Помер від ран 9. VII. 1920 р. в Тернополі, де й похований.

Ґенерального штабу ґенерал-хорунжий МИХАЙЛО ПЕРЕСАДА СУХОДОЛЬСЬКИЙ.

Лектор Інструкторської Школи Старшин. Отаман-квартирмайстер штабу Київської ґрупи. Начальник штабу Запасової бриґади. Начальник відділу 1-го Ґенерал-квартирмайстерства Ґенерального Штабу. Начальник штабу 3-ої Залізної стрілецької дивізії. В Партизано-Повстанчому Штабі був в оперативнім відділі, як заступник Н-ка Штабу, а пізніше Нач-к станиці для звязку між П. П. частинами та Гол. Отаманом.

ся лише тоді, коли командир 3 дивізії вислав румунському комендантові міста Атак повідомлення, що вразі дальшої стрілянини, артилерія 3 дивізії відкриє вогонь по Атаках. Це повідомлення, що мало характер ультиматума, зробило певне враження на румун. Стрілянина припинилась, а згодом, як згадувалося вгорі, відновилася правильна комунікація з румунським берегом. До порозуміння між румунами й командуванням 3 дивізії багато спричинилося й те, що 3 дивізія займала вже фронт біля Могилева в 1919 році і була знана румунській владі з попередніх стосунків, що звичайно допомогло швидчому навязанню торговельних транзакцій та встановленню добросусідських відносин. Взагалі ж румуни дуже боялися нас і нам не довіряли. В день на березі вартували поодинокі румунські вояки, вночі ж правий беріг доглядався збільшеною охороною, готовою до бою.

Загальний висновок про господарський стан 3 дивізії. Коли зробити оцінку господарського стану 3 Залізної дивізії та тої праці, що вона її виконувала в цьому напрямі, стане ясним, що як ціла армія так і 3 дивізія — одна зі складових її частин — перебували в незвичайно тяжких і складних обставинах. Дивізія мусила власними силами й засобами забезпечити свою бойову міць. Це звичайно явище ненормальне, бо дивізія мусила битися на фронті і разом з тим виконувати функції, що належать до компетенції установ глибокого тилу. Завдяки цьому увага командного складу фронтових частин у відношенні тактично-бойової підготовки своїх частин значно зменшилася. Тилові апарати дивізії розпухли, а обслуговування їх відтягало від бойових частин значну часть старшин і козаків. Але іншого виходу не було. Бо ж сподіватися, що відповідні орґани військового міністерства чи громадських та державних установ допоможуть армії, було річчу безнадійною. Всі ці міністерські установи, безпорадні й безініціятивні, обросли тиловим „мохом", відірвалися від армії, глибоко пірнули в інтереси тилового життя з його розкладовими впливами. Одного разу до Дунаївець приїхав Головний Отаман С. Петлюра й оглянув тилові майстерні 3 дивізії. Він був захоплений тим, що побачив, і здивований примітивними засобами, що ними було увесь цей апарат урухомлено. З його наказу відділ гарматного постачання військового міністерства делеґував одного поважного й відповідального старшину для огляду майстерень та їх виробів. Оглянувши все той не спромігся поставитись інакше, як тільки так, щоб нас усіх поденервувати. Списи для кінноти він знайшов важкими, мідні наконечники мягкими, сідла примітивними, електричні акумулятори для полевих телєфонів, хоч і мали відповідний вольтаж, та не мали нарізаних маток (гайок). — „Це все не відповідає встановленому зразкові (очевидно ж, ще б. російської армії). Військове міністерство не може постачати армію в такі суроґати". — Звичайно оцінка була правильна, але все ж дивізія примушена була задовольнитися цими „суроґатами", бо не мала нічого іншого, кращого. Було таке становище, що повставало питання чи не взятись навіть за виріб ґудзиків для козацьких штанів, бо їх не можна було дістати за ніякі гроші.

Все ж ці суроґати спричинилися до того, що яких з 200 кіннотчиків одержали сідла, замісць попон, що перед тим заступали сідла; замісць

мотузяних вуздечок — шкіряні; замісць того, щоб в атаці користатися кольбою рушниці, мали списи, правда, не встановленого зразку, але колоти червоноармійців все ж могли.

Отже все вищезгадане дає нам право сказати: 3 Залізна дивізія зробила все, щоб підготовити себе до нової зустрічі з численним ворогом. 3 дивізія вжила всіх заходів і сил (як перші, так і другі були дуже обмежені), щоб піднести свою боєздатність до найвищого ступеня. В новій зустрічі з ворогом вона прагнула подолати його та найкраще виконати свій обовязок перед українським народом. Цю роботу не було доведено до кінця, бо бойові акції, що тільки-но розпочалися, стали цьому на перешкоді. Безсторонній історик зуміє оцінити працю, зусилля й ініціятиву, що її виявив командний склад 3 дивізії.

Н а р а д а в м. Я л т у ш к о в і. Перед тим, як оповісти про перебіг наради в Ялтушкові, треба сказати про ті причини, що послужили до скликання її.

В армії вже давно позначалося незадоволення діяльністю, а скорше бездіяльністю нашого „глибокого” запілля з його урядово-громадськими установами, які жили й провадили роботу повільним, так би мовити, „мирним” темпом, що не відповідав тій гарячковій праці, що відбувалася на фронті, та в цій складній і небезпечній політичній і стратеґічній ситуації, в якій ми перебували тоді.

Хоч невдоволення фронта запіллям є явище нормальне, що існує й буде існувати в усіх арміях підчас війни, все ж треба сказати правду, що для існування такого антаґонізму в нашій армії — були всі підстави. В справі забезпечення армії всим необхідним і звільнення фронтових частин від праці, що не належала до їх компетенції, наше запілля майже нічого не зробило. Центр запілля — Камянець на Поділлю — був переповнений урядовими і громадськими інституціями з великим штатом службовців, але армія не відчувала їх діяльности. Найбільшу злобу викликали партійні сварки, на які „урядові громадяни” витрачали багато часу замісць того, щоб віддатися праці для армії. Звичайно, частина такого невдоволення падала й на Уряд, якому армійці закидали слабість і невміння справитися з тиловим безладдям.

Навіть така особа, як Головний Отаман Симон Петлюра, не міг перебороти цього „запільного настрою”, бо обставини і „камянецький нарід” втягли його в цю боротьбу, відбирали час для залагодження міжпартійних сварок тоді, як його душа й думки були завжди з армією, бо він любив армію, знав, що доля України вирішається не в Камянці, а на фронті. Небіжчик Головний Отаман часто казав авторові цих спогадів: — „Олександре Івановичу, приїхав спочити на фронт!” На фронті він бачив справжню любов до батьківщини, яка виявлялася в надзвичайній праці, під звуки стрілів і вибухи ґранат. Тут він бачив кров, смерть сотень українських вояків, що скромно виконували свої обовязки ділом, а не балаканиною, нікому непотрібною в цей такий відповідальний час.

Політична ситуація, в якій опинилася наша армія в звязку з мировими переговорами в Ризі, ще більше загострила відносини між армією, запіллям та Урядом.

Перед армією повстала дилема, важна в розумінні національної гідности: покласти зброю, чи до останньої можливости провадити боротьбу? Про перше ніхто й не думав, але про друге треба було поважно подумати.

Отже, ініціятиву скликання в Ялтушкові наради з членів Уряду на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою і старшого командного складу армії на чолі з командармом взяв на себе Уряд УНР.

На 7 листопада командарм наказав прибути всім командирам дивізії до Ялтушкова. Для командира правої ґрупи ця подорож (90 верстов) на передодні закінчення перемирря, при гарячковій праці, що провадилася на фронті, не могла бути своєчасною і особливо приємною.

Приблизно о 20 год. 7 листопада в Ялтушкові, в помешканні штабу 4 Київської дивізії зібралися члени Уряду на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою і премієр-міністром А. Лівицьким та всі командири дивізій на чолі з ґен. Омеляновичем-Павленком (старшим).

Настрій у присутніх на нараді був зажурений, хоч назовні спокійний. Нараду відкрив Головний Отаман довгою промовою. Далі промовляв голова ради міністрів А. Лівицький та інші. Небіжчик Головний Отаман умів не тільки добре промовляти, але також і щиро підійти до болючих справ своїх слухачів. Його промова, ясна й щира, відразу розрядила атмосферу і внесла спокійний та діловий настрій. Головний Отаман конкретно зясував становище Уряду, хиби в державному апараті, хиби армії та способи як їх викорінити.

На цій же нараді вперше піднесено справу утворення при Уряді громадсько-контрольного орґану. Цю думку пізніше, вже на еміґрації, зреалізовано у вигляді Державної Ради.*).

В обговоренню ріжних справ, як загально політичного характеру, так і наших внутрішніх непорядків, нарада затягнулася до 3 год. по півночі.

Ніяких конкретних рішень не було прийнято. Все звелося до промов, часом дуже прикрих, в яких головним мотивом були скарги й жалі на бездіяльність запілля та важкі умови, в яких перебувала армія.

Єдиним корисним результатом цієї наради було те, що ввесь командний склад міг особисто перед урядом висловити свої жалі. Хоч усі були досить змучені, але мусила відбутися ще військова нарада під головуванням командарма. Нарада ця тривала не більше години. Плян наших наступових операцій залишився той самий, що намірено 1 листопада. Його знав кожний командир, лише треба було внести деякі поправки, в звязку з новим уґрупованням ворожих сил, а головне в звязку з викриттям на фронті армії міцної ґрупи ворожої кінноти, а саме: 8 кінної дивізії, так званої дивізії „Червоного Козацтва" в команді товариша Примакова. Ця ґрупа в складі до 2.500 шабель своєю чисельністю перевищала майже всю кінноту армії УНР, розкидану на фронті довгім на 125 верстов.

Отже, головною темою військової наради була справа контр-ма-

---

*) Рада Республики в Тарнові (Польща). — Редакція.

невру нашої Окремої кінної дивізії, коли б 8 кінна ворожа дивізія проскочила в одну з численних дір нашого фронту на наше запілля.

Наша Окрема кінна дивізія в невеликому складі (до 400 — 500 шабель) звичайно не могла дати ґарантій, що подолає цю червону кінноту, але вона була єдиною силою, яку можна було протиставити дивізії „Червоного Козацтва". Вирішено було поставити її за серединою фронту армії, в м. Воньківцях, щоби в залежности від обставин перекинути в ту чи іншу точку фронту армії. Ця справа з зосередженням Окремої кінної дивізії тим більше ускладнялася, що місце перебування 8 кінної ворожої дивізії не викрила ще наша розвідка. Правдоподібно місцем її перебування був район м. Станиславчика.

Підчас обговорення трапився інцидент, який свідчить, що в справі дисципліни, навіть і серед старшого командного складу, багато чого бракувало. Так командир Окремої кінної дивізії на нараді заявив командарму, що у випадку, якщо його дивізію в звязку з бойовою ситуацією буде перекинено на відтинок фронту тої чи іншої дивізії пішої, то командир останньої мусить в оперативному відношенню підлягати першому, бо командир кінної дивізії, як окремої, в своєму службовому становищі є старший від командира пішої дивізії. Звичайно така вимога була і не до речі, і недоцільна, бо головною підпорою фронту були піші дивізії і звичайно відповідальність несли їх командири. Окрема кінна дивізія невеликого складу могла бути лише допомоговою маневровою силою для пішої дивізії, тому на вимоги командира Окремої кінної дивізії з боку зручности керування відтинками треба було дивитися, як на персональну його амбіцію й непрактичні та недоцільні міркування. Командарм (дуже тактовна людина), нажаль, певно заскочений такою несподіваною вимогою, не зміг рішуче відкинути її.

Несподіванкою було рішення командарма щодо визначення дня нашого наступу. Перемирря кінчалося о 24 год. 9 листопада. Здавалося, що наша армія мусила зранку 10 листопада розпочати наступ, щоби взяти ініціятиву до своїх рук. Наказ же по армії говорив: „Права ґрупа переходить в наступ 11 листопада, а решта армії — 12 листопада".

Отже, ми добровільно зріклися на користь ворога ініціятиви. Це величезна помилка, яка головним чином і спричинилася до нашої поразки. Здається нам, що причиною такого рішення послужила непідготованість деяких частин до бою або ж брак набоїв.

Як ми казали вище, **позитивні** якости нашої армії були: уміння провадити наступові бої і маневрувати в них.

Неґативні — оборона. Нечисленна наша армія, при широкому фронті, завжди витягалася в „нитку", не маючи резервів, тому не могла маневрувати. Часом простір поміж курінями доходив до 10 верстов, тому справа охорони флянків та обхідні рухи набирали для нас особливого значіння. Крім цього, кожна оборона вимагала великої кількости муніції, якої нам завжди бракувало.

Наша армія що до чисельности і озброєння, муніції й техніки була в значно гірших умовах, ніж армія московська. Остання мала необмежений запас людського матеріялу та величезне запілля з величезною індустрією. Ми посідали лише кілька повітів Поділля з єдиним „індустріяльним центром" — Дунаївцями.

Отже, згідно з наказом по армії, уся наша армія мусила 10 листопада вразі наступу ворога перейти до оборони.

Вищезгадані міркування не могли не непокоїти командування правої ґрупи. Чи зможемо відбити наступ ворога 10 листопада? А що ворог розпічне наступ 10 листопада, не було жадного сумніву.

Для того, щоб покінчити з нарадою в Ялтушкові, треба ще сказати про поголоски про намір ґенерала Тютюнника заарештувати Уряд підчас тої наради. Чи існували такі наміри у ґенерала Тютюнника? — Можливо, що найбільш аґресивний і потайливий ґенерал Тютюнник і мав такий плян, але виконати його не відважився. Не відважився тому, що для довершення такого відповідального чину не допустили б інші командири дивізій, бо така авантура напередодні наступу, могла б закінчитися жахливими наслідками. А ґенерал Тютюнник був людиною розумною, що добре здавала собі справу з відповідальности, яка впала б на нього за цей крок. Автор цих спогадів був у добрих товариських відносинах з ґенералом Тютюнником і тому спитав його, чи дійсно він має такий намір? Ґенерал Тютюнник на це лише махнув рукою й додав: „А що перестрашилися?" — Це „перестрашилися" відносилося до членів Уряду. Зовнішніх ознак, що свідчили б про наміри ґенерала Тютюнника, не було видно. Лише в Ялтушкові ходили збільшені стежі, а на околицях його стояла збільшена варта. Але такі міри охорони можна було пояснити і звичайною обережністю, бо бойовий фронт проходив заледви у кількох верствах. Потайливий ґенерал Тютюник може й тримав якусь частину на поготівлі для своїх намірів, але відповідь на це міг би дати лише він сам чи його найближчі співробітники.

Щось о год. 5 ранку командири дивізій почали розїздитися до своїх відтинків. Командир правої ґрупи, надмірно втомлений, потягнувся на селянському возі до Могилева. Треба було якскорше проскочити майже 90 верстов, бо вже кожна хвилина була цінна.

Підготовка до наступу. Загальна ситуація на фронті. Права ґрупа і Кулеметна дивізія. Брак муніції. Дезерція. Нарада. Наказ.

Як ми казали вище, ініціятива командира правої ґрупи зірвати перемирря і перейти в наступ 1 листопада, хоч і була прийнята командармом, але не була виконана не з причин політичного характеру, а скорше завдяки нашим безпідставним надіям і нерішучости.

Анульовання цього наказу про наступ внесло пригноблення і в частинах 3 дивізії, але назагал моральний настрій в дивізії був твердий і рішучий. Такий же настрій був і в молодій Кулеметній дивізії. Командир її ґенерал Бурківський, що вийшов з рядів 3 дивізії, старий і відважний вояка, активний і рішучий, який цілковито поділяв думки командира правої ґрупи щодо конечности наступу 1 листопада, — також перед 9-им листопада був настроєний в дусі активности і рішучости, хоч ішов вперше із своєю молодою дивізією в серйозний бій. Начальником штабу у нього був старий і досвідчений полковник Мазюкевич, знаний командирові ґрупи ще з часів світової війни, як старший адютант 33 дивізії XXI армійського корпусу к. російської армії.

Коли ми говорили тут про добрий настрій частин 3 та Кулеметної дивізій, то говориться це про командний склад та про кадровий склад козаків, що з 1917 року несли на своїх раменах увесь тягар збройної боротьби. Ці кадри української армії були лицарями без страху і докору. Це були свідомі патріоти, досвідчені вояки, обкурені порохом, перед якими було життєвим завданням — незалежна Україна. Про цих знаних і незнаних героїв, могили яких розкидані по всьому Поділлю, треба було б багато й багато писати! Настрій кадрів обидвох дивізій був високо твердий. Але в обидвох дивізіях було кілька тисяч мобілізованих селян. Настрій їх був відмінний від настроїв кадрів. Ці люди добре билися, коли наша армія наступала і мала перемогу. Найменший неуспіх впливав на них деморалізуюче, бо кожний відступ армії загрожував їм, їхнім родинам, їхньому добробутові, їхньому господарству, їхньому життю. Червона армія з тими, що виступали проти неї, розправлялася жорстоко й карала смертю. Мобілізовані селяни, особливо в 1920 році, вже розуміли мету нашої боротьби й співчували нам, допомагали нашій армії, але не вірили в її силу. Кожна невдача на фронті чи брак одягу, набоїв морально дуже впливали на них.

Коли з початку листопада наступили морози (від 5 до 10 ступенів), мобілізовані, що були в звичайному селянському одязі (хоч часто у себе в хаті й мали по кілька комплєктів військового вбрання), терпіли від холоду підчас варти, розвідки, взагалі підчас виконання бойової служби. Найбільше нестійкі і здеморалізовані з них почали кидати свої частини, дезертувати. Вже починаючи з 5 листопада від дивізій почали поступати відомости про дезерцію мобілізованих. Від 1 до 9 листопада з числа мобілізованих дезертувало до 800 людей. Заховання решти мобілізованих залежало від нашого дальшого становища на фронті. До 60 відсотків мобілізованих лишилося в своїх частинах, але поступово покидали їх, коли їхнє село переходило в зону окупації червоної армії.

Моральний стан людей був значно кращим, ніж технічний бік забезпечення частин. Бракувало зброї, головне ж набоїв. Для озброєння мобілізованих використано всі запаси зброї і набоїв. Поповнення зброї та набоїв із армійського постачання майже припинилося. Наслідком цього напередодні 9 листопада в частинах був такий стан: козак мав від 5 до 50 набоїв; кулемет від 1000 до 2.500 набоїв; гармата в середньому до 150 набоїв (шрапнелів, ґранат, ґазових). Половина муніції за довгим часом і невідповідним збереженням втратила свої основні балістичні вартости. Більшість ґранат не давала вибуху, зариваючись у землю.

Коли взяти на увагу, що червона армія мала велику кількість кінноти, з якою нашій піхоті вже нераз доводилося зустрічатися і атаки якої можна було відбити лише вогнем, то властиво цього запасу набоїв вистачило б на пару годин бою.

Отже, з боку забезпечення муніцією стан був траґічний.

Бойовий склад правої ґрупи. Права ґрупа складалася з 3 Залізної й 1 Кулеметної дивізій. Кулеметну дивізію сформовано приблизно в початку вересня 1920 року з ріжних запільних частин. Командування армією мало на увазі наді-

лити її великою кількістю кулеметів, в наслідок чого ця дивізія мусила б мати характер дивізії великої вогневої сили, а разом з тим і школою для підготовки кулеметчиків. Наразі ця дивізія мала кількість кулеметів таку ж, як і інші дивізії. Хоч вона мала добрий командний склад, але після сформування ще не була в боях.

Бойовий склад 3 Залізної дивізії.

7-ма піша бриґада. Командир полковник Шандрук, начальник штабу — сотник Ліницький. За відсутністю з приводу хороби командира бриґади бриґадою командував полковник Чміль. Фронт — 18 верстов.

19-ий курінь — 450 баґнетів 20-ий курінь — 145 баґнетів 21-ий курінь — 123 баґнетів Кінна сотня — 62 шаблі. 2 батареї — 4 легкі гармати.	Разом у 7-ій бриґаді: 718 баґнетів, 62 шабель й 4 гармати.

8-ма піша бриґада (Резерв дивізії). Командир — полковник Туркул, начальник штабу — ґенштабу полковник Силін.

22-ий курінь — до 300 баґнетів. 23-ій курінь — до 100 баґнетів (формувався). 24-ий курінь — до 300—350 баґнетів. Кінна сотня — до 80 шабель. 2 батареї — 4 легкі гармати.	Разом у 8-ій бриґаді: 700-750 баґнетів, 80 шабель й 4 гармати.

9-та піша бриґада. Командир — полковник Лисогор, начальник штабу — полковник Мацак. Фронт — 12 верстов.

25-ий курінь — 18 старшин і 95 козаків.
26-ий курінь — 10 старшин і 179 козаків.
Кулеметний курінь — 16 старшин, 94 козаків і 14 кулеметів.
Комендантська сотня — 2 старшини, 62 козаки.
Кінна сотня — 82 шабель.
Команда звязку — 2 старшини, 30 козаків і 3 гармати.

Разом у 9-ій бриґаді, рахуючи й допомогові частини, як постачання, околодок і т. і.: 74 старшин, 605 козаків, 13 урядовців і 8 лікарів і фершалів. Бойовий стан бриґади: 50 старшин, 429 козаків, 66 шабель, 30 кулеметів і 8.445 мушкетних набоїв.

3-ій кінний полк — 300 шабель, 12 кулеметів і 2 гармати.
Кінна сотня при штабі дивізії — 60 шабель і 8 кулеметів.

Етаповий курінь — до 120 баґнетів. В боях участи не приймав, бо обслуговував постачання й підтримував лад у запіллю.

Технічний курінь, разом із сотнями: саперною, звязковою (телефон і телеґраф) і технічною (авто, мотоциклі, майстерні) — до 200 людей.

Комендантська сотня при штабі дивізії в складі 100 баґнетів. В боях участи не приймала.

2-ий кінний полк в складі 150 шабель, не закінчив формування; участи в боях не приймав.

Отже, бойовий склад 3 Залізної дивізії можна рахувати: баґнетів — до 2.500, шабель — 584 і гармат — 13.

Харчовий стан, враз з обслугою запілля (шпиталі, почта і телеґраф, залізничники, кордонна охорона, робітничі команди з полонених, робітники майстерень, міліція, сторожа у вязницях та інше) приблизно до 10.000 люду і до 2.500 коней.

Бойовий склад Кулеметної дивізії. Нажаль, ми не посідаємо документальних даних про склад цеї дивізії, але в приближенню її бойовий склад був такий: баґнетів — до 1.000, шабель — 100, гармат — 6.

Всього в правій ґрупі було: до 3.500 баґнетів, 684 шабель і 19 гармат.

Орґанізація звязку. Технічні засоби дивізії для налагодження звязку були мізерні, та проте завдяки надзвичайній працездатности командного складу, самовідданій роботі 3-ого інженірного куріня, звязок штабу дивізії з бриґадами і Штабом Армії завжди справно підтримувався. Не можна не відзначити жертвенну патріотичну працю почтово-телеґрафних ліній і залізничників. Ці скромні лицарі-патріоти, напів голодні, бо утримання не одержували, завжди гаряче підтримували дивізію, про їхні чини прийдеться згадати окремо, бо в історії нашої збройної боротьби вони виконали чесно і гідно свої обовязки.

Для звязку бракувало дроту, апаратів і акумуляторів. Останню біду 3 технічний курінь залагодив власними засобами, а саме — почав виробляти акумулятори.

Крім звязку в районі бойового фронта дивізії, Штаб 3 дивізії мусив підтримувати звязок з глибоким запіллям, а саме — Штабом Армії в м. Городку і урядовим центром в Камянці на Поділлі. Ця лінія розпочиналася від Могилева через Курилівці Муровані, Дунаївці з відгалуженнями Ярмолинці і на Камянець — довжиною 150 кільометрів. Штаб 3 дивізії мав майже постійний звязок із Штабом Армії, а часто цим звязком Штаб Армії користався для передачі наказів середній ґрупі; навіть були випадки передачі наказів лівій ґрупі в район Проскурова. Всього Технічний курінь 3 Залізної дивізії утримував до 250 км. телеґрафічного і телефонічного звязку. В перших днях перемирря Штаб 3 дивізії влаштував центральну телефонічну стацію в Курилівцях Мурованих. Від неї йшли дві лінії: 1) через Лучинець до Шаргорода, до Штабу 9-ої бриґади, 2) до Могилева через Яришів. Ці дві розгалужені лінії сполучалися залізничною лінією Котюжани — Могилів. Бойовий командний пункт правої ґрупи з телефонною стацією був на ст. Вендичани за серединою фронта правої ґрупи.

Цей командний пункт мав звязок з 1 Кулеметною дивізією в м. Ярузі через Могилів, з 7-ою бриґадою від с. Березівки через Могилів, з 8-ою бриґадою польовою телефонічною лінією на село Сліди і нарешті з 9-ою бриґадою — через м. Лучинець. Таким чином, вміру можливости і вміру наших технічних засобів, звязок в глибину був дотриманий.

Така схема мусила дати Командирові правої ґрупи підчас розпочатих боїв можність підтримувати звязок зі всіма частинами, а вразі

Полковник БОРИС ЧМІЛЬ.

Старшина для доручень при штабі корпуса отамана Натієва. Командир 35 пішого Кремінчуцького полку. Командир 9 стрілецького полку. Командир 1 стрілецького полку. Командир 46 куріня 6 Січової стрілецької дивізії. Командир 19 куріня 3-ої Залізної стрілецької дивізії.

Полковник МИКОЛА ВЯЗЕМЦІВ.

Командир 9-го Подільського пішого полку. Начальник залоги м. Камянця Подільського, на якому становищу спричинився до безкровного відібрання влади від гетьманських властей. Поміщник командира 3-ої Залізної стрілецької дивізії.

Полковник СТЕПАН ЛИСОГОР.

Командир штурмового куріня Вінницького, теж Бердичівського і Немирівського полків. Командир полків Немирівського і Брацлавського. Командир 9-ої бриґади 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Командир 5 Залізного куріня в II-му Зимовому Поході.

Ґенерального штабу полк. АНАТОЛІЙ СИЛІН.

Начальник розвідчого відділу корпусу Січових Стрільців. Начальник оперативного відділу Штаба Східнього фронту. Начальник штабу VIII кошу. Начальник штабу 8 пішої дивізії. Начальник штабу 8 стрілецької бриґади. Начальник штабу Окремої кінної дивізії.

нашого відступу бриґади могли використати дві рівнобіжні з фронтом лінії: 1) Котюжани — Могилів і 2) Курилівці Муровані — Могилів. Про те, як використано телефонічний звязок підчас бою, буде сказано далі.

Розположення ворога і дивізій правої ґрупи. (Схема ч. 5). Розвідчий звіт Штабу Армії ч. 335 зазначав, що на фронті правої ґрупи сили ворога і розміщення їх до 10. XI. були такі:

1. Від Дністра до с. Рекечинець у 2 км. на захід від Джурина займала фронт 41 московська піша дивізія в складі: 121, 122, 123 і 140 бриґад. Остання була приділена до 41 дивізії та складалася з решток 47 дивізії, розбитої нами 18 жовтня.

Бриґади були розміщені так:

121 бриґада — 1.000 баґнетів, 18 кулеметів, 8 гармат, 90 шабель. Окремий кінний полк — 100 шабель. На фронті від с. Миронівки до м. Черновець.

122 бриґада — 900 баґнетів. В резерві в районі м. Дзиґівки.

123 бриґада — 1.000 баґнетів. В резерві в районі м. Томашполя.

140 бриґада — 850 баґнетів, 15 кулеметів, 7 гармат, 80 шабель. На фронті від м. Черновець до с. Рекечинець.

Разом 41 дивізія мала: 3.750 баґнетів, до 60 кулеметів, до 15 гармат, до 300 шабель.

Частину фронта до 15 км. від с. Рекечинець до м. Нової Мурафи займала одна з бриґад 60 дивізії; склад її не викрито.

В розвідчому звіті нічого не сказано про кінну бриґаду Котовського, яка за відомостями штабу правої ґрупи перебувала десь в запіллю 41 дивізії та складалася приблизно з 500—600 шабель.

Отже, проти правої ґрупи сили ворога треба обчисляти приблизно так: баґнетів — до 4.500, гармат — до 24, шабель — до 800—900 (разом з бриґадою Котовського). *)

Р о з м і щ е н н я ч а с т и н п р а в о ї ґ р у п и. Права ґрупа займала фронт від Дністра у м. Яруга — Чернівці — с. Роскош. Всього до 54 верстви.

1 Кулеметна дивізія займала відтинок фронту: м. Яруга — м. Чернівці виключно (24 верстви).

3-тя Залізна дивізія від м. Черновець включно до с. Роскош включно (30 верстов). Тут треба сказати про стик між 3-ою дивізією і сусідньою 5 Херсонською дивізією, який відіграв поважну ролю в боях 10 листопада, бо через нього майже безкарно проскочила 8 кінна совітська дивізія.

---

*) Бойовий склад Армії УНР на 10 листопада: Старшин 2.100, козаків 9.313, шабель 2.560, кулеметів 675, гармат 74, бронепотягів 2, літаків 3.

За відомостями Штабу Армії сили ворога на фронті Армії УНР обраховувалися так: в першій лінії 10.000 баґнетів і 1.200 шабель, в другій лінії 9.000 баґнетів і 800 шабель, в резерві 3.000 баґнетів, а дальші резерви до 6.000 баґнетів. Чи в підрахунок сил кінноти входила 8 кінна совітська дивізія, автор не знає. Разом проти Армії УНР було 28.000 баґнетів, 2.000 шабель. На нашу думку цифри щодо кінноти значно зменшено.

Ще з початку перемирря Командир 3-ої Залізної дивізії доповідав Командармові, що сусідня 5 Херсонська дивізія не займає с. с. Плеба-

нівка — Носиківка, а праве крило її проходить десь на північ від цих сіл; завдяки цьому поміж дивізіями утворився люк від 10 до 12 верстов, в якому не було навіть сторожевої охорони. Командир 5-ої ди-

візії скаржився, що він не може зайняти цих сіл, в свою чергу Командир 3-ої Залізної дивізії не мав достатньо сил, щоб продовжити свій фронт на північ. Хоч врешті лінія фронту на північ від с. Роскош згідно з наказом залишилася під доглядом 5 дивізії, одначе вона так і не спромоглася зайняти ті села. Для власної безпеки Командир 9 бриґади висилав у ці села кінні розїзди, але так ці села ніхто й не займав, ні українські частини, ні ворожі. В цей люк якраз і ввійшла 8 кінна совітська дивізія. До цього треба додати, що за кілька днів до 10 листопада з 9 кінної сотні втік до ворога сотн. Жолобенко разом з 7 козаками. Цей старшина прибув до сотні з повстанського відділу от. Волинця. Треба думати, що цей зрадник також поміг совітському командуванню орієнтуватися в розміщенні наших сил.

Наказ правій ґрупі про наступ 11 листопада. Ранком 9 листопада Командир правої ґрупи скликає на нараду всіх старших начальників. На нараді відчитано наказ та обговорено ріжні деталі наступу, а також дано вказівки щодо тилових позицій на випадок невдачі. Першу тилову позицію визначено по лінії Могилів — Озаринці — Лучинець.

Командний склад був настроєний бадьоро, повний віри в нашу перемогу. У випадку ворожого наступу 10 листопада дано наказ відбивати його короткими ударами. Головний удар з боку правої ґрупи призначався на район Черновець, де крім 7 бриґади зосередилися 8 бриґада та 3 кінний полк.

Командир правої ґрупи видає такий наказ:

НАКАЗ

Правій Ґрупі Дієвої Армії УНР м. Могилів Под. 9 листопада 1920 року.
ч. 19. мапа 3 верстви в дюймі.

А. В склад дорученої мені ґрупи входить 1-ша Кулеметна дивізія і 3-тя Залізна дивізія.

1 Кулеметна дивізія займає фронт: м. Яруга (включно), с. с. Мервинці, Букатинка, Вили, сл. Соколи і далі до м. Черновець виключно.

3-тя Залізна дивізія займає фронт: м. Чернівці включно, далі через с. с. Березівка, Політанки, Писарівка, м. Шаргород, с. Роскош включно.

Лівіше ґрупи займає фронт 5 Херсонська дивізія: с. Плебанівка, Носиківка, Андріївка, Мовчани, Коцмазово і далі по р. Муращці.

Б. Зранку 11 листопада 1920 року Армія УНР разом з приєднаною російською ґен. Перемикина переходить в рішучий наступ.

Для виконання цього наказую:

І. Кулеметній дивізії 11 листопада о 4 годині ранку перейти в рішучий наступ і опанувати лінію: м. Ямпіль, Дзиґівка, Феліціянівка, маючи головні сили за лівим крилом дивізії. Штаб дивізії з початку наступу в с. Грушка, по опануванню вищезгаданої лінії — Бабчинці.

ІІ. 3-ій Залізній дивізії 11 листопада о 4 год. ранку перейти в рішучий наступ і опанувати лінію:

а. 7-ій бриґаді — с. Пилипи, Рожнятівка. Штаб бриґади в с. Борівка.

б. 9-ій бриґаді опанувати в першу чергу с. Довжок — м. Мурафа, а далі вийти на лінію с. Деребчин — м. Джурин. Штаб бриґади — с. Хоменьки. Бриґаді тримати

звязок з 5 Херсонською дивізією. Штабову кінну сотню з підривниками вислати в напрямі на ст. Рахни Лісові, де поміж стацією і с. Гутово висадити залізничний тор.

в. 8-ій бриґаді 11 листопада до 8 год. ранку скупчитися в с. Березівці.

г. 3-му кінному полкові 11 листопада до 7 год. ранку прибути в м. Чернівці.

д. Санітарній летючці 11 листопада до 8 год. ранку прибути в с. Серби. Туди ж прибуде й артлетючка.

е. Розмежуюча смуга поміж 7-ою і 9-ою бриґадами: с. Біляни, Політанка, Покутино, В. Русава, Головорусава, Горячківка, м. Тульчин (всі для 7-ої бриґади).

Розмежуюча смуга поміж 3-ою Залізною і Кулеметною дивізіями: с. с. Серби, м. Чернівці, Борівка, Русавка (всі пункти включно для 3-ої дивізії) і далі с. Савчино, м. Мясківка (обидва пункти для Кулеметної дивізії).

ж. Штаб ґрупи і штаб 3-ої Залізної дивізії — с. Серби.

з. Звертаю увагу всіх командирів частин на те, що по збиттю ворога з його основних позицій енерґійно переслідувати його кіннотою. Всім частинам тримати тісний звязок справа наліво.

Командуючий правою ґрупою — ґенштабу ґен. хор. О. УДОВИЧЕНКО.

10 листопада. Ворог на всьому фронті правої ґрупи переходить у наступ. Удар на м. Шаргород і м. Чернівці. 8-ма кінна совітська дивізія виходить в запілля правої ґрупи. Перебіг боїв на фронті 3-ої і Кулеметної дивізії. Міркування і розпорядження командира правої ґрупи.

День 10 листопада розпочався запеклим боєм на фронті всієї правої ґрупи. О год. 7 ранку ще в сутіні густі піші лави підійшли до лінії нашої сторожевої охорони, яку збили, і вона відійшла на лінію основних позицій, де й розпочався жорстокий бій. Ворожі атаки піхоти чергувалися з атаками кінноти. Наша піхота уперто трималася, поки мала набої. Розстрілявши наша піхота набої опинилася в траґічному становищі. Розпочалося фактичне нищення її. Ворожа кіннота, прорвавшися в запілля, перетяла шлях для відступу. Батареї, що спочатку стріляли по лаві ворога, який насідав на піхоту, швидко опинилися під безпосередньою атакою кінноти. Деякі батареї стріляли на картеч та перекатами з позиції на позицію і почали відходити на захід. Ворожа кіннота врізалася поміж частинами і таким чином перервала тактичний звязок між ними та штабами. Штаби бриґад, курінів втратили в скорому часі звязок з своїми частинами. Керування унеможливлене. Поодинокі сотні й ґрупи на чолі з старшинами почали пробиватися на захід. Небагатьом це пощастило осягнути.

З початку бою ясно визначилися два напрямки головних ударів ворога. Перший на Шаргород: з ударом піхоти в чоло і обходом лівого крила 9-ої бриґади з півночі великою кінною ґрупою.

Другий удар на м. Чернівці великою кількістю піхоти і меншою кількістю кінноти.

На фронті Кулеметної дивізії наступ ворога провадився хоч інтенсивно, але невеликими силами піхоти. Наступ цей Кулеметна дивізія щоразу відбивала.

Щодо бойових подій на відтинках бриґад 3-ої Залізної дивізії і Кулеметної, то вони за день 10-го листопада виглядали так:

На фронті 9-ої бриґади. О год. 6 ранку, ще затемна, кольона ворожої кінноти атакує сторожеві застави від 25-го куріня, виставлені на схід і північ від Сосновецької цукроварні. Після короткого бою ці застави в складі 30 козаків, 4 підстаршини та 2 старшини гинуть під ворожими шаблями. Не зупиняючися, ворожа кіннота вривається в оселю цукроварні, де натикається на сотню 25-го куріня. Сотня вступає в бій, але переважні сили ворожої кінноти, брак набоїв рішають долю бою. Сотня в складі 50 козаків і 4 старшини героїчно гине в бою. Лише кільком козакам пощастило вирватися з бою й вони-то повідомили штаб 9-ої бриґади про наступ ворожої кінноти.

Ліквідувавши сторожеву охорону 9-ої бриґади на лівому її крилі, кіннота всією своєю масою рушає на с. Роскіш, а в напрямі на Шаргород невеликою частиною своїх сил веде наступ демонстративний. 9-та бриґада на східній околиці Шаргорода відбиває цей наступ.

О год. 8-ій між Командиром 9-ої бриґади та Командиром 3-ої Залізної дивізії телєфонічно відбувається така розмова:

— „Пане ґенерале, з с. Роскіш на с. Івашківці в запілля моєї бриґади йде кольона ворожої кінноти".

— „Яка чисельність цієї кольони?"

— „Може з сотню..."

— „Атакуйте цю кольону своєю бриґадною кіннотою і при допомозі резерва піхоти відкиньте за ріку Мурафу".

Але не минуло і 15 хвилин, як телєфоніст штабу 9-ої бриґади доносить, що Слобідку Шаргородську атакує ворожа кіннота (західня околиця м. Шаргороду). Останній звязок з Командиром 9-ої бриґади перервався біля 8 год. 15 хвилин.

Тимчасом Командир 9-ої бриґади видає такі розпорядження: кінну сотню 9-ої бриґади скеровує в с. Калинівку, щоб затримати наступ ворожої кінноти, а для допомоги їй зосереджує резерви піхоти в Слобідці Шаргородській. В цей час до нього поступають донесення, що за першою кольоною ворога, силою біля сотні, посувається велика кольона червоної кінноти в силі більше, як 1.000 шабель. Очевидячки, перша кольона була авангардом поважних сил червоної кінноти, чого не міг відразу відгадати командир 9-ої бриґади. Одержавши такі донесення він зосереджує всі свої сили, які складалися з решток 25-го куріня і кінної сотні, на західній околиці Слобідки Шаргородської біля кладовища, і з ними переходить у контрнаступ. Спочатку цей контрнаступ мав успіх, але ворог, побачивши невеликі сили 9-ої бриґади, знову переходить в рішучу атаку та примушує 9-ту бриґаду відступити до с. Будного. Одночасно з тим, як розгорталися події на лівому крилі 9-ої бриґади, ворожа піхота в силі до 600 баґнетів повела наступ з м. Джурина на с. Писарівку. 26-ий курінь, що обороняв це село, розстрілявши всі набої, змушений був відступити на захід, але оточений ворогом майже увесь загинув. В цьому бою треба відзначити героїчну смерть пор. Крисенка, що командував одною з сотень кулеметного куріня. Будучи оточений кіннотою і піхотою, він бився до останнього набою і врешті впав зарубаний.

О год. 9-ій бриґада розпочала загальний відступ на с. Будне, а її

вперто переслідувала кіннота ворога. Перед Будним полк. Лисогор намагається поставити опір. Його батарея відкриває вогонь, але з заходу від Будного атакує його ворожа кіннота і змушує до дальшого відступу. Полк. Лисогор решту своєї бриґади в складі 9 старшин, 60 баґнетів і 28 шабель відводить в с. Конатківці, але тут його знову атакує кіннота з тилу. Через с. Тропову він відходить на с. Сугаки, де біля 16 год. зустрічає поодинокі ґрупи козаків 8-ої і 7-ої бриґади. Полк. Лисогор намагається вивести решту своєї бриґади спід флянкового удара ворожої кінноти і для того відходить на с. Вендичани, але тут знову зустрічається з кіннотою ворога, що змушує його відступати на м. Озаринці, а далі на с. Юрківці, куди він і прибуває о год. 1-ій 11-го листопада. 9-та бриґада після бойових подій 10-го листопада стала небоєздатною. Більшість кадру загинула під ударами ворожих шабель або опинилася в полоні. Мобілізовані, побачивши перевагу ворога, почали розбігатися.

На фронті 7-ої бриґади. Командир—полк. Шандрук, а з причини його захорування бриґадою командував полковник Б. Чміль.

О год 6 ранку ворог відкриває сильний гарматний огонь по с. Березівці, де займав позицію 19-ий курінь, до складу якого входили переважно кадрові старшини й козаки. Після гарматної підготовки, ворожа піхота густими лавами силою до 1.500 баґнетів розпочала наступ на Березівку. Курінь підпустив ворожу піхоту на віддаль прямого стрілу і відкрив огонь. Перший наступ було відбито. Ворожа піхота заляглa. Одночасно ворожа кіннота (Котовського) повела наступ на с. Політанку, яку боронив 20-ий курінь. 20-ий курінь в складі до 145 баґнетів поповнений переважно мобілізованими. Він відбив атаку, але кіннота проскочила між 19-им і 20-им куренями та опинилася в їх запіллю. Обидва курені, розстрілявши набої, змушені були відступати. Ворожа кіннота переслідувала ці курені; тоді можна було спостерігати траґічні картини, коли українські козаки (особливо в 19-ому курені) відбивалися від московської кінноти кольбами рушниць.

21-ий курінь, що обороняв Чернівці в команді пор. Єреміїва, в складі 123 баґнети, утримав свої позиції та відійшов тільки після того, як 19-ий і 20-ий курені відступили.

О год. 9-ій уся 7-ма бриґада втративши 70% свого складу, який переважно загинув в бою, розпочала безладний відступ ріжними шляхами в загальному напрямі на Озаринці.

8-ма бриґада. Ця бриґада була в дивізійному резерві в районі с. с. Серби — Сліди — Шендерівка. Підведено її в безпосередню близкість до лінії фронту й залишено в цьому районі ще 30-го жовтня, коли передбачався наступ армії на 1 листопада. Ця бриґада, що придбала собі велику славу своїми бойовими акціями під м. Заміховом, і в боях 10-го листопада рівнож виказала витривалість, але на цей раз у тій складній бойовій ситуації, що повстала в той час, сили бриґади були заслабі, щоби схилити щастя на наш бік.

Командир 3-ої дивізії до вияснення ситуації тримав її в резерві, бо її завданням було підперти і розвинути наступ 7-ої бриґади, яка

разом з 8-ою становила „ударну ґрупу" 3-ої дивізії. Відхід 7-ої бриґади на лінію р. Лозової, поява ворожої кінноти в її запіллю з боку с. Вендичан, — всі ці обставини змусили 8-му бриґаду втягнутися в бій для забезпечення свого становища.

В той час, як 8-ма кінна сотня для забезпечення бриґади з півночі перед кіннотою, що прорвалася в тил, провадила бій приблизно на лінії с. с. Сліди — Кричанівка, 22-ий і 24-ий куріні з огляду на відступ 7-ої бриґади змушені були зайняти позицію на схід від с. с. Серби — Шендерівка. На цій позиції вони й вступили в бій з ворогом, що переслідував куріні 7-ої бриґади.

Комбінований удар ворожої кінноти з боку с. Білян і 420-го пішого полку в складі до 1.000 баґнетів з боку с. Березівки в ліве крило курінів 8-ої бриґади приводить до упертого бою. Лівокриловий курінь — 24-ий, розстрілявши набої, був збитий з позиції і почав відступ на захід, а за ним по пятах ворожа кіннота. 22-ий курінь під загрозою обходу свого лівого крила розпочав відступ по дорозі з Сербів на Сказинці, але в цей момент стрічає 3-ій кінний полк, що поспішав на поміч 8-ій бриґаді з Озаринець. 22-ий курінь зупиняється і займає позицію на лінії с. Котлубаївки фронтом на Серби.

3-ій кінний полк огнем своїх кулеметів і батареї змушує густі лави ворожої піхоти відійти на Серби. Спроба 3-го кінного полку знищити ворожу піхоту в Сербах і прорватися на Березівку не увінчалася успіхом через повний брак набоїв у 22-му куріні. З огляду на заняття ворожою кіннотою ст. Німерчі і дальшого її руху на с. Кукавку в запілля правої ґрупи, цей славетний курінь пор. Козаренка в складі до 4 старшин і 70 — 80 козаків біля 16 год. одержує особистий наказ Командира правої ґрупи відійти під прикриттям 3-го кінного полку до Озаринець і далі на Яришів, куди він пізно вночі і прибув.

3-ій кінний полк. 3-ій кінний полк перебував в Озаринцях. Нажаль, командир його полк. М. Фролов, якого любила вся дивізія, виїхав до Камянця в службових справах, полком же командував осаул Коробко. З початку бою полк був уже в бойовім поготівлю. Невиразна, але небезпечна ситуація, що склалася на лівому крилі правої ґрупи, змушує командира 3-ої дивізії тримати цей полк в резерві для того, щоб в залежності від обставин кинути його чи в напрямі на Вендичани — Лучинець, чи в напрямі на Чернівці. Але біля 8-ої години ранку полк одержує наказ перейти в Серби, де разом з 8-ою бриґадою стримати наступ ворога, бо просування його в напрямі на Могилів могло стати катастрофічним для Кулеметної дивізії. Біля с. Котлубаївки 3-ій кінний полк разом з 22-им курінем вступає в бій та до вечера стримує ворога і тим дає змогу Кулеметній дивізії спокійно відійти через Могилів на Яришів. Після виконання цього завдання полк біля 16 год. одержує особистий наказ Командира правої ґрупи зайняти Вендичани, що він і виконує біля 24-ої год.

На 11 листопада полкові дається наказ: діяти в залежності від бойових обставин, маючи головним завданням відкинути ворожу кінноту, що прорвалася в запілля правої ґрупи в напрямі на Лучинець. По зайняттю останнього прикривати напрямок на Курилівці Мурованї.

1-ша Кулеметна дивізія. На фронті Кулеметної дивізії ворог зранку розпочав демонстративний наступ, без особливих зусиль відбитий. До 14 год. на всьому фронті дивізії відбувалася жвава стрільба, а всі спроби ворога збити Кулеметну дивізію з зайнятої позиції не увінчалися успіхом. О год. 14 Кулеметна дивізія одержала наказ відійти до Яришева і на схід від нього зайняти нову позицію. Біля 24 год. частина дивізії вже підходила до Яришева. Відступ дивізії відбувався без особливих перешкод з боку ворога.

Висновок. До вечера 10-го листопада ворог комбінованими і рішучими ударами піхоти й кінноти з виходом великої маси останньої в запілля правої ґрупи з боку Шаргорода — Лучинця привів 3-тю Залізну дивізію до повної небоєздатности. Дивізія понесла великі втрати. В руках Командира правої ґрупи залишилися здібні до бою такі частини: Кулеметна дивізія і 3-ій кінний полк.

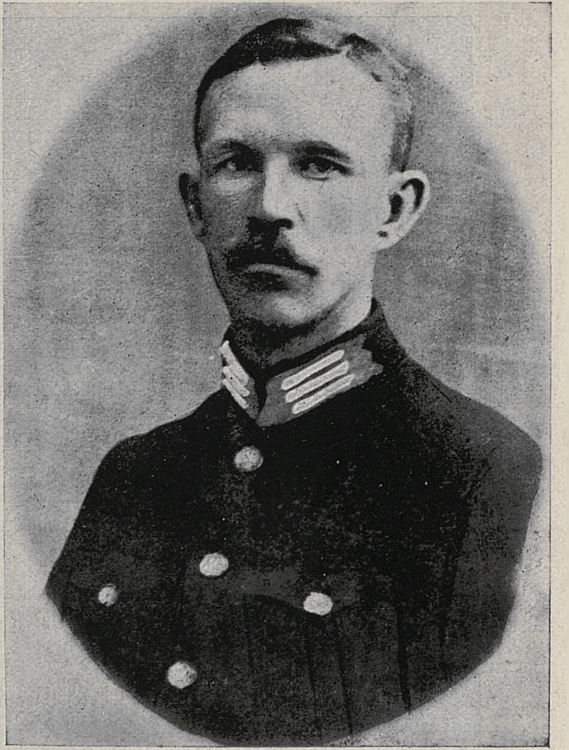
Рештки 3-ої дивізії, відбиваючися від ворога, що її стало переслідував, поспішно відходили на захід, намагаючися вийти спід флянкового удару московської кінноти, що слідувала по пятах за ними. Як Кулеметна дивізія, так і рештки 3-ої дивізії мали завдання вийти до Яришева, де по лінії річки Лядової мусили зайняти фронт згідно з наказом Командира правої ґрупи. Позиція по Лядовій мусила стати першою зупинкою для приведення до порядку частин ґрупи та для припинення наступу ворожої кінноти.

Міркування і розпорядження Штабу правої ґрупи. Ще за кілька днів до відновлення бойових подій Штаб правої ґрупи посідав більш - менш точні відомости про сили ворога — піхотні і гарматні, але не мав даних про ворожу кінноту, яка була в глибокому запіллю. В обрахунок сил ворога Штаб ґрупи приймав на увагу безумовно присутність кінноти, але чисельність її і назви частин він не міг встановити, як рівнож їх розположення. Штаб ґрупи передбачав, що цею кіннотою могла бути — чи бриґада Котовського, чи так звана бриґада „зразкова”, з якими 3-тя дивізія увесь час стикалася. Як та, так і друга з досвіду попередніх боїв доказали свою невелику боєздатність. У всякому разі можна було з певністю сказати, що 3-ій кінний полк й бриґадні кінні сотні 3-ої дивізії могли зустрінутися з ними як рівний з рівним у відвертому бою.

Ворожа піхота значно перевищувала нашу своєю чисельністю та озброєнням, але моральна перевага була по нашім боці.

Присутности перед фронтом правої ґрупи 8-ої кінної совітської дивізії не було викрито, а появлення її можна було чекати скорше десь в районі Жмеринки. Перевага ворога в піхотних силах не дуже непокоїла Штаб ґрупи, бо українська піхота, особливо піхота 3-ої дивізії, що увесь час виходила з боїв переможною, могла певно зустрінутися з нею аж до баґнетів.

Єдине, що непокоїло Командира ґрупи — це брак набоїв. Ця спра-

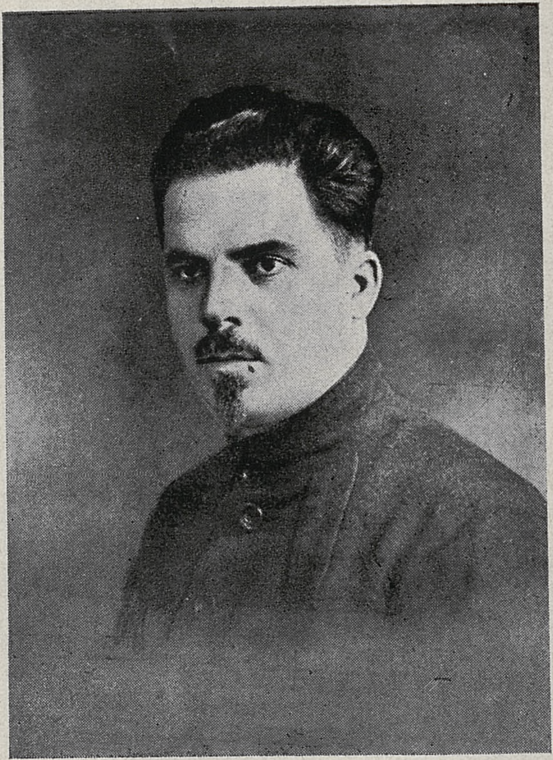
Полковник БОРИС МАҐЕРОВСЬКИЙ.

Командир 5 пішого полку 2-ої Синьої дивізії. Помішник командира 7 Синього полку, командир 21 стрілецького куріня, командир Окремого кінного куріня 3-ої Залізної стрілецької дивізії. — Помер у серпні 1926 р. і похований у Рівному на Волині.

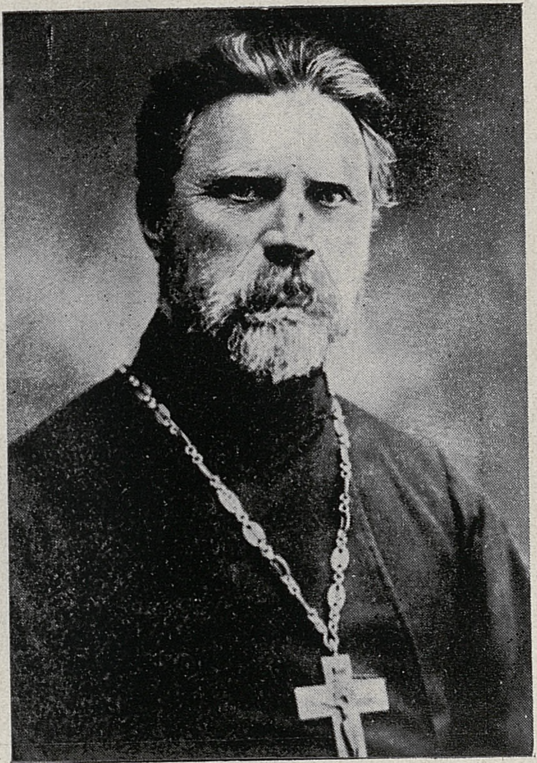
Полковник ЮХИМ МАЦАК.

Начальник Штабу 9-ої пішої бриґади 3-ої Залізної стрілецької дивізії.

ХВЕДІР СУМНЕВИЧ.

Рівенський Повітовий Комісар. Ґуберніяльний Комісар Волині. Армійський Цивільний Комісар при Штабі Дієвої Армії. Начальник Подільської ґубернії.

Протоієрей ПАВЛО ПЯТАЧЕНКО.

Дивізійний священик 3-ої Залізної стрілецької дивізії, зразковий пастир і незломний борець за ідею незалежности Української Держави. Загинув від руки злочинця на своєму посту 9. VI. 1935 р. на Волині.

ва була для нас першорядною при наступі ворога і другорядною при наступі нашому.

Найважливішим питанням, яке повстало перед Штабом правої ґрупи було: як поведе себе ворог 10-го листопада? Чи буде наступати, чи оборонятися? Як ми вже говорили вище, оборона для нас була найгірше діло, хоч про те, що московська армія буде наступати, свідчили події на фронті напередодні закінчення перемирря.

Штаб правої ґрупи постановляє так: у випадку наступу ворога дивізії правої ґрупи короткими контрударами відбивають атаки, а вразі конечної потреби і в залежності від бойових обставин можуть розвинути свій успіх переходячи в частковий наступ. Вразі неуспіху права ґрупа має зайняти першу тилову позицію по р. Немії; друга тилова позиція намічалася по р. Лядовій.

Як ми сказали, командний пункт правої ґрупи з відповідним телефонним устаткуванням був уряджений на ст. Вендичани. На 11 листопада, день передбачуваного нашого наступу, польовий оперативний штаб мав бути в Сербах, в місці зосередження ударної ґрупи 3-ої дивізії. Штаб 3-ої дивізії з ґенштабу полк. Пересадою перебував в Могилеві.

Першу звістку про наступ ворога на фронті 9-ої бриґади Штаб ґрупи одержав біля 8-ої год. від телефоніста 9-ої бриґади. Телефоністи завжди є найбільше поінформований елемент, дуже чутливий, що добре розбирається в бойових обставинах. Вони ж є найвитриваліший елемент в запіллю, бо знимає свій апарат часто тоді, коли штаб вже відійшов.

О год. 9-ій полк. Лисогор безпосередньо доповідає Командирові 3-ої дивізії, що кольона ворожої кінноти в силі до 100 шабель іде з с. Роскоші до с. Івашковець. Поява цієї невеликої кольони кінноти, яка могла бути дивізійною — 41-ої сов. дивізії, — не робить особливого враження на Командира правої ґрупи, тому він дає пораду полк. Лисогорові атакувати її своєю бриґадною кінною сотнею, а вразі потреби використати свій невеликий піший резерв. Але хвилин за 40 із штабу 9-ої бриґади поступає нове донесення, що за цією малою кольоною йде дуже велика кольона. Поява такої кольони на лівому крилі 9-ої бриґади наводить Командира правої ґрупи на думку, що то є кіннота Котовського. Майже одночасно із штабу 7-ої бриґади поступили відомости, що ворог розпочав наступ на цілому фронті бриґади. Після цього жадних донесень від 7-ої бриґади не одержано впродовж цілого дня 10 листопада. Біля 11 год. з Лучинця поступає донесення, що ворожа кіннота атакує це містечко і нищить обози 9-ої бриґади. Телефоністи знимають телефони і відходять на Курилівці Муровані.

Звязок з штабами 7-ої, 8-ої і 9-ої бриґад 3-ої дивізії було втрачено і встановити його впродовж цілого дня не пощастило. Навальний наступ московської кінноти і безборонність нашої піхоти відірвали штаби від своїх частин. Виникли умови дуже тяжкі для керування.

Тільки Кулеметна дивізія мала стале телефонічне сполучення із штабом ґрупи та 3-ім кінним полком.

Командир ґрупи, втративши звязок з бриґадами 3-ої дивізії, постановляє виїхати з польовим оперативним штабом на місце бою

в Серби, щоб виявснити собі ситуацію на фронті ударної ґрупи (7-ої і 8-ої бриґади) та безпосереднє керувати бойовими операціями. В Могилеві він залишає штаб на чолі з начальником штабу 3-ої дивізії, досвідченим полковником ґенштабу (нині ґенерал-хорунжим) Пересадою.

О год. 11 в дорозі з Могилева до Сербів від поодиноких козаків довідується про ситуацію на фронті 7-ої бриґади, яку фактично вже розбив ворог. А далі довідується, що 8-ма бриґада бється десь в районі Березівки разом з 3-ім кінним полком. Командир ґрупи інформує про ситуацію на фронті ґрупи свого начальника штаба полк. Пересаду, а також попереджує його про можливість евакуації Могилева.

Завдяки тому, що між полк. Пересадою і Командиром правої ґрупи увесь час підтримується телефонічний звязок, командир одержує з Куриловець Мурованих від 3-го технічного куріня таке донесення:

„До м. Курилівці Муровані прибули частини обозу 9-ої бриґади з м. Лучинця. Обозні казали, що Лучинець зайняла кіннота ворога, яка переслідувала їх до с. Верхній Ольчадаїв в той час, як великі кінні сили пішли на с. Німерчі".

З с. Вендичан з командного пункта повідомили, що з Лучинцем звязок урвався. Із сходу було чути гарматну стрільбу, але жадних донесень пізніше вже не одержано. Дальша доля телефоністів не відома; треба думати, що вони попали в полон або загинули.

Про становище на фронті 3-ої дивізії Командир правої ґрупи інформує телефонічно Командира Кулеметної дивізії ген. Бурківського і попереджує про можливий відворот його дивізії на лінію р. Немії.

Тимчасом в напрямі на с. с. Березівка — Чернівці польовий штаб правої ґрупи чує гарматні стріли.

Біля 13-ої год. Командир ґрупи зустрічає 22-ий курінь 8-ої бриґади, що на лінії с. Котлубаївки рідкою лавою займав позицію на дорозі с. Серби — Могилів. Вліво від нього стояли кінні дозори від 3-го кінного полку з кулеметами. Решта 3-го кінного полку стояла в с. Садовій. Командир 22-го куріня відважний і спокійний сотник Козаренко, герой „заміховських" боїв, рапортує про ситуацію. В 22-му куріні залишилося якихось 60 — 80 козаків. Набоїв по 5 — 10 на козака. Звязку з штабом бриґади нема. Козаки зранку нічого не їли, змучені і змерзли. Від нього ж Командир ґрупи дізнається, що куріні 7-ої бриґади розбиті, рештки їх відійшли на захід. 22-ий і 24-ий куріні вступили в бій на лінії с. с. Серби — Шендерівка, після чого 24-ий курінь, розстрілявши набої і будучи обійдений ворожою кіннотою з боку с. Білян відійшов на с. Сліди, а 22-ий курінь відійшов з Сербів на сучасну позицію. 3-ій кінний полк огнем своїх кулеметів допоміг стримати наступ ворога та загнати його знову в Серби. Від командира 22-го куріня Командир ґрупи також дізнається, що на 7-му бриґаду крім великої маси піхоти наступала поважна ґрупа кінноти, що прорвалася поміж с. с. Березівкою і Політанкою та захопила Біляни. Ця ґрупа кінноти перебуває десь в районі с. с. Біляни — Тропова.

Всі відомости про ворога наводять Командира ґрупи на такі думки: він припускає, що в напрямі на Лучинець діє 8-ма кінна сов. дивізія, тоді як на Черновецькому напрямі діяла або кінна бриґада Котовського або „зразкова" кінна бриґада. Для ствердження своїх мірку-

вань Командир ґрупи не мав жадних даних крім донесення з Куриловець, яке вказувало на великі сили кінноти, що рушили на с. Німерчі.

Але до таких висновків приводить Командира ґрупи й загальне розположення правої ґрупи, в запілля якої виходив Дністер. Червоне командування могло мати такі заміри: ударом кінноти від Шаргорода через Лучинець і далі в напрямі на Яришів відтяти шлях відступу правій ґрупі на захід та притиснувши її до Дністра знищити. Таке припущення напрошувалося саме, коли подивитися на мапу і розположення правої ґрупи. Для відступу права ґрупа мала в своєму запіллю низку глибоких ярів, тоді як для рейду кінноти у вказаному вище напрямі була більш-менш відкрита місцевість, зручна для чинів кінноти.

Про ситуацію на фронті правої ґрупи Командир доповідає в Штаб Армії і висловлює думку щодо замірів московського командування.

Отже, бойове становище на фронті 3-ої дивізії склалося дуже загрозливе. Права ґрупа мала єдиний боєздатний резерв—3 кінний полк. Коли 3-тя дивізія була в повному відвороті на захід, а за нею по пятах московська кіннота, то залишати Кулеметну дивізію на її позиції було дуже небезпечно, бо це загрожувало б їй повним оточенням.

Командир ґрупи дає накази по телефону: штабові 3-ої дивізії перейти в Яришів і там встановити фронт по лінії р. Лядової з частин Кулеметної і 3-ої дивізії. Кулеметній дивізії з одержанням цього наказу розпочати відворот до Яришева і там зайняти позицію по р. Лядовій від с. Лядової до с. Ястребної. Для забезпечення відвороту Кулеметній дивізії Командир ґрупи постановляє: з 3-ім кінним полком і 22-им курінем він буде прикривати шлях на Могилів, а далі як Кулеметна дивізія вийде спід флянкового удару, діяти в залежності від обставин.

Тимчасом розїзди від 3-го кінного полку, вислані в напрямі на село Сліди, повернулися і доповіли, що червоні частини зайняли Сліди і переслідують 8-му бриґ. на Кричанівку, захопивши 4 гармати 8-ої бриґади. Звязку з частинами 8-ої бриґади розїздові встановити не пощастило.

Вже в сутінках ночі, біля 17 год. Командир ґрупи одержав відомости, що Кулеметна дивізія минула Могилів; він дає такий наказ:

22-му куріневі відійти в Яришів в розпорядження Штабу 3-ої дивізії, а 3-му кінному полкові зайняти Вендичани. На ранок 11 листопада завдання 3-му кінному полкові таке: прикрити з півночі від ворожої кінноти зосередження піхоти 3-ої і Кулеметної дивізій, для чого полкові зранку 11 листопада наступати з Вендичан на Лучинець, поступово відкидати ворожу кінноту на північ. Після зайняття Лучинця прикрити напрямок на Курилівці та увійти у звязок з Окремою Кінною дивізією, що в Сніткові. Штаб ґрупи у Курилівцях Мурованих.

Виконуючи наказ 3-ій кінний полк, прикриваючи відворот 22-го куріня, о 2 год. 11 листопада займає Вендичани.

Смерком на фронті 3-ої дивізії наступив повний хаос. Московські частини втратили між собою звязок і були дезорієнтовані. На схід від с. Садової на сторожеву охорону 3-го кінного полку виходить 15 червоноармійців 420 полку і шукають свою частину. Очевидно вони думали, що перебувають в запіллю своїх частин. Вони показували, що „вліво" пішла 8-ма сов. кінна дивізія, щоб в районі Яришева відтяти всю Могилівську ґрупу та притиснути її до Дністра.

Віддавши вищенаведені розпорядження, Командир ґрупи з польовим штабом вирушає з Садової через м. Озаринці — с. Юрківці до Яришева. Між ст. Ізраїлівкою та с. Юрківцями біля 20 год. 10 листопада він включає свій телефон в залізничний дріт і звязується з Могилевом, а далі з Яришевом. В Могилеві ще перебували старшини комендантури, які повідомляють, що вони ось-ось вирушають на Яришів. В місті спокійно, про ворога нічого не чути. Командир ґрупи входить в звязок з штабом Кулеметної дивізії в Яришеві.

Відомости з Яришева такі:

Кулеметна дивізія вже підходить до Яришева. Щодо частин 3-ої дивізії, то штаб Кулеметної дивізії не має відомостей, не має з ними звязку, але взагалі Яришів переповнений обозами і дрібними розпорошеними частинами. Після цих розмов Командир ґрупи вирушає до Яришеза і прибуває туди біля 1 год. 11 листопада.

По дорозі з Садової до Яришева польовий штаб ґрупи зустрічається з ворожими частинами, але обійшлося без жадного стрілу.

Прибувши біля 1 год 11 листопада до Яришева, Командир ґрупи застає там штаб 3-ої і Кулеметної дивізій. Кулеметна дивізія, частини якої були змучені маршем майже в 50 км., підходила до Яришева. Про Кулеметну дивізію можна сказати, що її без втрат і без натиску з боку ворога щасливо виведено з мішка, в якому вона опинилася в звязку з невдачами на фронті 3-ої дивізії. Щодо 3-ої дивізії, то стан її був важкий. Окремі сотні в дуже малому складі, та куріні прибули до Яришева в дезорґанізованому вигляді, тоді як більшість їх, як пізніше удалося довідатися, залишилася на нічліг по селах на схід від Яришева. 3-тя дивізія потребувала упорядкування, спочинку, але все ж навіть при такому стані вона могла виділити певні боєздатні сили для зайняття фронту. 3-ій кінний полк займав Вендичани. Телефонний звязок із штабом Армії увесь час тримався через Курилівці Муровані.

Про розположення ворожих сил відомости були такі: кіннота його — 8-ма дивізія — присутність якої на фронті вже було виразно встановлено, своїми передовими частинами вийшла на лінію с. с. Вендичани — Куківка — Рівне. Піхота — на лінії с. с. Сказинці — Сугаки — м. Лучинець.

Така ситуація на фронті правої ґрупи приводить Командира її до таких міркувань і постанов:

Кіннота ворога не змогла на протязі 10 листопада вийти до Дністра та цілковито оточити праву ґрупу. Очевидно своє завдання ворожа кіннота буде виконувати зранку 11 листопада. Кулеметна дивізія та боєздатні частини 3-ої дивізії мусили поставити опір замірам ворога в районі Яришева. Вся справа полягала на тім, щоб за всяку ціну виграти час для приведення частини правої ґрупи до ладу, головним чином піхоти. Командир ґрупи через свій штаб доповідає в Штаб Армії про становище правої ґрупи та подає такі свої міркування:

Остаточно стверджено, що на стику правої і середньої ґрупи вийшла 8-ма кінна сов. дивізія, яка була найбільш небезпечною для Армії УНР та яку червоне командування призначило для виконання завдань стратеґічного характеру. Завданням цієї кінноти є знищити праву ґрупу притиснувши її до Дністра. Права ґрупа не може власними силами

Полковник ВОЛОДИМИР МАЗЮКЕВИЧ.

Начальник Господарчого відділу Головної Шкільної Управи Військового Міністерства. Вартовий Отаман Холмсько-Галицького фронту. Начальник штабу і командир 7 Запасової бриґади. Начальник штабу 1-ої Кулеметної і пізніше 1-ої Запорожської стрілецької дивізії.

Підполковник ОЛЕКСАНДЕР ТУРКУЛ.

Командир Гайдамацької батареї дивізії отамана Натієва. Командир 3 батареї Республиканського гарматного полку. Командир 21 гарматного Запорожського полку. Командир 8 гарматного куріня 3 Залізної стрілецької дивізії. — Помер у листопаді 1936 р. на еміґрації в Польщі.

подолати цю кінноту. На допомогу їй треба направити армійські резерви, а головним чином Окрему кінну дивізію. Вихід 8-ої кінної совітської дивізії в запілля правої ґрупи не є епізодом місцевого тактичного значіння, а має характер стратеґічний, що мусить вплинути на події цілого фронту Армії УНР. Як видно, Штаб Армії не вірив у точність оцінки ситуації на фронті правої ґрупи, як рівнож не вірив і в наявність 8-ої кінної дивізії, бо вважав, що розвязка в боротьбі між Армією УНР та армією московською мусить наступити на півночі на фронті лівої ґрупи (район Жмеринка — Літин).

Командир правої ґрупи висловлює такий свій плян:

8-му кінну дивізію взяти в тиски ударом з півночі, хоча б з району Сніткова в напрямі на Лучинець — Окремою кінною дивізією, а вразі потреби, то кінними полками піхотних дивізій середньої ґрупи, з одночасним ударом 3-го кінного полку з Вендичан на Лучинець. По опануванню Лучинцем наша кінна ґрупа в складі Окремої кінної, 3-го кінного полку, що мав в своєму складі до 300 шабель з прилученими до цієї ґрупи кінними полками піших дивізій, могла бути поважною силою в руках Штабу Армії для маневру і паралізування наступу ворога та для знищення його. Для українського командира цієї кінної ґрупи була необмежена можливість для вияву героїчних чинів і маневру.

Із Штабу Армії повідомлено Командира ґрупи, що для ліквідації прорива на стику правої і середньої ґрупи в Сніткова пересувається Окрему кінну дивізію для спільних чинів з правою ґрупою.

Безпосереднє ознайомлення Командира ґрупи із станом своїх частин в Яришеві та нові відомости про ворога приводять його до таких міркувань:

Частини 3-ої дивізії вийшли з бою 10 листопада у важкому стані. Кулеметна дивізія відійшла майже без втрат, але як та, так і друга дивізії за день 10 листопада проробили відворотний марш майже в 50 км. Коли обидві дивізії були надзвичайно стомлені, то зокрема 3-та дивізія потребувала поповнення, спочинку, можливо, переорґанізації, але не зважаючи на це Командир ґрупи вірив, що загартовані в боях бриґади 3-ої дивізії зможуть швидко привести себе до порядку та разом з Кулеметною дивізією, вийшовши спід удару ворожої кінноти, поставити належний опір ворогові в районі Яришева.

Якесь маневрування Командир ґрупи відкидає. Ставить своїм піхотним частинами завдання: в районі Яришева на позиції на лінії р. Лядової привести себе якскорше до порядку і відбити наступ ворожої кінноти, що мала намір скинути праву ґрупу в Дністер.

Пятьнадцять верстовий фронт від Яришева до с. Рівного після того, як права ґрупа займала фронт в 54 км., давав можливість виконати це завдання.

(Докінчення буде).

ІНЖЕНІР ІВАН ГНОЙОВИЙ.

Хорунжий.

З українського руху Січеславської залоги в році 1917.

У той час, коли на заході піднялася всесвітня заверюха й на терезах долі рішалося майбутнє не тільки великих держав, але й недержавних народів, тоді царський уряд наважився напасти на українців, щоб зовсім задушити так небезпечне й ненавистне для нього „мазепинство”. Одначе свій напад він виконав не відразу, а по старій звичці — помалу. Про „мазепинців” стали ширитися найнеправдоподібніші чутки: тут говорилося й про страшний сепаратизм (про який у той час коли хто й мріяв то кривсь з цим навіть сам перед собою) і про „прускі марки”.

Цього було досить, щоб причепитися й позакривати всі українські часописи; закрили в Січеславі навіть найневинніший часопис „Дніпрові хвилі”. Проти українців вжито найсуворіших заходів. Доволі було одного необережного слова, щоб опинитися в „нє столь атдальонних мєстах”, в сусідстві з білими медведями. Тому й не дивно, що український рух у таких містах, як Січеслав, майже зовсім завмер. Тут і взагалі він дуже слабо пробивався на поверхню, тепер же й зовсім заховався в підпілля. Особливо, коли московська жандармерія зробила наскок на книгарню Лозинської й закрила її за те, що серед соток московських книжок знайшла якийсь десяток брошур українських.

*

* *

Такий стан української справи мав для нас дуже шкідливі наслідки й коли в Росії спалахнула революція, ми спочатку не знали, що робити, й ходили як у чаду. Брак центру, який би зараз скерував нас на певний шлях, спричинився до того, що коли перший чад революції почав проходити, ми першзавсе побачили „червоний прапор” і покірно блукали за ним. Це було причиною, що у вояків-українців на параді 12 березня на грудях замаячіла не жовто-блакітна, а червона стрічка — емблема московського імперіялізму. Нам стало навіть шкода Росії, цеї тюрми народів, — почуття вже цілком рабське, яке й було одною з причин нашої федералістичної думки.

Ще гірше справа стояла серед військових. Старшина-українець, який повинен був стати провідником української ідеї, як свідоміший, опинився серед двох огнів. З одного боку — темна козацька юрба, що в старшині бачила свого ворога, ставилася обережно й з недовірям

до всякого його виступу; з другого — старшина-москаль. Тому й не диво, що український рух серед Січеславської залоги розпочався пізно й спочатку розвивався досить мляво. Ініціяторам-українцям потрібна була моральна підтримка, потрібно було розшукати українців серед військових частин і одних з них підтримати серед вагань, других, несвідомих, розбудити й повести за національними прапорами, а для цього першзавсе потрібний був час.

Наступило 12-те березня, перше свято-парада вільного народу. Увесь майдан перед собором вкрили народні маси так, що по ньому трудно було просунутися; як мак червоніли московські прапори й тільки ніде не було видко українського. Даремно шукали його мої очі, даремно чекав я. Лавою сунув нарід, але непомітно було українських орґанізацій. Я втрачав уже всяку надію, думаючи, що українці мабуть і тепер не спроможуться вилізти на світ Божий. Коли ось несподівано побачив, як до майдану став наближатися один одніський наш національний прапор, а біля нього малесенька купка людей. Тяжко було дивитися, що так мало в нас людей, які розуміли свій обовязок перед батьківщиною, але наразі для нас, вояків, і цього було досить. Ми вже були не одні й могли сміливіше взятися до своєї праці, бо мали змогу опертися в скрутний час на цивільні орґанізації, а крім того багатьох несвідомих ця маленька купка українців змусила задуматися: „хто ми й чиї ми діти?"

*

* *

Зараз же після 12 березня у нас, у 271 пішому запасовому полку, зібралося кілька чоловіка свідоміших і енерґійніших українців, які й утворили ініціятивний гурток, а в проводі стала дуже енерґійна людина з вищою освітою Іван Рудичів. На нараді гуртка вирішено розшукати в частинах українців, розбудити малосвідомих і притягнути їх до праці. Розпочалася тяжка, непомітна для стороннього ока праця, яка вимагала сильного напруження нервів.

Ми свідомо чекали ворожого до нас відношення з боку москалів, але особливо нас вразила ворожість, яку зустріли з боку московської демократії. Нас обзивали контрреволюціонерами, кулаками й іншими подібними прізвиськами. В одній із сотень москалі малощо не побили нашого промовця й попередили, щоб на другий раз з такими промовами до них не приходили, бо інакше викинуть за вікно. Й коли тут не прийшло до гіршого, то лише через те, що за промовця вступилися козаки-українці. Зі мною в моїй сотні було трохи інакше. Я знав, що в сотні є свідомі українці, на яких я покладав надію, однак зовсім не чекав такого випадку, який трапився.

Після коротенької промови я познайомив слухачів з історією України, розповів про запеклу боротьбу нашої батьківщини з Москвою. Не встиг я гаразд і скінчити своєї промови, як проти мене виступив робітник-москаль.

— Ви видко з кулаків, коли таке говорите — промовив він, звертаючись до мене.

Завязалося гаряче сперечання, на початку якого слухачі не брали участи, а напружено стежили за ходом дискусії.

Звичайно, я чекав виступу з боку москалів, але не такого різкого, а тим більше не з боку робітника. Це явище для мене було й корисне, але з другого боку й дуже небезпечне. Тому я приклав усю енерґію, щоб противника приперти до муру, що мені й вдалося.

Не маючи що сказати в свою оборону, він з жалем крикнув:

— Але ж ви хочете Україну відокремити від Росії, а як же ми тоді будемо? У вас і краща земля, ви її умієте й обробляти, й до цеї праці призвичаїлися, а ми... У нас більше фабрично-заводська праця. Ми ж без хліба не можемо жити!

— Так би ви й раніше говорили, — сказав я, — вам значить хочеться, щоб ми у вас були в ярмі, щоб і надальше можна було нами робити, як бидлом?

На це він нічого не відповів.

Для мене цього вистарчало. Серед слухачів зараз же знайшлися українці, що стали по моєму боці. Почалося сперечання, що викликало у несвідомих мимоволі питання, хто вони такі й чому проти українців так гостро виступають москалі?

*
* *

Серед такої праці нам довелося посилати свого представника до Київа на перший український військовий зїзд. Представником від нас поїхав Р. Т. Вістки, які він нам привіз із Київа, а саме: що там уже орґанізувалася Центральна Рада, які домагання поставив зїзд і ін., зробили на нас приємне враження й підбадьорили в тяжкій праці. Тепер ми без всякого вагання вирішили перейти до ширшої орґанізаційної праці — перед нами стояло завдання сформувати полкову й сотенні ради, а також підчислити свої сили. Орґанізацію сотенних рад нам повелося перевести лише частково.

Не спиняючись перед цією невдачею, ми скликали загальні збори представників сотенних рад, а також запросили представників і від тих сотень, де ще рад не було. Народу зібралося досить — це вже був не ініціятивний слабий гурток, а сила, з якою треба було числитися. Після короткої наради на голову полкової ради обрано козака Івана Рудичева, на заступника прапорщика Грубрина, на скарбника прапорщика Гнойового Івана; решти прізвищ зараз не пригадую.

Було постановлено обложити себе невеликим податком на утворення Українського Національного Фонду та щоб мати потрібні кошти на українізацію. Було ще вирішено увійти у склад залогової ради та висловлено побажання навязати звязки з полковим комітетом й подбати про певний вплив на нього з нашого боку.

Через деякий час наші постанови зреалізувалися. Полковий комітет визнав нас, правда, не таким правомочним орґаном, як полковий комітет, але на перших порах для нас було й цього досить.

*
* *

Наскільки український рух раніше йшов мляво, настільки тепер він швидко розвивався й ширився. Він прокидався навіть там, де було зовсім трудно на нього чекати. Про зріст українського руху можна було судити навіть із зовнішнього боку. Так, коли 12 березня на майдані

був лише один український прапор, то на робітничому святі першого травня було їх до пятидесяти. В українців-вояків на грудях уже була жовто-блакітна, а не червона стрічка. Це явище було дуже неприємне „старшому братові", а особливо старшинам-москалям.

На майдані до одного зі старшин-українців підходить командир полку (полковник Басалов), наче нічого не знаючи запитує: — Що то у вас за стрічка? Старшина пояснює. — Агум! — промимрив полковник, відходячи від українця з такою усмішкою, яка ясно говорила: Ну щож! Як би дитина не тішилася, аби не плакала. Нажаль таке ставлення було тільки на людях, а вдома було далеко гірше. Як тільки бувало зявишся в старшинському зібранню, так тебе й обаранили москалі, мов пси. На перших порах, правда, вони нас пробували іґнорувати, коли ж побачили, що українізація дуже шириться, стали висміювати й вимовляти; коли ж і це не помогло, накинулися на нас з кулаками й погрозами.

Свято першого травня яскраво підкреслило не лише зріст українського руху серед Січеславської залоги, але й показало наявно солідарність і згоду поміж українцями. Тоді як московські партії почали вже гризтися з собою за владу, серед українців ріжниці в поглядах, як поодиноких людей, так і орґанізацій, не викликали ніяких конфліктів — всі йшли рука в руку до одної мети — автономії України.

*

*   *

На першому військовому зїзді в Київі вже промайнули перші ластівки назріваючої бурі з півночі, на що вказували деякі характеристичні риси у ставленню Тимчасового Російського Уряду до української справи. Напочатку ми думали, що цю політику ведуть тільки буржуазні московські кола, але пізніше прийшлося на ділі переконатися, що на імперіялізм хорі й щирі московські демократи. Говорилося про самоозначення народів, про свободу, рівність і братерство, а дійсність вишкіряла зуби й злісно хихотіла: — Брехня, голубчики, все брехня! Ну, та на що вам автономія? Якась там хахлацька мова? Хиба не досить з вас російської? Та й взагалі все це тільки гарні слова, а гарні слова говоряться лише тому, що вони дійсно гарні!...

Все вказувало на те, що з Москвою нам прийдеться вести тяжку боротьбу й тому треба було мати якусь певну силу, на яку можна було б опертися в скрутну хвилину. Такою силою було українське військо, якого ми не мали. Думка мати своє військо стала настирливо лізти всім до голови, особливо після першого військового зїзду в Київі. Ще більше вона поширилася серед українців після сформування революційним шляхом Богданівського полку в Київі та звязаного з цим московського лементу.

Все це спричинилося до того, що українізація серед Січеславської залоги набирає нового обличча, а саме: мати свої осібні українські частини. Однак, до цього вів дуже тяжкий шлях, бо ще треба було зміцнити своє становище серед козацтва. З цією метою провадиться енерґійну аґітацію й розповсюднюється серед козацтва українську літературу; літературу добувається на власні кошти. Позатим орґанізовується віча як по частинах, так і загальні. На віче в 271 пішому

запасовому полку запрошено інженера Трубу й професора Біднова, які охоче прибули до полку. Це тим важливіше, що лектори були цивільні люде, мали більший вплив на юрбу, ніж старшина, а до всього того це зміцняло звязок між військовою й цивільними українськими орґанізаціями й надавали їм більшої ваги та впливу.

А сила була дуже й дуже потрібна, бо московська демократія вже випустила свої позурі. Звичка „тащіть і не пущать" вже проявилася на забороні другого військового зїзду. Заборона викликала серед нас лише злість і обурення. Не вважаючи на те, що командир полку не пускав нашого представництва на зїзд до Києва й не давав на поїздку коштів, ми всетаки вирішили представників вислати, давши потрібні кошти з власної кишені, а разом з тим піднесли цю справу в полковому комітеті. Завдяки нашим енерґійним заходам полковий комітет підтримав наші домагання й командир полку змушений був задовольнити наші вимоги.

Після повороту наших представників з другого військового зїзду скликано загальне віче для всієї залоги. Здавши звіт про зїзд, представники познайомили вояцтво з московською політикою щодо України, яку провадив тоді не тільки Тимчасовий Російський Уряд, але й демократичні московські орґанізації Києва та Петрограда. Це викликало сильне обурення серед вояцтва, яке ще збільшилося після доповіди бувшого під той час проїздом у Січеславі прапорщика Серпокриленка про ті утиски, які українцям воякам доводиться терпіти в Московщині.

Крім глузування і погроз, москалі просто утрудняють доставу для нас харчів, а то й зовсім нічого не дають, — закінчив він свою промову.

Віче закінчилося походом українців міським проспектом до собору, що викликало обурення серед москалів та їх лизоблюдів. На другий день місцева преса вчинила страшенний галас з приводу цього походу. Контрреволюція, зрада, ніж у спину революції й інші страшні слова так і сипалися зі сторінок „Приднѣпровскаго Края". Треба було якось реаґувати на це явище. Тому представники від усіх частин були з „візитою" у редактора, наслідком чого місцева преса завиляла хвостом перед українцями, як побита собака.

*
* *

В цілях підрахунку своїх сил з одного боку, а з другого — щоб показати ворогам українського руху, що ми маємо ґрунт і силу для своїх домагань і таким чином зробити їх уступливішими, ми рішили впорядити параду для українського вояцтва Січеславської залоги. Але, щоб оминути небажаних конфліктів, на нараді залогової ради вирішено звернутися за дозволом на параду до місцевого „Совдепу". Ми знали, що „Совдеп" буде противитися нашим бажанням, однак зовсім не чекали того, що нас спіткало. Наше прохання викликало цілу бурю в „Совдепі" й обговорювалося кілька днів підряд. Із усього було видно, що нам не хотять дати дозволу, але настирливість нашого домагання й погрози вразі відмови зробити це самочинно примусили „Совдеп" дати згоду. Параду дозволили, але... без зброї.

Спочатку ми хотіли відмовитися від такого дозволу, але опісля погодилися прийняти, тим більше, що виконання паради було цілком у наших руках.

На нарадах залогової ради з приводу цього дозволу до останньої хвилини не було вирішено, чи на параді виступати зі зброєю, чи без неї. Зрештою вирішено ініціятиву віддати в руки поодиноких частин, — цим залогова рада складала з себе відповідальність за точність виконання „Совдепського" дозволу. Наслідком цього було те, що 228 піший запасовий полк і один курінь 271 пішого запасового полку на параду прибули зі зброєю, а решта три курінї 271 полку без зброї. Тут стали дуже на перешкоді москалі; вони не тільки аґітували проти паради, але й погрожували насильством, якщо ми зважимося брати зброю.

Замість того, щоб просити про одяг та обув, вони просять про якісь паради, видумують Україну і українців. Це все роблять буржуї, щоб нас, братів, які кілька років рядом страждали й умирали в одних окопах, посварити й натравити один на одного, а самим під той час захопити владу в свої руки, — кричали москалі.

Був південь чудового літнього дня *), коли 228 піший запасовий полк з розгорненими прапорами й з музикою на чолі йшов до соборного майдану, де вже на нас чекали українські орґанізації; лише українські, бо „старший брат" не прийшов нас привітати: йому було ніколи.

Після урочистого молебня розпочався перегляд українського війська. Параду приймав ґенерал Політіїв, прихильник українського руху, який навіть звернувся до козацтва з промовою. Підкреслюючи лицарство й хоробрість наших предків-запорожців, він указав на те, чого вимагає від нас наша батьківщина в сучасний момент.

Тоді як у нас ішла парада, а по її закінченню виступали промовці, „старший брат" думав, яку б зробити українцям прикрість. І один із них додумався. Старшина 271 пішого запасового полку (тепер, нажаль, не пригадую його прізвища) набрав босих і обірваних козаків і продефелював з ними по Катеринівському проспекту. Однак, цим він паради не зірвав, все обійшлося гаразд. Зате на другий день місцева преса вдарила на ґвалт. Нас знову називали зрадниками, наш виступ, а особливо похід по проспекту купки обірванців (вони його, звичайно, приписали нам, хоча це зробив навмисне москаль, і вони це добре знали) називали провокаційним і вимагали кари для провідників-українців. „Совдеп" теж сполошився: обвинувачуючи залогову раду в контрреволюційности, він вирішив притягти її до відповідальности.

II.

Згідно з умовою Російського Тимчасового Уряду з Українською Центральною Радою (якщо це можна назвати умовою) Січеславщина не ввійшла до складу автономної України **) й тому військом, що

---

*) Дехто твердить, що парада відбулася 22 травня, мені ж здається, що це було в червні.

**) До складу автономної України увійшло 5 губерній, а саме: Київська, Подільська, Волинська, Полтавська й Чернигівська (без чотирьох північних повітів).

було тут розміщено, українська центральна влада не мала права рядити ані його українізувати. Для нас таке становище було прикре, але небезнадійне, бо ми вже мали ґрунт під ногами. Отже провідники українського руху серед військ Січеслава рішили провести українізацію залоги самочинно, спираючись на місцеві сили. Вже підчас другого військового зїзду Січеславська залогова рада висилає до зїзду на руки свого делєґата штабс-капітана Єфремова телєґраму, в якій значилося, що Січеславська військова громада постановила не пускати на фронт ніодної маршевої роти, доки в Січеславській залозі не будуть виділені в окремі сотні салдати інших національностей. *)

Через деякий час після паради українці звернулися до вищої місцевої військової влади з проханням виділити всіх українців в окремі сотні й частини. Спочатку нас не хотіли й слухати. Тільки упертість нашого домагання примусила їх дати згоду на відокремлення. Однак виконання відкладалося з ріжних причин просто таки у безконечність.

Тимчасом боротьба москалів з українцями стала вже цілком явною й перекинулася від війська до цивільних орґанізацій. Розпочався цілий ряд зїздів з Січеславщини. З перших зїздів, наскільки тепер пригадую, був ґуберніяльний зїзд делєґатів від волосних рад, на якому були представники й від нас. Тут москалі й їхні прихильники показали своє правдиве обличча. Після докладу професора Д. з української історії, розпочалося обговорення справи автономії України та її відношення до Московщини. Дебати були досить бурхливі, але покищо якось помирилися на цій справі. Коли ж розпочали обговорювати земельну справу, то соціял-демократи, не маючи змоги перемогти українців, з обуренням демонстративно покинули салю зборів. Однак зібрання тривало далі й після їх відходу.

Більш орґанізовано виступили москалі на селянському зїзді в Січеславі, що відбувався приблизно в перших числах червня (ст. ст.) **). На цей зїзд мене командирувала рада залоги для зложення привітання від вояків-українців Січеславської залоги. Вийшло так, що в перший день я не міг виступити перед зїздом з привітанням і зробив це на другий день. Праця зїзду йшла повним темпом. На сцені театру, де сиділа президія, як рівно й за лаштунками, снували якісь непевні людці. Особливо кидався в очі молоденький хлопчина, не то інструктор по сільському господарству, не то семинарист, який дуже палко доводив усім, що нам тепер зовсім не треба розєднуватися.

Взагалі московську аґітацію цього часу дуже добре характеризує вірш, де демон говорить до студентів, що кують вінець Україні:

„О, навпаки, він може маси поріжнить
І перешкодить пута скорше поламать,
Бо що вінець? — держава українських мас!
Чи всі народи в царстві тьми під тим вінцем
Схотять за вами йти до бою із царем?!
Чужі всі маси стануть зараз проти вас —

---

*) Вістник Українського Військового Ґенерального Комітету, р. 1917 червня 8 дня, ч. 5 — 6, ст. 5.

**) Приблизно між 9—12 червня.

І місто на царя всі маси згуртувать,
Ви в маси кість роздору хочете всадить.
— — — — — — — — — —
Вінець, то кість роздору, рух би весь роздер,
Тому той ваш вінець шкідливий є тепер!" *)

Успіх був на боці аґітаторів. Вже не дали говорити інженерові Трубі. Виступив і пробував говорити доктор Павловський, але майже з перших слів промови мусив замовчати й опустити естраду, бо знявся такий галас, що годі було щось почути. Почали обговорювати пропозицію про автономію України. Судили-єднали й нарешті провели: — „Прохати автономії для України." В яких межах? Як це провести в життя? Одному хіба Алахові було це відоме та ще москалеві, який подиктував подібну резолюцію.

Я підійшов до голови зїзду і просив дозволити мені виступити перед зїздом з привітанням. Спочатку дістав відмову, але опісля по запитанню згоди зїзду дозвіл мені дано.

Кінчаючи свою промову, я підкреслив, що українці-вояки стоять за те, щоб Україна мала якнайширшу національно-територіяльну автономію, щоб у її внутрішнє життя ніхто не втручався. Коли ж буде хто нам перешкоджати, то українське воящтво піддержить свої домагання зброєю!

— Правда!

— Неправда!

Крики, свист, оплески й галас понеслися з партеру. Однак це мене нічого не обходило: я своє сказав.

Мене обступили. Українці дякували, москалі лаяли й намагалися мені довести, що я помиляюся в своїх поглядах.

*

* *

Справа з виділенням українців в окремі частини йшла дуже мляво, хоч ми вживали всіх заходів. Щоб посунути цю справу вперед, рада залоги постановила не дати ніодного козака на фронт доти, доки не задоволять наших вимог. **) Погроза була досить поважна, особливо коли звернемо увагу, що це діялося тоді, коли Керенський думав робити свій наступ 18 червня (ст. ст.). Тим більше, що від нас мусило відійти на фронт 14 маршевих сотень, в тім 7 українських.

Щоб ця постанова мала більшу вагу, в таборі на майдані зібрано козаків 228 і 271 піших запасових полків на загальну раду і на обговорення її й було винесено постанову залогової ради. Постанову залогової ради було прийнято. Треба сказати, що москалі хотіли розігнати цю раду, однак це їм не повелося.

Ще за параду місцевий „Совдеп" рішив притягти залогову раду до відповідальности, остання ж постанова зовсім увірвала його терпець. Він в злобі дав знати про цю постанову Одеській Військовій Окрузі й очевидно для змалювання становища не пошкодував фарб,

---

*) „Сон української ночі" Пачовського.

**) Цю постанову було винесено десь певне 6 чи 7 червня, бо її встиг оголосити голова Січеславської залогової ради на другому військовому зїзді в Київі.

бо відтіля через кілька днів після цього випадку прибула спеціяльна комісія. Нас повідомили про цю комісію й про те, що вона буде розглядати злочинну діяльність залогової ради, й пропонували прибути нашим представникам на спільне засідання, а скорше на лаву підсудних.

Однак „Совдепові" з цією комісією не повелося. Розглянувши наші домагання, комісія запевнила, що будуть зроблені відповідні розпорядження, щоби задовольнити наші бажання.

Але на цім ще справа не скінчилася, бо москалі й тепер не хотіли йти нам назустріч. Тепер вони повели серед вояцтва широчезну аґітацію проти виділення українців в окремі частини. Були навіть такі безглузді випадки, як наприклад командир моєї сотні поручник Гусаков, побачивши, що його намовлень козаки не хотять слухати, звернувся до мене з проханням вплинути на них, щоб вони відмовилися від відокремлення. Що було казати такому божевільному? — Звичайно, здвигнув плечима й нічого йому не відповів.

Своєю пропаґандою москалі осягнули якраз противне: козаки стали самочинно виділятися в окремі українські рої й чети. Побачивши таке явище й злякавшися, щоб не сталося заколоту, а також щоб нас скорше випхнути на фронт, влада дала нам нарешті офіційний дозвіл на виділення українців й інших народів в окремі чети й сотні. Правда, дозвіл був даний майже в останній день перед відходом на фронт. Приходилося формувати сотні на спіх.

Багато ще було клопоту й з старшинами-москалями, які не хотіли уступати з посад командирів українських маршевих сотень, а козаки цього вперто домагалися; отже, так чи інакше, але москалям-старшинам прийшлося уступити, бо козаки не спинялися навіть перед погрозами.

23 червня (ст. ст) виступали наші перші чотирі маршеві сотні на фронт.*). Здавалося, що москалям до нас нема вже чого чіплятися, однак і цей день вони нам отруїли

Після молебеня наші цивільні орґанізації вручили нам національний прапор, з яким ми й рушили на двірець. Напроти Гірничого Інституту зустріли нас москалі з криком і лайкою за те, що ми не мали з собою червоного прапору.

— Це зрада! Це контреволюція! Ви мусите перш за все нести червоний прапор і коли його не візьмете сами, то ми вас змусимо! — розлягалося божевільне репетування „старшого брата".

Нас спинили й пішли шукати червоного прапору. Хвилин через пятнадцять його нам принесли, однак козаки моєї сотні, що була на чолі походу, а за ними й козаки інших трьох українських сотень в рішучий спосіб відмовилися його взяти, а порадили його дати молдаванам, що йшли за нами.

Даремно москалі зверталися до нас в дорозі на стацію з промовами, — нічого ці промови не говорили нашому серцю, бо ми бачили в них за пазухою ніж, приготований на нас.

---

*) Це була наша помилка: треба б було висилати геть на фронт з наших міст москалів та інший небезпечний для нас елемент, тоді як українці мусили були залишатися на місцях і боронити українську справу.

В. САВЧЕНКО.

Ґенерального штабу полковник.

Нарис боротьби війська У. Н. Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр.

(На підставі документів та оповідань свідків).*)

V.
БОРОТЬБА З ЧЕРВОНИМ МОСКОВСЬКИМ ВІЙСЬКОМ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ.

Взаємовідносини між Україною й Московщиною перед ґенеральним наступом.

Україна щиро прагнула миру, прагнула жити в добрих стосунках з своїми сусідами, зокрема з Московщиною.

12. VI. 1918 року Україна й Московщина склали прелімінарний договір і розпочали переговори про сталий мир. Але переговори проходили досить мляво, а 7 жовтня вони зовсім припинилися. Як гадає проф. Д. Дорошенко, большевики припинили їх під впливом подій на театрі світової війни, а з другого боку через те, що провідники Українського Національного Союзу в Київі готовили вже повстання проти гетьманського уряду. Вони звернулися по допомогу до большевиків і ті погоджувалися підтримати повстанців не активно, а підсиленням своєї розвідчої діяльности на фронтах, щоб тим притягнути увагу німецько-гетьманських військ.**).

І справді, підчас провадження переговорів про мир у районі демаркаційної лінії було неспокійно. Проф. Д. Дорошенко так згадує про це в своїх споминах: „На початку жовтня стало ясно, що большевики

---

*) Автор просить виправити в його статті в попереднім збірнику (5-ім) деякі недокладности а саме:

На ст. 160, рядок згори 12: слово той на **і**. Тоді відповідний текст буде звучати так: Гетьман увесь час підтримував добрі стосунки з Донським отаманом ґенералом Красновом і постачав Донське військо зброєю...

На ст. 178, рядок згори 7, надруковано: Полковник Даценко, — повинно бути: ґенерал Даценко.

На ст. 184 в примітці надруковано: Зі слів ґенерал-хорунжого А. Пузицького, — має бути: Зі слів поручника Д-ка.

**) Дм. Дорошенко. Мої спомини про недавнє минуле, ч. III. Львів. 1923, стор. 26.

навмисне затягають переговори або просто провадять їх до зірвання... Тимчасом большевицька артилєрія без жадного приводу серед білого дня бомбардувала наше місто Новгород-Сіверський, що лежало близько демаркаційної лінії".

Але це був не єдиний випадок нападу на Україну підчас мирових переговорів; у прикордонній смузі їх було чимало. Наприклад, несподіваний напад на 2 Запорожський полк, що стояв за тих часів на демаркаційній лінії на південь від м. Стародуба, в районі с. с. Понурівка — Воронок*); на 4 Запорожський ім. Гетьмана Богдана Хмельницького полк на північ від Старобільського та по багатьох інших місцях.

По революції в Німеччині большевики анулювали Берестейський договір, згідно з яким вони визнавали Україну за самостійну державу.**) У другій половині листопада частини правофлянкової VIII червоної армії, виступаючи проти Донців, переходили через східню Слобожанщину, не питаючися на це дозволу України. Пізніше вони почали посуватися на цілому фронті в глибину України, не оголошуючи війни.***)

Боротьба з червоним московським військом до ґенерального наступу його на Україну.

Головне большевицьке командування вважало в листопаді 1918 року Південний фронт (проти донських козаків) за головний і звернуло на нього свою найбільшу увагу. Щодо ґенерального наступу на Україну, то він відбувся пізніше (від 20 грудня), під впливом подій в Україні.

А тому перше розглянемо, як розгорнулися бойові події на крайньому східньому українському терені, з якого скористали большевики, щоб направити через нього своє військо з метою обійти ліве крило Донських козаків та вдарити їм в запілля, на Мілєрове,****) прикриваючися зі сторони Харкова московською робітничою дивізією. Зосередивши з осени 1918 року всі вільні резерви проти Донських козаків, большевики повели рішучий наступ, щоб ліквідувати цей фронт. Маючи певні відомости, що німецьке військо майже звільнило східню частину Слобожанщини і що взагалі воно після революції має бажання не битися, а як скорше повернутися додому, большевики використовують ці сприятливі для себе обставини і в рішучій операції проти Донців скеровують своє військо через українську територію.

За тих часів військо Харківської ґрупи охороняє такі райони: 1-ша піша Запорожська дивізія — 1 піший Запорожський ім. Геть-

---

*) Зі слів підполковника Рогальського (запорожця).

**) 24 грудня в „Известиях ВЦИК" було оголошено заяву радянського уряду, що „Берестейсько-Литовський договір анулюється." — Витяг із „Літоп. Рев." 1930 р. (січень — лютий), стор. 107.

***) Україна офіціяльно припинила дипльоматичні зносини з Червоною Москвою і Уряд оголосив Україну в стані війни з нею тільки 16 січня 1919 року.

****) На південний схід від м. Старобільського (Мілєрове — вузлова стація на лінії Вороніж-Новочеркаськ).

Ґенерального штабу полковник ВОЛОДИМИР САВЧЕНКО.

Начальник відділу в штабах 7 піш. дивізії й Запорожської ґрупи. Начальник Штабу 8-ої і 1-ої Запорожських дивізій. Начальник Відділу і Управи та в. о. 1-го ґенерал-квартирмайстера в Головному Управлінні Ґенерального Штабу.

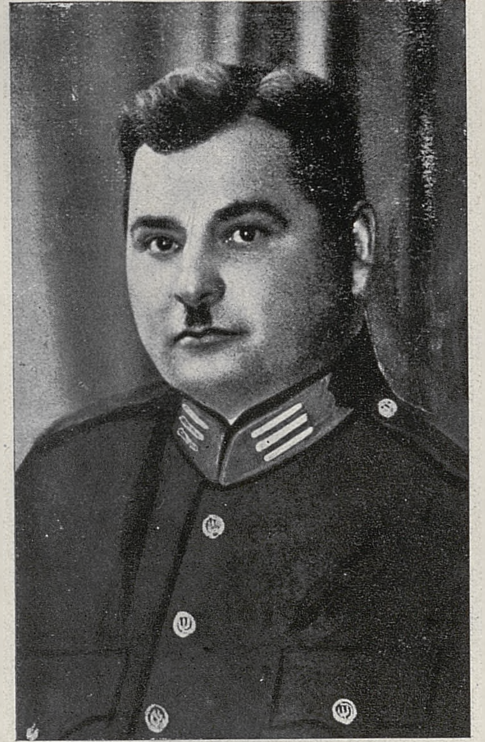

Хорунжий інженір ІВАН ҐНОЙОВИЙ.

Полковник МИХАЙЛО КРАТ.

Помішник начальника оперативного відділу Київської Військової Округи. Командир 33 пішого Ахтирського полку. Помішник командира Запорожської дивізії. Командир 8 Чорноморського пішого полку. Начальник штабу Запорожської дивізії. Помішник командира кінно-гірського гарматного дивізіону. -- Член військової делеґації до московської добровольчої армії ґен. Вранґеля в Криму.

Полковник ІВАН ЛИТВИНЕНКО.

Командир куріня 1 Київського Вартового полку. Помішник і пізніше командир 1 піш. ім. Гетьмана Петра Дорошенка полку. Командир 1 і пізніше 6 Запорожської дивізії. Командир Збірного кінного Запорожського полку. Командир 2 бригади 1 Запорожської стрілецької дивізії. Голова військової делеґації до московської добровольчої армії ґенерала Вранґеля в Криму.

мана Дорошенка полк — залога м. Харкова*), 2 піший Запорожський полк**) — залога м. Харкова. 3 піший Гайдамацький полк—боронив район Донецького водозбору від посягань з боку добровольців і донських козаків. 4 піший Запорожський ім. Гетьмана Богдана Хмельницького полк — залізниця Валуйки-Купянське. Слобідський кіш — залога м. Харкова. 2-га піша Запорожська дивізія — залога м. Харкова (у стадії формування).

Про кадри VII гетьманського корпусу не згадую, бо вони в більшости виїхали на Дін, де прилучилися до добровольчої армії.

Уже з другої половини листопада частини правофлянкової VIII червоної армії почали посуватися на звільнювану німцями територію. Поступово охоплюючи лівий флянк Вороніжської ґрупи Донців, вони вийшли на фронт Острогожське-Коротояк і 29 листопада захопили ст. Лиски (на північний схід від Острогожського), але їх незабаром звідти вибили резерви цієї ґрупи. Згодом большевики знову перейшли в наступ і 3 грудня 1918 року захопили м. Валуйки.

Боротьба в районі Валуйки — Купянське. У цьому районі большевики зустрілися з реґулярним військом У. Н. Р. Кадри***) кордонної охорони, розміщені в Валуйках та його районі, примушені були відійти. У той же час підійшов 4 піший Запорожський полк від сторони м. Уразове (12 верстов на південь від Валуйок) і вибив большевиків з цього міста. Як видно, атака славетних богданівців для большевиків була несподіванкою.

Тоді ж на ст. Валуйках навантажувався останній ешалон німців, що стояли досі у місті. Німці підчас бою тримали невтралітет.

У першій фазі бою большевицьке військо виявило малий опір. Але, вибивши сміливим наскоком большевиків з Валуйок, богданівці не мали фізичної змоги тримати це місто: большевиків було значно більше і мали вони гармати; Богданівський же полк був невеликого складу, до 500—600 баґнетів й ніодної гармати. Здобувши певні відомости про сили українського війська, большевики відкрили гарматний огонь і перейшли знову в наступ на Валуйки.

Переконавшися, що в районі Валуйок зосереджено значно переважаючі сили ворога, та не маючи певних відомостей про допомогу в скорому часі, командир Богданівського полку сотник Лазуренко, не бажаючи понести поразки, увечері того самого дня наказав полкові відійти на Уразове. Большевики переслідували його, і вночі полк відійшов на дальшу стацію Тополі, де тієї ж ночі прийшла до полку з Купянського одна гармата на плятформі з паротягом. Богданівцям було наказано триматися в цьому районі й обіцяно в скорому часі надіслати поповнення з мобілізованих. Але жадної свіжої частини на допомогу не прислано.

---

*) Зі слів полковника Литвиненка, що в той час командував цим полком.

**) Пізніше розгорнувся в 2-гу Запорожську дивізію, а на його місце увійшов Кармелюцький полк.

***) Кордонної бриґади не було ще остаточно сформовано.

Не вважаючи на те, що другого дня після залишення Уразова богданівці й большевики порозумілися, щоб припинити бойові акції, тієї ж ночі большевики напали на богданівців і примусили їх відійти на ст. Двурічну, що лежить на північ від Купянського.

Тоді німці, що залишалися ще в Купянському, обеззброіли охорону обозу Богданівського полку, який перебував там, і захопили все майно. Але коли довідалися, що богданівці хоробро билися з большевиками, то на прохання командира Богданівського полку повернули все захоплене. По відїзді німців з Купянського большевики вночі напали на богданівців і примусили їх залишити Купянське. Підчас цього нічного нападу порівнюючи багато козаків Богданівського полку дісталося до большевицького полону. Шлях відступу богданівцям на Харків було відтято і полкові довелося відійти на ст. Попасну, де тоді у цім районі оперував 3 Гайдамацький полк, а звідти поїхати далі через Харків, Чугуїв і зайняти позиції на схід від Чугуєва, в районі ст. Бурлацької.

Отже, богданівцям знову довелося першими вступити в бій на початку другого большевицького наступу на Україну і як за часів Керенського в 1917 році від білих москвинів, так тепер пролилася кров богданівців від москвинів червоних. Богданівці зробили все можливе за обставин того часу.

Боротьба в районі м. Глухова — ст. Терещенська (на Чернигівщині).

В кінці листопада 1918 року частини Таращанської большевицької дивізії повели наступ на Глухів. 1 курінь 2 полку Сірожупанників, що був розміщений в цьому районі, розпочав бій з большевиками, але підчас бою мобілізовані цього куріня, яких було більше ніж кадрових, відмовилися битися з большевиками. Вони заарештували командира куріня поручника Пархомюка і більшість старшин і перейшли на бік ворога.

З куріня до штабу полка (м. Кролевець) прибуло щось з 60 сірожупанників, що встигли вискочити з Глухова. Цей відділ між Глуховом та Кролевцем у районі м. Дубовичів мав сутичку з місцевою большевицькою бандою, на чолі якої стояв Шуба. Як тільки надійшли відомости, що 1 курінь сірожупанників розпочав бій з большевиками в районі Глухова, то негайно до цього району прийшов з м. Шостки на допомогу 2 курінь цього полку. Але він через зазначену вище подію спізнився. В районі Глухова йому довелося одному битися з переважними силами ворога. Спочатку він всетаки мав успіх, навіть захопив полонених, між іншим наштадіва Таращанської і кількох комісарів. *) Поле бою залишилося за москвинами, бо 2 курінь сірожупанників змушений був відійти на ст. Терещенську (30 верстов на північний захід від Глухова), щоб не бути оточеним вночі переважними силами ворога. За два дні після цього бою 3 курінь розігнав у районі Дубовичів банду Шуби (300 люду), захопивши й його самого до полону.

---

*) 29 листопада їх виміняли на полонених сірожупанників.

На передодні ґенерального наступу червоних сірожупанники (2-й полк) провадили з ними боротьбу на лінії хут. Бруховецького-Бистрик-Ретик.

Ґенеральний наступ червоних москвинів на Україну. Революція в Австро-Угорщині й Німеччині, що неґативно вплинула на дух війська цих держав, як також і громадянська боротьба в Україні, що розбила єдність синів її, відкрили червоним московським імперіялістам перспективу порівнюючи легко перемогти українців та захопити Україну, щоб експльоатувати її природні багацтва.

І хоч москвини спочатку мали намір насамперед знищити небезпечний для них Донський фронт, на який стягали в листопаді 1918 року з інших фронтів *) все, що тільки було можна, одначе в другій половині листопада розпочали інтенсивно формувати в районі Курська окрему армію за рахунок резервових формувань, що спершу призначалися для південного фронту. Ця армія, що вже мала нове призначення захопити Україну, за пляном головного большевицького командування мусила бути готовою розпочати наступові операції 20-го грудня. **)

Завдання червоної московської стратеґії на Україні. На цю тему насамперед дамо слово полковникові Какурінові, що служить у большевицькій армії, а тому має можливість користати з її архівів. Він так пише з цього приводу в вищезгаданому творі.

„Задачи советской стратегии на украинском театре определялись теми целями, которые преследовала на нем советская политика. Последние же вытекали из самой сущности октябрской революции и заключались в необходимости сбросить местную слабую и еще не успевшую сорганизоваться буржуазию и привести к власти местный пролетаріат.

„По своему роду эти цели требовали наступательнаго образа действвий, тем более, что уже, начиная с декабря, движение народных мас в слободской Украине происходило под советскими лозунгами.

„Продвижение советских частей вглубь Украины началось по мере освобождения ее от германских войск и уже 3 января 1919 город Харьков был вновь занят советскими войсками.

„4 января 1919 г. главное красное командование ставило командованию украинским фронтом в лице тов. Антонова-Овсеенка вполне определенную задачу, которая сводилась к продвижению его сил до левого берега Днепра с захватами на нем главнейших пунктов и переправ в виде г. г. Екатеринослава, Кременчуга, Черкасс, Канева и Киева.

„Осторожность в постановке первоначальной цели об'ясняется, как малочисленностью организованных сил, которыми располагал Антонов-Овсеенко после того, как

---

*) Відділ Кожевникова зі східнього фронту, пізніше Колчаківського.

**) Щоб підтвердити цю дату, наводимо нижче витяг з книжки „Стратегический очерк гражданской войны" ґенерального штабу полковника Какуріна: „Возник вопрос об образовании особой „украинской" армии за счет резервных формирований. Срок готовности ее к наступательным операциям намечался на 20 декабря".

первоначально предназначавшаяся в состав его сил группа Кожевникова была использована для усиления южнаго фронта, так и неизвестностью, в какие формы и размеры выльется вооруженное вмешательство держав Антанты на Украине".

Щодо самої мети цих завдань для большевицької стратеґії, то в цьому ми не можемо погодитися з полковником Какуріном. На ділі московський уряд мав на увазі не змінити в самостійній Україні один уряд на інший, а знищити самостійність України, щоб використовувати її, як свою кольонію. Тому „український уряд" був лише фіговим листком, що й доказали перші роки його існування за большевиків, а в 1923 році самостійність України було й офіційно ліквідовано.

У двадцятих числах грудня большевики, використовуючи надзвичайно тяжкі обставини для України, як внутрішні *) так і зовнішні **) повели на Україну ґенеральний наступ. Опанувавши Харковом большевики продовжували наступ на Лівобережжа двома головними ґрупами: однією в загальному напрямі на Київ (Київська ґрупа) і другою (Харківська ґрупа) в загальному напрямі на ст. Лозову, а звідти частково на Катеринослав, а головною масою на порти Чорного та Озівського морей.

Червоне військо на Лівобережжу.

Як видко з розмежувальної лінії між московськими українським та південним фронтами на Лівобережжі в межах Берестейської умови, оперувало два червоні фронти. В східніх повітах Слобожанщини і Катеринославщини — південний фронт, а на захід від лінії Ст. Оскіл — Купянське — Бахмут — Новомиколаївська на березі Озівського моря — війська „українського" фронту.

З теренів на схід від розмежувальної лінії, як ми вже бачили, наше військо було витиснене червоними військами південного фронту ще до їхнього ґенерального наступу (кінець листопада й початок грудня 1918 р.). Ці червоні війська обходили Донських козаків, а також мали пряме завдання — боротьбу з Добровольцями (денікинцями) в Донецькому Басейні в районі Бахмут — Луганськ. Лівого крила ворожих військ південного фронту ми не будемо торкатися. Вони були звязані з Донськими козаками та Добровольцями. Склад і кількість червоних військ підчас ґенерального наступу (на його початку) нам незнані були. Щоб уявити їх собі бодай приблизно, наводимо витяг з наказу по армії Антонова - Овсієнка від 24 січня 1919 р.

---

*) Розаґітовані темні маси співчували большевикам і по деяких місцевостях активно допомагали їм, хоч 99% Українців індивідуалісти, а не комуністи.

**) 23. XI. 1918 року увійшла у Чорне море ескадра Антанти (Новоросійськ). 19 грудня нового стилю вона висадила десант (частини 56 пішої французької дивізії) в Одесі, який за підтримкою вогню з французьких військових кораблів та за допомогою московських добровольців, примусили нашу невеличку залогу залишити це місто. Перекидування частин Добровольчої армії з Кавказького фронту до Криму, Донецького водозбору та загроза наступу поляків і румун з заходу — все це приковувало увагу нашого Уряду ще й до інших справ та відбирало у нашого командування часть війська до загрожених районів.

§ 1.

1. Ворог, розбитий під Бахмачем та Полтавою, відходить в напрямку на Київ і на південь.

2. Військові фронту підготуватися до дальших операцій проти Київа, Кремінчука та Катеринослава:

а) Першій українській стрілецькій дивізії *) зосередитися в районі Ніжен — Остер — Козелець — Бобровиця, провадячи розвідку Остер — Злодіївка — Васильків — Тараща — Переяслав — Бобровиця.

До дивізії приєднати 9 і 10 українські стрілецькі полки та 5-й кінний полк, що є в розпорядженні тов. Беленковича, яким зосередитись в районі Бахмач — Крути — Прилуки, провадячи розвідку в районі Крути — Бобровиця — Переяслав — Городище — Прилуки.

б) Харківській ґрупі, в складі 2-ої української стрілецької дивізії, її стрілецького полку, інтернаціональних частин і доданих до них технічних частин, — діяти в напрямках на Кремінчук та Катеринослав, доглядаючи лівофлянковими частинами за Донецьким водозбором. Район розвідки: Полтава — Кремінчук — Миколаїв — Херсон — Маріупіль — Таганрог — Бахмут — Лозова.

в) Резерв фронту (1 бриґада 9 стрілецької дивізії) — розміститися: управлінню бриґади, 74 та 75 стрілецьким полкам, управлінню гарматного дивізіону і 2 батареям — у Харкові, 73 стрілецькому полкові і одній батареї — в Білгороді, 3-й окрузі прикордонної охорони — в районі: Кролевець — Конотоп — Ворожба — Білопілля — Путивль — із штабом у Конотопі.

3. Всім частинам фронту якнайскорше перейти до штатного складу, приєднавши повстанські частини й дрібні формування до лав дивізії.

4. Інтернаціональні частини звести у бриґаду штатного складу.

5. 20 українському стрілецькому полкові діяти в напрямку на Коростень — Бердичів — Козятин.

Крім вище зазначених в наказі від 24 січня військ, на нашу думку, на початку наступу червоних на Україну, правдоподібно, могла брати участь в перших боях за Харків бриґада Такенджянця (11 і 12 полки), що на початку січня її було передано з армії Антонова - Овсієнка до південного фронту.

На цю думку нас навела 128 сторінка журналу „Літопис Революції”, січень—лютий 1930 р. Антонов - Овсієнко: „В боротьбі проти Директорії”. **)

Висновок. На початку наступу червоних, у 20 числах грудня 1918 р., армія Антонова - Овсієнка на Лівобережжу мала такі частини: 1, 2 і 3 (9, 10,

---

*) У нас вона більше знана, як Таращанська.

**) ...„Головком, як і раніше, відмовляв нам у таких директивах, зводячи все наше завдання в Донбасі до передачі в розпорядження південного фронту тих чи інших військових частин.

— „Телеґрамою Ч. 139 з 7 лютого він вимагав: „закріпитися на Дніпрі, провадити розвідку і відрядити в розпорядження 13 армії в район Бахмуту бриґаду з батареєю”, тоді як бриґаду Такенджянця ми вирядили до Бахмуту майже за місяць до того”. —

11 і 12 полки) *) стрілецькі дивізії, 1 бриґаду 9 стрілецької дивізії та бриґаду інтернаціональну.

Беручи на увагу (наказ 24 січня), що частини ще не було вповні укомплєктовано, можна нараховувати в армії Антонова - Овсієнка 32.000 баґнетів, 2.000 шабель (по одному кінному полку на дивізію).

Коли до цього добавити ще приблизно 10.000 червоних повстанців, то червоні на Лівобережжі проти нас мали в середному 42.000 баґнетів й 2.000 — 2.500 шабель.

При підрахунку баґнетів у дивізіях червоних армій на Лівобережжі при початку наступу ми взяли середню цифру 8.000 баґнетів, базуючись на документальних даних про 1 стрілецьку дивізію, яка 3-ого лютого мала 9.034 баґнети. **)

Військо лівобережного фронту на початку січня 1919 р.*).**

Розміщення українських військ:

1) Запорожський корпус, на захід від Харкова в районі Люботина героїчно бився з большевиками.

2) Слобідський кіш пересувався до району Полтави.

3) Дивізія Сірожупанників — на Чернигівщині (Конотоп — Бахмач — Ніжен — Сосниця): 1, 2 і 4 полки боронили підступи до вищезгаданих пунктів, 3 полк — залога м. Чернигова.

---

*) 9 і 10 полки в ґрупі Беленковича (в районі: Суми — Ромен — Лохвиця — Пирятин), а 11 і 12 полки, правдоподібно, спочатку в районі Харкова, передано їх до Південного фронту, в Донецький водозбір.

**) ...„О другій годині 3 лютого командуючий українським фронтом і т. Щаденко були у Ніжені і заслухали доповідь Локотоша:

1. Чисельний склад дивізії: 9.034 баґнетів, 875 шабель, 430 гарматчиків, 86 саперів, 264 — служба звязку, 13 шоферів, коней 2.746.

2. Дисльокація: перший баталіон першого полку в селах Пухівка, Зазимя й Погреби; другий і третій баталіони першого полку при одній легкій батареї, важкі гармати і бронепотяги в Броварах; перший баталіон другого полку в Княжичах, другий баталіон в Олександрівці, третій в Борисполі, тут же легка батарея і ескадрон; в селі Гоголеві — 2 ескадрони; третій і четвертий полки в ешалонах на шляху від Ічні через Бахмач — Ніжен до Броварів.

Третій полк повинен був, прибувши в Бровари, зайняти двома баталіонами Княжичі й одним — м. Бориспіль.

Четвертий полк, висадившись в Броварах, повинен був зайняти лінію Осокорки, Позняки, звязавшись з другим полком в Дарниці, і підготуватися до форсування Дніпра.

3. Завдання: стрімголовно зайняти Саперну Слободу одним баталіоном, рештою полку з кіннотою відрізати залізницю біля села Жулян".

Ці розпорядження тов. Локотоша ми затвердили". Антонов Овсієнко. „У боротьбі проти Директорії". Боротьба за Київ. Літопис революції. Журнал історії К. П. (б) У. та жовтневої революції в Україні, ч. 1 (40). Січень — Лютий. Державне видавництво України. 1930 р. стор. 117.

***) Належало б узяти дату 20 грудня 1918 року, але через те, що ми не маємо документальних даних про нашу армію на цей день, то ми взяли початок січня, бо маємо документ Ґенерального штабу — про райони розміщення і число військових частин на початку січня 1919 року. До цих даних ми внесли деякі корективи.

4) Чорноморський кіш (що підчас боротьби з гетьманом бився проти нього на Правобережжі) на початку січня пересувався залізницею до району Бахмацького вузла на зміну Сірожупанникам, що мали відійти до резерву.

5) Кадри 9 пішої дивізії (V корпусу), Чернигівський кіш та 3 полк Сірожупанників — залога м. Чернигова.

6) Кадри 10 пішої дивізії (V корпусу) — Прилука — Путивль.

7) Повстанці на чолі з отаманчиками (хоч і визнавали владу Директорії, але працювали на власну руку) вешталися з одного району до другого і не хотіли підлягати вищому командуванню, наприклад: Ангел, Голуб та інші.

Резерв Лівобережжа.

Полтава.

Полтавський корпус (кадри колишнього VI корпусу).

Київ — Дарниця.

1) Корпус Січових Стрільців, 2) Залізничний Корпус і 3) I полк Синєжупанників.

Склад і кількість Українських військ на Лівобережжі на початку 1919 року. Командуючий Лівобережним фронтом — отаман Болбочан. Штаб фронту — Полтава.

1. Запорожський корпус (1 і 2 піші дивізії *), Слобідський кіш **) — баґнетів 14.600, шабель 1.100, гармат 40, бронепотягів 1.

2. Дивізія Сірожупанників — баґнетів 5.500, шабель 120 — 150, гармат 8, бронепотягів 1 (примітивний).

3. Чорноморський кіш: баґнетів 2.000, шабель 350, гармат 4.

4. Полтавський корпус: баґнетів 2.000, шабель 150, гармат 4.

5. Корпус Січових Стрільців: баґнетів 9.000, шабель 500, гармат 32.

6. Залізничний корпус: баґнетів 3.000.

7. I полк Синєжупанників: багнетів 1.700.

8. Кадри V корпусу ***) (9 і 10 дивізії): баґнетів 1.500, шабель 150 гармат 4.

9. Чернигівський кіш Вільного Козацтва: баґнетів 800, гармат 2.

10. Повстанці — підрахувати їхню чисельність важко, занадто була вона змінна.

Разом на Лівобережжі: ****) баґнетів 47.100, шабель 2.400, гармат 94, а за документом Ґенерального Штабу: баґнетів 42.000, шабель 1.950, гармат 84.

---

*) При дивізіях по одному кінному полку — кінний полк ім. Петра Болбочана і кінний полк ім. Костя Гордієнка.

**) Слобідський кіш оперативно входив до складу Запорожського корпусу.

***) V корпус мав 5 автопанцирників (Чернигів). Можливо, що й інші корпуси Лівобережжа мали їх.

****) В дійсності мусить бути трохи більше, бо кадрові гетьманські корпуси не показано у відомості Ґенерального Штабу. На Лівобережжу деякі гетьманські корпуси залишилися й при Директорії і вони брали участь в боях з большевиками, наприклад пятий, а тому ми взяли і їх під увагу. Крім того, у цій відомості не показано Чернигівського кошу, що теж брав участь у боях з большевиками.

З а о с м о т р е н н я а р м і ї У. Н. Р. Того часу наша армія порівнюючи ще була добре заосмотрена, щоб провадити боротьбу з червоним московським військом. Харчів і фуражу в районах боротьби було досить і їх нашому війську не бракувало, як рівнож зброї та набоїв. Чимало ще було й технічного майна на складах. Трудніше було одягнути та взути армію. Також на неналежній височині було й санітарне заосмотрення.

Н а с т р і й н а ш о г о т а в о р о ж о г о в і й с ь к а. Того захоплення в широких масах козацтва ідеєю боротьби з червоним московським ворогом, яке панувало підчас повстання проти гетьмана в боротьбі з гетьманським урядом, не було. Широкі маси козацтва в національному відношенні були ще темні і через свою національну несвідомість не могли зрозуміти, що тільки у власній самостійній державі можна поступово здобути найбільші осягнення щодо економіки та культури, а тому легко піддавалися впливам большевицьких аґітаторів. Дотого ж у нас ті орґанізації, які мусили боротися з большевицькою аґітацією, не були на належній височині; багато козаків залишало свавільно свої частини і розходилося по своїх хатах або переходило на бік ворога. Тільки пізніше вони переконалися, що обіцянки червоних далекі від здійснення, бо окупантська влада всіх кольорів завжди дивиться на окупований край, як на свою кольонію.

У большевицькому війську, що складалося головно з темних мас, настрій на початку 1919 року був порівнюючи піднесений через шалену та вмілу аґітацію комуністів. Темна маса сліпо йшла за ними і не розуміла, що обіцянки червоних проводирів у більшости є тільки демаґоґія і що мають вони на меті лише опанувати цією масою, використавши її в своїх інтересах.

Боротьба Харківської ґрупи війська У. Н. Р. з большевиками.

У двадцятих числах грудня большевики перейшли в наступ проти України на широкому фронті. На Слобожанщині головним пунктом, що приваблював до себе большевиків був Харків. У цьому районі й було зосереджено найбільше нашого війська. Наступ на Харків провадився головно по залізницях: з півночі Білгород — Харків, зі сходу Купянське — Чугуїв — Харків, з північного заходу Золочів — Харків.

Головний удар на Харків большевики нанесли з півночі. На цьому відтинку на І Запорожський полк з боку большевиків наступала 2-га піша дивізія, де переважно були латиші й китайці (на чолі цієї дивізії стояв ґенерал Головолобов*) і 2 бронепотяги.

Славетні Дорошенківці вперто боронили доступи до Харкова з півночі. Навіть большевицькі ґазети того часу писали, що „білоґвардійці" билися як леви.

---

*) Зі слів ґен.-хор. Загродського, що був у той час за командира 1-ої Запорожської дивізії.

Ґен. штабу ґенерал-хорунжий СЕРГІЙ КУЛЖИНСЬКИЙ.

Командир Окремої Волинської кінної бриґади. Командир 4-ої Подільської кінної дивізії. Начальник кінної старшинської школи. Інспектор кінноти Армії УНР.

Ґенерал-хорунжий МИКОЛА ЯНЧЕВСЬКИЙ.

Командир куріня 3 пішого полку Сердюцької дивізії. Помішник командира 3 піш. полку Січових Стрільців. Начальник інспекторського відділу штабу 6 Січової стрілецької дивізії. Булавний старшина для доручень при інспекторі піхоти. Начальник Пенсійної Управи Військового Міністерства.

Обставини в районі Дорошенківського полку перед боєм біля Козачої Лопані.

На цьому відтинку фронту бойові події розгорнулися при таких обставинах.

У 20-их числах грудня (н. ст) 1-й піший Запорожський ім. Гетьмана Дорошенка полк, в складі 6.000 баґнетів (4 курині), 180 — 200 шабель, дві кулеметні сотні (24 кулемети) і крім того кілька кулеметів у куріннях, був розміщений у місті Харкові.

За кілька днів перед захопленням червоними Харкова (3 січня) один курінь (4-й) Дорошенківського полку відїхав до м. Білгорода, на Курщині. У Білгороді бувшої гетьманської залоги він уже не застав і часть міста була в руках большевиків.

Під натиском большевицьких військ курінь дорошенківців відійшов у район ст. Козача Лопань (верстов 40 на півд.-захід від Білгорода). *)

На допомогу 4-му куріневі було надіслано до Козачої Лопані 3 курінь, а за ним і 2 курінь цього ж полку, з яким виїхав і командир полку сотник Литвиненко зі штабом. 1 курінь Дорошенківського полку, з наказу командування дивізії, залишався в Харкові. **)

Коли командир полку звернувся з просьбою виступити з цілим полком проти червоних, то від командування дивізії відповіли, що в місті сподіваються виступу місцевих большевиків, а дорошенківці — найбільше боєздатна частина в залозі Харкова. ***) Отже, з цих мотивів у бою в районі Козачої Лопані (стація й село) взяло участь тільки 3 курині (4.000 баґнетів), а не цілий полк.

Крім того, на початку бою по нашому боці був кінний відділ (350 шабель) в команді ротмайстра ґрафа Толстого.

Цей відділ складався переважно з російських старшин - добровольців і за часів Гетьмана був розміщений в прикордонній смузі на Курщині. Коли цей відділ проходив через район розміщення Дорошенківського полку, то сотник Литвиненко запропонував командирові його взяти участь у бою проти большевиків, забезпечуючи ліве крило позиції Дорошенківського полку. Той погодився.

Бій біля Козачої Лопані.

В о р о ж і с и л и: не менше як одна дивізія піхоти, шабель ?, легкі й важкі гармати ****) й два бронепотяги.

---

*) Сотник (нині полковник) Литвиненко тої думки, що крім 2-ої червоної дивізії в цьому районі була ще 5-а червона дивізія; але на нашу думку могли б бути там ще й частини 3-ої дивізії (9, 10, 11 і 12 полки), а не 5-ої, але певних даних у нас нема.

**) Одних старшин в цьому полку було 580. Звичайно, що більшість із них не була на старшинських посадах, а козаками. Найбільше старшин-козаків було в 1 курині.

***) Зі слів ґенерал-хорунжого Загродського та полковника Литвиненка 2-а піша Запорожська дивізія була менше боєздатна, ніж 1-а піша Запорожська, бо мала менше кадрового національно-свідомого козацтва в полках. Замісць одного 2-ого Запорожського полку повстало 4 полки. Доповнювати їх до штату прийшлося мобілізованими.

****) Зі слів полковника Литвиненка, розвідка викрила 9 легких, одну важку і дві гірські гармати, а наділі можливо було їх і більше.

Наші сили: 4.000 баґнетів, 350 шабель (на початку бою) *), 30 — 35 кулеметів і примітивний бронепотяг (2 гарматі, 6 кулеметів).

На світанку почався бій з червоними і закінчився вже як смеркло. Було багато снігу (коневі по черево, а місцями й глибше) і тяжко було пересуватися поза дорогами, тому боротьба головним чином провадилася в районі залізниці та ґрунтових шляхів. Праве крило позиції полку забезпечувала команда піших розвідчиків полку (250—300 баґнетів), а ліве — в районі села Козача Лопань — відділ ротмайстра ґрафа Толстого.

Дорошенківці перейшли в контрнаступ і наше праве крило збило большевиків з їхньої позиції і вони на цьому відтинку почали відворот. Полкові розвідчики навіть просунулися верстов на 6—10 у вороже запілля. Але несподівано червоні обійшли нас зліва (з заходу) і відкрили вогонь з мушкетів по залізниці, що в нашому запіллі. Як виявилося (пізніше), ротмайстер ґраф Толстой зі своїм кінним відділом в часі між 12 — 14 годинами підчас бою залишив дорошенківців і зник у невідомому напрямі. Правдоподібно подався на Дін.

Таким чином стало відкритим ліве крило Дорошенківців, що й дало можливість червоним увійти зліва в наше запілля.

Але не вважаючи на скрутне становище, в якому опинився 1-ий Запорожський полк, молоді Запорожці XX століття в бою біля Козачої Лопані в кінці грудня 1918 р. билися завзято ще кілька годин. Бій закінчився о год. 7 вечора, майже вночі. **)

Під ворожим огнем вивезли залізницею біля 90% ранених. Кулі залітали в ешалони з раненими і від них знову були поранення.

В цьому бою з нашого боку було забито 39 старшин (з них 2 курінні і 3 сотенні командири) і 258 козаків та ранено 57 старшин і до 600 козаків.

Коней вибуло із строю до 40.

Як передавали місцеві мешканці, у ворога одних забитих було 1.500, а ранених ще більше.

В бою біля Козачої Лопані славно билися і мобілізовані.

Вночі командир Дорошенківського полку сотник Литвиненко наказав полкові відходити на ст. Слатино, що в 37 верствах на північ від Харкова (по простій лінії).

Ворог не переслідував дорошенківців.

Рано на другий день після бою біля Козачої Лопані на ст. Слатино прибуло два курені Республиканського полку (2-ої Запорожської дивізії), а під вечір — ще два курені Наливайківського полку (тої самої дивізії).

Після бою біля Козачої Лопані большевики тільки на третій день перед вечером знову повели наступ на Дорошенківський полк. Як тільки завязалася на фронті перестрілка, республиканці й наливайківці навіть не попередивши командира Дорошенківського полку, відїхали залізницею в напрямі на Харків.***)

---

*) Незнати, чи брали участь у бою кінні розвідчики Дорошенківського полку (200 шабель).

**) В цю пору сонце заходить біля 4 години.

***) Зі слів полковника Литвиненка.

Біля Слатина великого бою не було, але зате повстала загроза бути відтятими від шляху на Харків. З цієї стації почалася дезерція мобілізованих. Дезертувало їх до 30%. Дорошенківці поступово відходили на Харків і дістали наказ переїхати полкові на стацію Водяна (по лінії Харків — Полтава, верстов 55 на захід від Харкова) у резерв Харківської ґрупи. Можливо, командування сподівалося появи большевиків зі сторони Ахтирка — Краснокутськ.

Висновок. 1-ий піший Запорожський полк ім. Гетьмана Дорошенка блискуче виконав своє завдання в бою біля Козачої Лопані. Переважаючі сили червоних мали не тільки легкі, але й важкі гармати, а Дорошенківський полк, коли не числити ті дві гармати, що були на примітивному бронепотязі, мав проти себе два справжні ворожі бронепотяги. Помимо того Дорошенківці не розгубилися. Вони самі перейшли в контрнаступ проти ворога, збили його праве крило і гнали червоних кілька верстов.

Тільки зрада московсько-добровольчого відділу ротмайстра ґрафа Толстого захитала становищем хоробрих дорошенківців. Але вони з честю вийшли з нього. Дорошенківці не дали себе розбити, а самі нанесли ворогові великі втрати забитими й раненими і значною кількістю полонених.

Майже всіх ранених Дорошенківців вивезено з поля бою.

Це свідчить, що командир полку і старшина мали вплив на своїх козаків, зуміли запалити серця їхні відвагою і вірою в нашу перемогу.

Козаки билися, як леви, дух великого сина України Гетьмана Дорошенка і взагалі Запорожців старих часів був з ними.

Дорошенківці в бою біля Козачої Лопані придбали славу свойому полкові і показали, що вони є гідні того імени, яке носить полк. Червоні московські часописи того часу писали:

„Товариші, памятайте про Козачу Лопань!"

Памятаймо ж і ми про Козачу Лопань, як світлу сторінку нашої воєнної історії!

Боротьба в районі ст. Бурлацької.

Доступи до Харкова зі сходу, в районі ст. Бурлацької охороняв піший Богданівський полк. Наступ большевиків у цьому районі славні богданівці не тільки відбили, але й перейшли в контрнаступ і далеко відігнали ворога, захопивши до полону чимало москалів.

Богданівці вже почали готовитися до наступу на Купянське, але згідно з наказом їх заступив Наливайківський полк, а вони відійшли до резерву, до м. Чугуєва.

Після бою дорошенківців під Козачою Лопанню богданівців пересунено залізницею на ст. Мерефу (22 верстви на південний захід від Харкова), де були величезні склади з ріжним майном, що залишилося там з часів Світової війни.

Від Харкова до Кремінчука. Після впертих боїв *) за Харків Харківська ґрупа відійшла на позиції, що на лінії ст. Мерефа — Люботин — Мерчик — Максимівка. На цих позиціях увесь час хоробро билася Харківська ґрупа. Їй доводилося стримувати реґулярні частини ворога, що значно переважали її своїм числом. Запорожці кілька діб не тільки відбивали ворожі атаки, а самі наносили короткі вдари і часткові поразки ворогові.

Але ворог увів свіжі війська і знову перейшов у наступ на всьому харківському відтинку, але й цього разу ворога майже всюди було відбито, за виїмком району Мерчик — Максимівка (ліве крило Харківської ґрупи), де ворогові пощастило оточити 1 піший Республіканський ім. отамана Болбочана полк. **) Славетній цей полк цілий день провадив нерівний бій і до вечора ворог майже цілком його знищив (з телеґрафічної доповіди полковника Болбочана С. Петлюрі).***)

Головна маса Харківської ґрупи з району Люботина відійшла в загальному напрямі на Полтаву—Кремінчук. Стацію Мерефу боронив тільки 4 Запорожський ім. Гетьмана Богдана Хмельницького полк при одній гарматі. На цей полк правдоподібно наступала та червона московська дивізія, на чолі якої стояв матрос Дибенко.****) Богданівці вперто боронили цей район, але перед переважними силами ворога змушені були відійти в загальному напрямі на Лозову. У цьому бою полк поніс великі втрати в людях і особливо великий відсоток старшинського складу. *****)

3-й Гайдамацький полк, що входив до складу 1-ої Запорожської дивізії, в обороні Харкова участи не брав. Він з попереднього свого місця постою (Донецький район) прорвався через Харків (що уже був занятий большевиками) і дістав завдання боронити вузлову стацію Лозову від махнівських банд, що наступали з півдня і тим допомагали большевикам, бо в критичний для нас момент відривали з большевицького фронту частину наших військ. Гайдамаки своє завдання виконали.

---

*) У доповіді (телеґрафічній зі ст. Полтава біля 10 січня) Головному Отаманові С. Петлюрі командуючий лівобережним фронтом полковник Болбочан каже: „За Харків Республиканська дивізія й 1-ий Дорошенківськїй полк бились надто по лицарськи.

**) 2 Запорожської дивізії.

***) Ґен.-хор. Загродський свідчить, що частина мобілізованих (з Харківщини) просто розбіглася. Взагалі 1-ша Запорожська дивізія була витриваліша в боях, бо мала в свойому складі менший відсоток мобілізованих.

****) Сотник Монкевич на стор. 80 ч. 5, журналу „Табор", так згадує про цей наступ: „На третій день нашого постою на Мерефі розвідка донесла, що ворог наближається з боку Харкова; йшов полк матросів-анархістів з гарматами, а також відділи харківських робітників". П. Аршинов, що написав історію Махнівського руху, на сторінці 93 пише: „..... лишь после этого в Синельниково пришла первая дивизия во главе с Дыбенко". За обставинами того часу перші значні відділи большевиків могли прибути до цього району найскорше з боку Мерефа — Лозова.

*****) Один курінь Богданівського полку не брав участи у цьому бою, бо збився з дороги і спізнився.

Вони за допомогою 36 пішого полку (VI корпусу) кілька разів відбивали махнівців від Лозової.

Від Люботина до Полтави запорожці майже в районі кожної станції давали бій большевикам. У районі Полтави до запорожців прилучився знову Слобідський кіш, що відходив з Харкова окремо, а також підійшов 3 Гайдамацький полк зі ст. Лозової.

Здавалося, що тут можна було б затримати ворога на довший час, ніж це сталося в дійсності.

Під Полтавою наше військо (як передає дехто з учасників цих боїв) не дало належної відсічі большевикам. Можливо, що Волохівська авантура почалася вже з цього району, бо гайдамаки майже без боїв відходили на захід.

На ст. Кобеляки на короткий час було заарештовано штаб 1-ої Запорожської дивізії, як також і командира її полковника Загродського.*) Незабаром на ст. Кремінчук Волох заарештував полковника Болбочана, що стояв у той час на чолі Лівобережного фронту. Тільки завдяки полковникові Загродському Волох не розстріляв Болбочана в Кремінчуці.**)

По заарештуванню полковника Болбочана Запорожський корпус на деякий час став менше боєздатним, бо крім гайдамаків Волох не користувався популярністю в корпусі, а до того не мав досвіду і теоретичної підготовки, щоб керувати не тільки корпусом — фронтом, а навіть і курінем.

В районі Кремінчука завчасу було укріплено позицію, яку повинні були боронити війська, на чолі яких стояв отаман Крат. Але з незнаних нам обставин цю позицію, що її можна було боронити щонайменше з місяць, залишено ворогові майже без бою.***) Припускаємо, що арешт Командуючого Лівобережним фронтом полковника Болбочана і непопулярність та недосвідченість Волоха, що став після Болбочана керувати фронтом, були одною з причин того прикрого явища.

Головна маса Харківсько-Полтавської ґрупи військ на початку лютого, а можливо навіть і в кінці січня, переправилася через Дніпро в районі Кремінчука.****)

Боротьба в районі ст. Лозової. Стацію Лозову (підчас боїв під Полтавою) боронили 4 піший Запорожський і 36 піший Полтавський полки. По відїзді 3 Гайдамацького полку до району Полтави, бойовий склад цієї ґрупи був такий: баґнетів 1.500, шабель 75, гармат 3 — 4, кулеметів 20.

Большевики, що підійшли 16 січня з боку Мерефи й примусили Богданівський полк в ніч з 16 на 17 січня відійти зі ст. Панютина (8—10 верстов від Лозової), 17 січня після бою захопили ст. Лозову. Лозівська ґрупа ґрунтовими шляхами відійшла в напрямі на Катеринослав. По дорозі з району Лозової до Катеринослава махнівці в районі села

---

*) Правда, ззовні воно не було подібне до арешту, але їхню діяльність було паралізовано.

**) Зі слів ґенер.-хор. Загродського.

***) Зі слів ґенер.-хор. Козьми.

****) Між 28. I. — 2. II. 1919 р.

Михайлівки зробили напад на цю ґрупу, але богданівці й полтавці розбили їх.

У кількох верствах на захід від Михайлівки Лозівська ґрупа зустріла передові відділи армії У. Н. Р. катеринославського району, після чого без боїв переправилася в районі Катеринослава на Правобережжа. Харківській ґрупі довелося битися ще й з Донськими козаками.*) З ними могли бути бої 3-го Гайдамацького полку, правдоподібно в Бахмутському повіті. Крім того була ще загроза й з боку Добровольців, що посувалися з півдня, в напрямку на Слаяносербське. До цього ще треба додати, що й місцеві повстанці большевицької закраски непокоїли запілля ґрупи, як от, наприклад, Ковтун та інші.

Висновок. Отже на Харківську ґрупу випав перший і головний удар ворога. На відтинку цієї ґрупи наступали реґулярні ворожі частини і переважно інтернаціональні московські полки. Крім большевиків ґрупа мала загрозу ще з боку махнівців, Донців і Добровольців.

Окремі полки добре билися на харківському відтинку. Навіть мобілізовані в першому бою на північ від Харкова билися славно. Тільки зі ст. Слатино, коли два полки 2-ої Запорожської дивізії не підтримали Дорошенківського полку й відїхали до Харкова, не повідомивши командира цього полку, почалася деморалізація мобілізованих дорошенківців.

Ми не знаємо, чи відїхали ці два полки з ініціятиви своїх командирів, чи отримали наказ із Харкова. Але як в одному, так і в другому випадках зроблено помилку, за яку, беручи нормальні умови, відчисляли від посади і ставили винних під суд.

Значна частина командирів частин, до командуючого Лівобережним фронтом включно, — не відповідала своїм високим становищам. **) Командири не завжди зуміли орієнтуватися в тогочасній складній ситуації, правдиво оцінити її і прийняти відповідні до моменту рішення. Мало було звернено уваги на орґанізацію й відповідної аґентурної розвідки.

За обставин того часу найголовнішим напрямком треба вважати напрямок, що на північ від Харкова (Курський). Перемога на цьому відтинку дуже легко ліквідувала б решту небезпек в інших районах.

Що ж ми бачимо? В критичний момент боронить цей напрямок тільки один Дорошенківський полк (без одного куріня) із складу:

---

*) Це видно з доповіди (телеґрафічної), полковника Болбочана Симонові Петлюрі: „... З донцями бої припинилися, але положення з ними не вияснено”.

**) Не тільки отаман Волох, що як командуючий фронтом був абсолютне зеро, а навіть не відповідав цьому призначенню і полковник Болбочан. Йому придбав деяку популярність Кримський похід. Але там йому довелося наступати на чолі невеликої ґрупи проти місцевих большевицьких банд, маючи за собою в резерві цілу німецьку залізну армію і таких командирів полків, як ґенштабу полковник Петрів. Зовсім інші обставини були в кінці 1918 й на початку 1919 р. р. Головні помилки на Лівобережжу було зроблено ще до арешту Болбочана. З листа Болбочана від 10-го лютого 1919 р. видно, що під арештом він був з 24 по 31 січня т. р., а Харків зайняли большевики 3-го січня.

8 піших Запорожських полків, Слобідського кошу і 2-ох кінник полків. Хотілося утримати великі простори, а забувалося про живу силу головного ворога. Порозкидано цілі полки на ріжних другорядних напрямках, за якими досить було б тільки стежити і в крайньому випадку залишити на цих напрямках мінімум сил, не ослабляючи головного відтинку. Збільшувано безпідставно в своїй уяві бойову вартість харківських робітників. При відповідній орґанізації можна було б з далеко меншою залогою паралізувати виступ харківських большевиків і це тим більше, що перед наступом червоних з півночі було зроблено в Харкові чистку місцевим большевикам.*)

Проти Дорошенківського полку дійсно наступали переважні сили ворога і цей полк з честю вийшов із скрутного становища. Решта полків Запорожського корпусу кождий окремо теж добре билися з червоними. Що ж до цілої Харківської ґрупи, то цього не можна сказати. Передусім значної переваги ворога проти цілої ґрупи тут не було. Щодо якости ворожих полків, то її характеризує витяг із статті командуючого червоними військами України Антонова-Овсієнка.

„Беленкович телеґрафував з Лубень 6 лютого о год. 11, що половина складу частин 2-ої дивізії не має зброї, комсклад її не цілком надійний, зокрема командир 7 полку Бочкин (Бочкин намагався заарештувати комосередок і політкома)...”.**)

З цієї ж самої статті видно, що на Кремінчук наступали 7 і 8 полки 2-ої дивізії. Місяць назад вони були можливо ще в гіршому стані.

Загроза з боку отамана Григорієва, що з невеликим військом на Правобережжу в Єлисаветі (в 35 верствах від вузлової стації Знаменки) перейшов на бік большевиків і міг захопити цю вузлову стацію і тим відтяти шлях відступу по залізниці Запорожському корпусові на північний захід, в напрямку на Цвіткове, — не давала ще права командуванню залишати без бою тетдепон в районі Кремінчука.

Виставивши заслон проти Григорієва в районі Знаменки в напрямі на Єлисавет і провадячи в цьому напрямку розвідку, рештою сил треба було активно боронити переправу в районі Кремінчука (55 верстов від ст. Знаменки).

Боротьба на шляхах до Київа. В районах Кролевець—Конотоп і Бахмач—Крути.

В цих районах доступи до Київа по залізницях з напрямків Брянська, Ворожби й Гомеля боронила піша дивізія Сірожупанників. Перед самим наступом червоних полки сірожупанників було розміщено в таких пунктах:

Штаб дивізії та інженірна сотня — м. Конотоп;
1 полк Сірожупанників — ст. Бахмач;
2 полк Сірожупанників — м. Кролевець;
3 полк Сірожупанників — м. Чернигів;
4 полк Сірожупанників — ст. Крути — м. Ніжен.

---

*) Зі слів полковника Литвиненка.

**) „В боротьбі проти Директорії”. Літопис Революції ч. 1 (40) січень — лютий — 1930. Стор. 122.

Большевицьку 1-шу стрілецьку дивізію (Таращанську) ще за часів Гетьмана в серпні 1918 р. почато формувати в районі стацій Почеп — Унеча*) на лінії Брянськ — Новозибків — Гомель (перша стація — 55 верстов на північний схід, друга — 30 верстов на північ від Стародуба). Ця дивізія в двадцятих числах листопада 1918 р. поволі почала посуватися в райони, що їх звільняли німці, і таким способом опинилася в районі дивізії Сірожупанників. Червоним пощастило дуже легко захопити м. Шостку та м. Глухів. Одна з причин цього неґативного явища (легкість зайняття вищезазначеного району) була та, що мобілізовані з Чернигівщини, хоч добре билися з гетьманцями, не бажали в більшости битися з большевиками через свою малу національну свідомість з одного боку та через нашу неорґанізованість з другого. В одному з курінів 2 полку Сірожупанників мобілізовані повязали своїх старшин і на возах відвезли їх до большевиків. За 2 — 3 доби їх було виміняно на московських комісарів, що попали були нам до полону.

Якби не ця обставина, то напевно було б сірожупанних старшин розстріляно.

На нашу думку, подібне прикре явище не мало б місця, коли б в полку (що був розміщений окремо і на порядну віддаль від інших частин) було відповідно порозпреділювано кадрове козацтво та коли б було більше догляду за непевним елементом.

Але, не зважаючи на цю траґедію, решткам 2-го Сірожупанного полку пощастило не допустити москалів до Конотопу. Щоб забезпечити бахмацький вузол з боку Гомеля-Городні, 1-ий полк Сірожупанників вислано на ст. Мену (18 верстов на північний захід від м. Сосниці) по лінії Бахмач-Гомель. У районі цієї стації деякий час провадило-

---

*) „В серпні 1918 р. тов. Щорс прибув до Зернова (15 верстов від Михайлівського Хутора і в 50 верствах на північ від м. Глухова) в розпорядження Всеукраїнського Ревкому, що керував орґанізацією повстанства в прикордонній смузі. Ревком доручає Щорсові орґанізувати в районі ст. Почеп — Унеча з партизанських загонів радянський повстанський полк. Під кінець вересня 1918 р. Щорс уже стояв на чолі Богунівського полку."

.... „Відоме таращанське повстання, що охопило не тільки цілий таращанський повіт, а й сумежні повіти Київщини, чималою мірою зобовязане його орґанізаційному хистові. В серпні 1918 р. з одним із партизанських загонів він був уже в районі ст. Унечі, куди сходились усі втікачі, партизани, повстанці. З кількох таких загонів сформувався в Унечі, слідом за 1 Богунівським, 2 Таращанський полк, що ввійшов до складу 1-ої Української дивізії. Товариш Боженко був призначений спочатку за командира баталіону, а пізніше і за командира полку."

..... „В липні 1919 р. тов. Боженко захворів у Житомирі і внедовзі помер від розриву серця на 57 році життя... Другого дня петлюрівсько-галицькі частини, вступивши до Житомира, викопали труп тов. Боженка й викинули його геть."

..... „В одному з жорстоких боїв з Галичанами 30 серпня 1919 р. під Коростенем, на відтинку 1 Богунівського полку, ворожа куля пронизала т. Щорса..." Ці витяги взято з „Літопису Революції" за січень — лютий 1930 р. Щорс — штабс-капітан, а Боженко — підстаршина колишньої російської армії. В серпні 1919 р. „Таращанську" дивізію реорґанізовано й надано назву — „44 стрілецька."

Ґенерального штабу ґенерал-хорунжий ВСЕВОЛОД ЗМІЄНКО.

Начальник штабу Одеської Гайдамацької дивізії. Помішник ґуберніяльного коменданта і голова Демобілізаційної комісії Херсонщини, Таврії й Катеринославщини. Начальник штабу III Херсонського корпусу. Командуючий і пізніше помішник командуючого Південно-Східньою ґрупою військ. Начальник штабу 1 дивізії Січових Стрільців. Начальник штабу 6 стрілецької Січової дивізії.

Ґенерал-хорунжий ЕСПЕР БАШИНСЬКИЙ.

Командир 40 гарматного полку. Командир 14 кадрової, 18 дієвої, 1 північної гарматних бригад. Командир збірної гарматної бригади 2 Волинської стрілецької дивізії. Учасник Зимового Походу. Лицар ордену Залізного Хреста.

ся боротьбу з москалями, що наступали з боку Городні. На цьому відтинку червоні зосередили переважні сили, особливо в бронепотягах, які були фахово споряджені і взагалі мали перевагу в гарматах.

Під натиском червоних 1-ий полк Сірожупанників відійшов на ст. Доч. На цій стації завязалася вперта боротьба з червоними. Сірожупанники відбивали нераз москалів і навіть (на північний захід від ст. Доч) захопили їх бронепотяг з далекосяжною гарматою. Але москалі ввесь час підвозили свіжі підпомоги, і для 1-го полку Сірожупанників в районі ст. Доч склалося скрутне становище. Тоді полк. Пузицький, командир цього полку (він же й начальник оборони Бахмацько-Крутянського району) зумів переконати німецьке командування, щоб воно вислало на ст. Доч на допомогу його полкові свій відділ з гарматами.

Москалів у цьому районі було затримано.

Крути охороняв 4 полк Сірожупанників, що підлягав у загальному керівництві полк. Пузицькому. Відділ від цього полку перебував на ст. Вересоч, на лінії Крути-Чернигів. Справжня небезпека з боку Чернигова повстала тільки починаючи з 13 січня, коли москалям пощастило нанести поразку залозі цього міста.

10 січня 1919 р. Сірожупанників у районі Конотоп-Бахмач-Крути-Ніжен заступив Чорноморський кіш,що перед тим брав активну участь у боротьбі з гетьманом на Правобережжу.

14 січня 1 і 4 полки Сірожупанників були вже на ст. Київ, звідки збиралися виїзджати до Бердичева-Житомира до резерва.

Чорноморській кіш ще за часів свого перебування в Київі вже почав розкладатися; очевидно, що большевики за тих часів приклали багато праці до того.

У районі Бахмацького вузла було розміщено дві німецькі дивізії, й у Сірожупанників іноді виникали з німцями непорозуміння головно на ґрунті залізничного руху. Німцям не вистачало ваґонів, щоб вивозити своє військо та майно до Німеччини, а Сірожупанникам теж потрібно було потягів для евакуації майна до запілля, щоб не опинилось воно в руках москалів. Нетактовне поводження чорноморців з німцями ще більше загострило ці взаємовідносини.

Німці в цьому районі мали змогу змусити силоміць числитися з собою, хоч в них був уже тоді „совдеп". Коли з сірожупанниками вони ще якось числилися, то з чорноморцями поводження їх було рішуче. Чорноморці були менше дисципліновані та витривалі в боротьбі з червоними, ніж сірожупанники.

Після відізду 1 й 4 полків Сірожупанників на Правобережжа, а 2-го полку до Чернигова, чорноморці недовго протрималися в колишньому районі сірожупанників. Частина їх перейшла на сторону большевиків, частина з боєм відійшла на ст. Броварі і влилася до ґрупи отамана Рогульського, а частина з боєм відійшла в напрямку на Прилуки-Пирятин-Гребінку і в районі Гребінки влилася до ґрупи отамана Сушка.*) 3-й полк Чорноморського кошу, що з Київа був скеро-

*) Ґрупу отамана Сушка зорґанізовано в половині січня, а ґрупу отамана Рогульського наприкінці січня 1919 р. в районі Київа після того, як москалі наближалися на кілька переходів до столиці.

ваний до Прилук (де поповнювався і підчас наступу на большевиків на Ічню бився з ними в цьому районі), в кінці січня 1919 р. в районі с. с. Андруші — Монастирок на півд.-захід від м. Переяслава переправився по деревяному мосту (можливо стратеґічний міст з часів 1915 р.) через Дніпро. По цьому мосту, крім 3-го полку Чорноморського кошу, що налічував в той час 800—900 баґнетів, одночасно перейшли: кінний полк Чорноморського кошу в команді отамана Миляшкевича, гарматний дивізіон Чорноморського кошу та кінний Чортомлицький полк, що не входив до складу Чорноморського кошу — 300 шабель. *)

При відступі від Ічні через Переяслав до переправи в цьому місті ця ґрупа вела бій з місцевими большевиками, правдоподібно прихильниками отамана Хименка. **)

В бою в Переяславі згинув командир Чортомлицького полку і ранено та забито кількох чорноморців.

Висновок. На відтинку дивізії Сірожупанників ***) москалі наступали в числі не менше як одна піша дивізія, ****) дивізіона (дві сотні) кінноти та кількох бронепотягів. *****)

Якщо б мобілізовані, що в переважній кількости входили до складу Сірожупанників, були національно свідоміші, то москалям не пощастило б так легко та скоро дістатися до середини Чернигівщини.

Чорноморський кіш у бойовому відношенню уступав дивізії Сірожупанників.

Перекидання в критичному моменті боїв з москалями на шляхах до Київа двох найкращих полків дивізії Сірожупанників з Лівобережжа на Правобережжа неґативно відбилося на цих боях, прискорило опущення столиці, що прикро вплинуло на дух війська взагалі.

На нашу думку, Сірожупанників в ніякому разі не можна було передчасно брати на Лівобережжа, бо Чорноморці не могли їх заступити. Краще було б, замінивши на фронті Сірожупанників, зосередити їх в резерві в районі Крути-Ніжен, за виїмком 3-го полку, якому залишатися в Чернигові. Це не тільки б морально впливало на Чорноморців, але в близчому запіллі був би надійний кулак, яким не тільки можна було б відбивати москалів, а навіть в слушний момент нанести ворогові й рішучий удар на Бахмацькому чи Чернигівському напрямку, в залежности від обставин.

Правда, два полки Сірожупанників уже 17 січня билися з большевиками, що захопили на Правобережжу стацію Коростень Подільський, але на нашу думку, не було крайньої конечности перекидати

---

*) Подав ці відомости інженір сотник Касяненко, що в той час належав до складу 3-го Чорноморського полку.

**) Полковник Сушко в своїм артикулі в календарі Червоної Калини на 1928 р., ст. 54, пише: „Командир Корсунського полку от. Хименко ..... Його аванґард (ґарнізон м. Переяслава) відтяв звязок ґрупи (ґрупи Сушка) з Київом, зайнявши двірець у Переяславі і стацію Яготин.”

***) 3 полки, четвертий у Чернигові.

****) Таращанська дивізія мала 4 полки.

*****) У Сірожупанників один бронепотяг і то імпровізований.

2 полки Сірожупанників на Правобережжа.*) На Правобережжу за того часу було порівнюючи ще досить війська, щоб ліквідувати тамтой очевидно демонстративний наступ москалів.

Навіть якщо б москалі і захопили залізницю Київ-Коростень-Сарни-Ковель, залізничного звязку з заходом не губилося б, бо існує ще двоторова залізниця Київ-Фастів-Козятин-Жмеринка-Волочиска, не кажучи вже про вільний рух на південь.

Коли ж відповідно до деяких обставин не можна було б взяти якубудь військову частину з Правобережжа, то можна було взяти 2—3 полки з Київа тим більше, що тоді ще не було такого скрутного стану, як в січні 1918 року. Правда, що в районі Трипілля трохи було неспокійно, але в Київі залишалося ще досить війська, щоб на випадок якоїсь несподіванки протриматися в самому Київі, поки не надійшла б допомога з фронту.

Пізніше з Київа на Чернигівщину було вислано ґрупу отамана Рогульського; отже, чи не краще було б цю ґрупу надіслати до району Коростеня, а Сірожупанників залишити на Чернигівщині?

Беручи під увагу обставини того часу на доступах до Київа на Лівобережжі, не можна виправдати пересунення на Правобережжа бриґади Сірожупанників в команді досвідченого та енерґійного полковника Пузицького, якого не міг заступити отаман Рогульський.

Твердження, що Сірожупанників потрібно було як скорше перевести на Правобережжа, бо мобілізовані, що походили з Чернигівщини, мовляв, краще битимуться на Правобережжі і не розійдуться там по хатах, не є зовсім правильне, бо Чорноморці, що їх було перекинено з Правобережжа, також розклалися і частина їх розійшлася по хатах, частина ж перейшла до большевиків і тільки жменька по лицарськи билася за честь і самостійність своєї батьківщини на Лівобережжі.

У районі Городня-Седнів-Чернигів-Козелець. Ще за часів боротьби війська Директорії з Гетьманом у Гомелі місцеві большевики за активною допомогою московських захопили владу. Німці тримали невтралітет і гетьманська залога, що складалася з невеликого відділу українців та московських старшин, відійшла на ст. Терехівку, що в 35 верствах на південний схід від Гомеля по залізниці Гомель-Городня-Бахмач.

Цей відділ на ст. Терехівці вже налічував щосъ з 1500 озброєних вояків, бо до нього прилучилася з деяких відтинків кордонна охорона та міліція з цього району.

Полковник П-ко **) (що його після оголошення гетьманською владою мобілізації старшин було призначено за начальника залоги м. Городні), довідавшися про цей відділ, що був в команді ґен.-штабу ґенерала Іванова, навязав з ним звязок і запропонував пересунутися до Городні. Ґенерал Іванов погодився і частина цього відділу розмісти-

---

*) До Київа від Коростеня по простій лінії 145 верстов. До залізниці Київ-Жмеринка-Волочиська 105 верстов. Большевики в 1919 р. не любили маршувати і були пришиті до залізниці.

**) Полковник Приходько Михайло. — Редакція.

лася в Городні, а частина на двірці в 6 верствах від міста. Полковник П-ко по наказу з Чернигова і за Директорії деякий час залишався на чолі залоги в Городні, але незабаром Сірожупанники мабуть з наказу командира Сірої дивізії сотника Палія обеззброїли відділ ґенерала Іванова, а на місце полковника П-ка було призначено поручника Пашковця. *)

Ще за часів боротьби військ Директорії з гетьманцями за Київ с. Дроздовиця (у 18 верствах на північний захід від Городні) і ціла тамошня волость ставилися вороже до влади в Городні, обличча свого однак не виявляли: було воно неначе „Петлюрівське", але пізніше викрилося, що були це большевики.

У районі Городні бойові події з большевиками розгорнулися так: не менш як один піший полк большевицької Таращанської дивізії з 2 гарматами наступав на Городню з північного сходу шляхом с.с. Чуровичі-Жабичі; місцеві ж большевики, що прийшли з району с. Дроздовиці в числі до 2.000 люду, підчас бою невеличкої залоги **) Городні на північно-східній околиці його, заатакували її з тилу.

Майже вся залога загинула: частина підчас бою, а частина, захоплена до полону, була постріляна та порубана. Начальника залоги поручника Пашковця захопили москалі до полону. Большевики начепили йому на шию мотузок, потягли до місця розстрілу, там знущалися, а пізніше розстріляли. ***)

З району Городні большевики рушили далі в напрямі на Бахмач і на Чернигів. Коли їхній передовий загін зайняв м. Седнів (23 верстви на північний схід від Чернигова) командир V корпусу вислав проти них з Чернигова невеличкий відділ з одною гарматою. У штабі V корпусу, як видко, були тої думки, що Седнів захопили місцеві большевики. ****) Перед самим Седневом відділ було обстріляно мушкетним та кулеметним огнем; наш відділ атакував большевиків на південь біля Седнева, примусив їх припинити бій і відступити, а сам зайняв Седнів. Частина большевиків відійшла в напрямі розміщення своїх головних сил, а частина правдоподібно поховалася по хатах. Чернигівський відділ після бою, виставивши деяку охорону, розмістився в Седневі. Большевики, зорієнтувавшися в невеличкій кількости бойового складу Чернигівського відділу, за якусь годину відкрили вогонь з хат по відділу і в першу чергу по гарматчиках. Більшість гарматчиків і коней було забито. Відділ з досить значними втратами надвечір того ж дня відійшов і прибув у Чернигів уночі. У штабі корпусу не хотіли вірити, що в районі Седнева зосередилися не тільки місцеві большевики, але й полки большевицької Таращанської дивізії; навіть хотіли декого з старшин віддати під суд за залишення ворогові гармати.

---

*) Обеззброєний відділ ґен. Іванова було відправлено до Київа й інтерновано в Педаґоґічному Музеї разом з дружиною Кірпічова.

**) Приблизно 100 баґнетів та кілька кулеметів.

***) Поручник Пашковець був добра людина і патріот. Про події в районі Гомель-Городня записано зі слів полковника П-ка.

****) Зі слів кількох старшин Чернигівської залоги.

Другого дня 13 січня між год. 7-8 большевики підійшли до Чернигова й заатакували його залогу.*) За однією версією бій точився від год. 8 до 11 дня, а за другою і того менше. Для Чернигівської залоги напад большевиків був майже несподіваний. Головний свій удар большевики нанесли з боку Бобровиці (східня околиця Чернигова), де доступ до міста охороняла застава, в числі біля 100 баґнетів при кулеметах від 25 Чернигівського полку 9 пішої дивізії V корпусу. Большевики швидко збили цю заставу і на плечах її вскочили до міста. Орґанізованої та впертої оборони Чернигова, як про це свідчить багато учасників бою в околицях міста, не було. Деякі частини навіть не взяли участи в бою на північ від Десни.**)

О год. 12 дня 13 січня чернигівська залога змушена була відійти за Десну і зосередилася в районі Чернигівського двірця, що в 6 верствах від міста. Там ґрупа знову приготувалася до бою, але москалі запропонували перемирря. ***) Ґрупа погодилася на перемирря, термін якого кінчався о 14 год. 13 січня. Червоні пропонували ґрупі йти разом з ними на Київ проти Директорії. Цілком зрозуміло, що дістали відмову.

Ще задовго до закінчення перемирря червоні почали обходити по льоді ліве крило Чернигівської ґрупи. Завваживши це, ґрупа стала поспішно відходити в напрямку на м. Козелець. Ворожа кіннота в числі 150—200 шабель увесь час переслідувала ґрупу, рубаючи всіх, хто відставав в дорозі.

Біля с. Красного (21 в. на південний захід від Чернигова) ґрупа зупинилася, відкрила по ворожій кінноті мушкетний та кулеметний огонь, додавши до цього ще кілька гарматних стрілів. Відігнавши таким способом кінноту, ґрупа мала змогу спокійно відійти до Козельця, що в 62 верствах від Чернигова. До Козельця ґрупа прийшла в ніч з13 на 14 січня, зробивши лише відпочинок на 2 годині в с. Чемері (34 верстви на південь від Чернигова).

На Чернигів наступало не менше як 2 полки большевицької Таращанської дивізії (московські полки мали по 2.000—3.000 баґнетів); в самому Чернигові до них прилучилося до 600 місцевих большевиків на чолі з сотником Зайцевим, що служив раніш у кулеметній сотні одного з полків 9 дивізії V гетьманського корпусу.****)

До московського полону дістався 2 курінь 3 полку Сірожупанників, всі автопанцирники (можливо через зраду), що в бою не взяли участи і 2 гарматі.

---

*) Баґнетів 1.500 — 2.000, шабель 60, гармат 4.

**) 3-ий полк Сірожупанників (зі слів підполковника Ф-ка та інших) та автопанцирники (3—5).

***) Москалі дуже часто застосовували цей спосіб з метою розкласти наші сили та вивідати їхню міць, але ніколи не дотримували слова.

****) Підполковник В. Прохода на 91 стор. збірника „За Державність", ч. 1, каже, що там був і Тульський відділ, але підполковник Янів, що тоді не встиг вискочити з Чернигова і переховувався там деякий час, каже, що були тільки два полки Таращанської дивізії, а в Чернигові до них прилучилося ще до 600 місцевих большевиків. Крім підполковника Янова анальоґічно оповідають рівнож інші старшини Чернигівської залоги.

Висновок. З боку москалів наступало на Чернигів не менше двох полків большевицької Таращанської дивізії майже нормального складу та дивізіон кінноти з відповідним числом гармат. Крім того, місцеві большевики активно допомагали московському військові. Причини невдалої оборони Чернигова і поразки Чернигівської ґрупи такі:

1) відсутність на той день начальника залоги (командир V корпусу), який напередодні нападу москалів виїхав до Київа, викликаний в службових справах, та невідповідність тодішнього його заступника;

2) незвернення штабу V корпусу належної уваги на аґентурну розвідку; *)

3) несподіваність нападу москалів на Чернигів (добра аґентура і досить енерґії у ворога);

4) непідготованість Чернигівської залоги до оборони міста взагалі;

5) брак злютовання між частинами залоги Чернигова, як наслідок попередньої іще недавньої боротьби військ Директорії з гетьманцями;

6) лихий звязок;

7) вплив першої поразки, понесеної частиною чернигівської залоги в районі Седнева і

8) добра поінформованість москалів про моральний стан Чернигівської залоги.

Від Козельця до Броварів. За с. Красним ґрупа відірвалася від ворога і про нього не було чути. До Козельця ж підійшов кінний дивізіон **) в команді полковника Аркаса і вступив в керування Козелецькою ґрупою. За деякий час після прибуття до Козельця вислано розвідчий відділ на Чемер (50 верстов на північний схід від Козельця), щоб викрити район розміщення московського війська, його склад і силу. Але коли цей відділ прибув до призначеного йому району, то большевики заворушилися в його запіллі; отже, щоб не бути відтятим від головних сил, розвідчий відділ відійшов з поворотом до району Козельця.

На фронті в районі Козелець-Остер ґрупа полковника Аркаса (Козелецька) простояла спокійно не менше, як тиждень. Коли большевики перейшли в наступ з фронту та зауважено було небезпеку й для запілля, то ґрупа відійшла до с. Семиполок; там було перехоплено большевицький наказ. На підставі його можна було судити, що большевики перетяли шосу — шлях відступу на Київ. Ґрупа відійшла польовою дорогою в південно-східньому напрямі на м. Рудню. ***) Місцеве населення ніби прихильно поставилось до ґрупи, а наділі це були вороги, і коли хвіст кольони виходив з Рудні, то її мешканці обстріляли його. Тоді ґрупа зупинилася і відкрила по містечку мушкетний, кулеметний та гарматний огонь; від гарматного вогню містечко загорілося.

Ґрупа відходила далі на Бровари і там прилучилася до ґрупи отамана Рогульського, припинивши з того часу своє існування, як окрема ґрупа.

---

*) Замісць місцевих большевиків у районі Седнева — реґулярні частини аванґарду московської армії.

**) Шабель 250—300.

***) 2 верстві на північний захід від ст. Бобрик.

Ґрупа отамана Сушка.*) Коли стало очевидним, що Харківська ґрупа довго не втримається в районі Полтави і що відступатиме не на Київ, а на Кремінчук, на прикриття шляхів з боку Полтави на Київ, то виділено було з резерва Лівобережжа ґрупу на чолі з отаманом Сушком. Начальником штабу ґрупи призначено ґенштабу полковника Сулківського.

До складу цієї ґрупи входили такі частини:

один курінь 1-го полку Січових Стрільців, 4-ий полк Січових Стрільців, кінний Лубенський дивізіон,**) дві батареї (одна легка, друга гавбична), бронепотяг „Стрілець" і технічний курінь. Бойовий склад ґрупи: баґнетів — 1.800, шабель — 200, гармат — 8, бронепотягів — 1. 14 січня ґрупа залізницею вирушила з Київа в напрямі на Полтаву.

Аванґард ґрупи — один курінь 1-го полку Січових Стрільців прибув на ст. Полтаву в той час, коли в районі її були ще частини Запорожського корпусу.***) Коли ж запорожці залишили Полтаву і відійшли в напрямі на Кремінчук, то і частина ґрупи отамана Сушка відійшла з Полтави на Миргород, бо небезпека була не тільки зі сходу, але і з північного заходу, з району Бахмача. Цей важний в стратеґічному відношенню залізничний вузол москалі вже захопили й натискали на рештки Чорноморського кошу; отже, повставала нова небезпека, бо, захопивши Ромодан або Гребінку, москалі перетяли б найкоротчий залізничний шлях з Полтавського напрямку.

З району Миргород-Ромодан частина ґрупи веде наступ в загальному напрямі на Конотоп, щоб допомогти Чорноморському кошу та здобуває Гадяч і Ромен.

Ґрупі доводилося провадити боротьбу не тільки з зовнішніми ворогами, тобто москалями, але й зі внутрішнім ворогом. В районі ґрупи повстали заворушення в Гадячі, Лохвиці, Решетилівці й Хоролі. Шляхом переговорів та аґітацією їх пощастило ліквідувати, не вживаючи зброї, але ці заворушення відбирали час, енерґію і, розподіляючи військо, доводилося брати на увагу, що ці неспокійні елементи кожної хвилини можуть перейти від слів до бойових чинів у запіллі ґрупи.

Повстання отамана Зеленого в районі Трипілля (32 верстви від Київа), шалена большевицька аґітація в самому Київі та наступ москалів у напрямку на Коростень, примушує головне українське командування відтягнути з ґрупи отамана Сушка 4 полк Січових Стрільців і кінний Лубенський дивізіон для оборони столиці.

До складу ґрупи на Лівобережжі ввійшли: Миргородський курінь, Лохвицький партизанський відділ і 28 піший Стародубський полк; пізніше на ст. Гребінці прилучилася ще й частина Чорноморського кошу з бронепотягом „Чорноморцем" (імпровізований).

Через те, що Чорноморці залишили Бахмач і відходили частково на Пирятин-Гребінку, ґрупа Сушка відійшла до району Лубень і зай-

---

*) Деякі дані взято із статті полковника Сушка: „Брат на брата", Калєндар „Червоної Калини" на 1928 р.

**) За часів Гетьмана входив до складу Сердюцької дивізії.

***) Зі слів полковника Воронова та поручника Назаренка Січові Стрільці були на одному Полтавському двірці, а Запорожці на другому.

няла фронт по р. Сулі, в районі двірця, але незабаром дістала наказ обороняти залізничний вузол Гребінку. На цій стації до ґрупи прилучилися й деякі частини Чорноморського кошу.

Залога Переяслава була в змові з командиром Корсунського полку отаманом Хименком, що зрадив уряд Української Народньої Республики. Вона захопила ст. Переяслав і ст. Яготин і тим відтяла ґрупі Сушка шлях залізницею на Київ. Сам отаман Хименко захопив Золотоношу. Москалі ж наближалися зі сторони Полтави та Крут через Прилуки.

Командування ґрупи вирішило в першу чергу ліквідувати повстання отамана Хименка. Відділові (Лохвицький та Трипільський курінi) в команді сотника Ковдуна було наказано зіпсувати залізничний тор у районі ст. Ромодан і стати заслоном, обороняючи доступи зі сходу в районі Лубень. Хорунжому Ф. Шаповалу з 28 Стародубським полком активно боронити в районі Пирятина напрямок від Прилук.

Кожний з цих відділів мав імпровізовані „бронепотяги". *)

Решті сил ґрупи наказано ліквідувати повстання отамана Хименка в Золотоноші, бойовий склад сил якого був такий: баґнетів — 2.000, шабель — 500, гармат — 4, бронепотягів — 1.

По виділенні заслонів на схід і на північ проти москалів, що вже наближалися, у командуванні ґрупи залишалися: один курінь 1-го полку Січових Стрільців, відділ Чорноморців, технічний курінь, дві батареї (з них одна гавбична) та 2 бронепотяги.

29. I. 1919 року на світанку на південний захід від ст. Гребінки, в районі с. Петропавлівської Слобідки, передовий відділ ґрупи несподівано зустрівся з ворожим аванґардом і потиснув його. Проте на північ від цього села головні ворожі сили заатакували відділ і примусили його відійти в напрямку на ст. Гребінку, де і мав місце бій головних сил обох сторін. Не зважаючи на переважні сили Хименка, його було розбито, але самому йому пощастило втікти. Після знищення відділу отамана Хименка ґрупа деякий час боронила цей залізничний вузол від нападу москалів зі сходу, але через те, що правіше (на південь) відійшов Запорожський корпус, а лівіше на (північ) ґрупа отамана Рогульського, то, щоб не бути оточеною, ґрупа спочатку відійшла на ст. Дарницю, а в ніч з 4 на 5 лютого в районі Києва перейшла на правий бік Дніпра.

В и с н о в о к. Ґрупі отамана Сушка доводилося битися не так з червоними москалями, як головно боротися зі своїми зрадниками.

Своє завдання ґрупа виконала добре.

Ґ р у п а о т а м а н а Р о г у л ь с ь к о г о. **) Після того, як ґрупа полковника Аркаса (колишня Козелецька) залишила позиції на лінії

---

*) „Стрілець" та „Чорноморець".

**) Наприкінці 1918 та майже й на протязі всього 1919 року в армії У. Н. Р. командирів окремих частин, а навіть і менших відділів називано отаманами або полковниками відповідно до посади. Тільки з 1920 р. армія стала на реґулярний шлях. Гонорові Ради у війську встановили, хто з старшин яку мав ранґу за наказами колишніх російської або австрійської армій та української армії.

Полковник Др. РОМАН ДАШКЕВИЧ.

Голова Курінної Ради 1-го куріня Січових Стрільців. Командир батареї С. С-ів. Командир 4-ої батареї легко-гарматного дивізіону Запорожського (отамана Натієва) корпусу. Командир гарматної бриґади корпусу С. С-ів, що складалася з 6-ох гарматних полків.

Полковник інженір МИКОЛА СІПКО.

Отаман Вільного козацтва на Борзенщині. Командир батареї Сердюцького гарматного полку. Командир 10 батареї Січових Стрільців. Командир 51 гарматного полку Північної групи військ. Булавний старшина для доручень при інспекторі артилерії Волинської групи військ. Командир 17 легко-гарматного куріня 6 Січової стрілецької дивізії.

Козелець-Остер (60 верстов від Києва) і почала відходити в загальному напрямі на Київ, то, щоб уникнути з большевицького боку можливих несподіванок, 23-25 січня 1919 р. з Києва було вислано до району ст. Броварів (18 вер. на півн. схід від Києва) відділ в команді атамана Рогулського, *) колишнього сотника австрійської армії. За начальника штабу у нього був теж колишній сотник австрійської армії.

Склад цього відділу був такий: 1-ий полк Січових Стрільців (два курені), **) школа підстаршин — 1.320 баґнетів, ***) одна батарея, 2 кулеметні сотні та 2 автопанцирники.

До цього відділу прилучено Кінно-партизанський полк (250 шабель, ****) якого ще до виходу відділу отамана Рогульського було вислано з окремим завданням до м. Ніжена. Такий був склад ґрупи до прилучення до неї Козелецької ґрупи, яка у районі ст. Броварів сполучилася з ґрупою отамана Рогульського і поступила в його розпорядження. *****)

Наостанку на Лівобережжі до ґрупи прилучився ще невеликий відділ Чорноморського коша (дві сотні), що відійшов від Ніжена.

Таким чином отаман Рогульський в районі ст. Броварів обняв керування всім військом, що боронило від москалів з напрямків Чернигів-Бахмач шляхи до Київа.

Разом з військом, що відійшло від Козельця та Ніжена, ґрупа отамана Рогульського мала в свойому складі такі частини:

1. 1 полк Січових Стрільців зі школою підстаршин — 1.320 баґнетів,
2. Білоцерківський піший полк — 1.700 баґнетів, ******)
3. 2-ий полк Сірожупанників — 300 баґнетів,
4. 3-ий полк Сірожупанників — 250 баґнетів,
5. Збірний кадровий курінь 9 пішої дивізії — 450 баґнетів,
6. Кошовий курінь (Чернигівського кошу) — 500—600 баґнетів,
7. Відділ Чорноморського кошу (2 сотні),
8. Кінно-гонецький дивізіон — 250—300 шабель,
9. Кінно-партизанський полк Козиря Зірки — 250 шабель,
10. Павлоградський кінний полк (кадри) — 75 шабель,
11. Дві легкі батареї — 6 — 8 гармат.

Разом баґнетів — 4.520, шабель — 575, гармат — 6—8.

На 30 січня ґрупу отамана Рогульського розміщено так:

---

*) Командир 1-го полку Січових Стрільців.

**) Один курінь був у ґрупі отамана Сушка.

***) Антін Крезуб. „Ґрупа полковника Рогульського". Історичний календар-альманах „Червоної Калини" на 1929 р. стор. 52.

****) На чолі його тоді стояв навіть не старшина, а однорічник колишньої російської „Дикої Дивізії" Козир-Зірка.

*****) На превеликий жаль мені не вдалося довідатися, чи був у складі ґрупи хоч один бронепотяг.

******) Білоцерківський піший полк напочатку великого складу, прийшов з Правобережжа. На сторінці 52 Календаря „Червоної Калини" на 1929 р. Антін Крезуб заперечує, ніби такий полк був у ґрупі, але він був, це мені добре відомо. На початку лютого він провадив операції в районі м. Гоголева.

штаб ґрупи — ст. Бровари; на правому крилі в районі м. Гоголева — Білоцерківський полк; в районі с.с. Красилівки-Требухова — збірний курінь 9 пішої дивізії і курінь Чорноморського полку; один курінь 1-го пішого полку Січових Стрільців, Кінно-гонецький дивізіон, одна батарея і одна сотня кулеметів — с. Димірка; дві сотні Чорноморців правдоподібно в районі с. Рожівки (на самому лівому крилі ґрупи); резерв — в районі містечка і стації Броварів (3 верстви від містечка).

До 30 січня значних бойових чинів на фронті ґрупи не було.

30 січня відділові, що був розміщений в районі с. Димірки, наказано зайняти с. Богданівку *) (3 верстви на північ від с. Димірки), яку захопили москалі. Відділ заатакував їх у цьому районі, вибив із Богданівки і розмістився там ночувати.

Біля 11 години вночі москалі напали на цей відділ у Богданівці. Більшу частину його полонили, рештки повернулися до с. Димірки, звідки тієї ж ночі відійшли до Броварів.

31 січня пополудні москалі заатакували Білоцерківський полк у районі Гоголева, **) і змусили його надвечір залишити це містечко.

1 лютого москалі продовжували свій наступ і підійшли до ст. Броварів. Тут на північний схід від неї завязався бій. ***) Ворог зручно використав ліс, що лежить на північному заході від Броварів.

Перед вечером 1 лютого ґрупа на цілому Броварському відтинку відходила в загальному напрямі на Київ.

Командир ґрупи отаман Рогульський, взявши з собою одного старшину зі штабу, поїхав з Броварів автомобілєм на ст. Дарницю, як видко переговорити по телеґрафу з Київом і з отаманом Сушком, що був тоді з ґрупою в районі ст. Гребінки. Біля Дарниці авто зіпсувалося і назад тієї ж ночі командир ґрупи не поїхав, а залишився в Дарниці, надіславши старшину пішки назустріч відступаючій ґрупі. Цьому старшині наказав передати полковникові Аркасові, щоб він залишився

---

*) На стор. 53 Історичного Календаря-Альманаха Червоної Калини на 1929 р. Антін Крезуб пише про Семиполки. Не маю під рукою документа, але наскільки мені не зрадила память, то це було с. Богданівка. До с. Семиполок 12 верстов по простій лінії. Там же на стор. 54 Антін Крезуб каже, що біля год. 11 вночі в Семиполках почалася стрільба, а біля год. 12 рештки відділу зібралися в с. Димірці. На протязі однієї години навіть без бою пройти 12 верстов для кінних — тяжко, а про піших і казати не доводиться.

**) Про це московські джерела так оповідають: „1 лютого о год. 13 по прямому проводу Локотош (Ніжен) на запитання Антонова (Харків) доповів: „о 12 годині 55 хвилин 31 січня петлюрівці з двома важкими гарматами, 4 легкими, 1 кінним полком і близько 4.000 піхоти почали наступати на село Світильню, що на південь від ст. Бобрик, де знаходиться другий баталіон 2 полку з двома гарматами. Наші частини не завагалися, не зважаючи на ворожий гарматний та кулеметний вогонь, перейшли в контратаку і змусили ворога панічно відступити до Гоголева, де він лишив багато забитих та поранених, кулемети й одну легку гармату". — „Літопис Революції" № 1 (40) січень-лютий 1930 р., стор. 113—114.

***) Під кінець бою в районі Броварів надіхала з Київа на допомогу сотня молодих галицьких стрільців, але вони ніякої участи в бою не взяли, бо застали вже відворот на всьому Броварському відтинку.

тимчасово за командира ґрупи та щоб ґрупа через Дніпро не переходила, а розмістилася в Микольській Слобідці, на Лівобережжу, в 3 верствах від околиць Києва. Коли старшина штабу дійшов від Дарниці до шоси Броварі—Київ, то зустрів там відступаючу ґрупу. Поодинокі люди підійшли вже до мосту у Микольській Слобідки. Але переправи через Дніпро охороняв полк Синєжупанників *) і нікого до переправи не пропускав, загрожуючи негайно відкрити кулеметний огонь, якби хто силою почав переходити. Це зробило відповідний вплив і ґрупа розмістилася в районі Микольської Слобідки. **)

З боку Броварів ворог не проявляв ніякої активности як цієї ночі, так і взагалі до відходу на Правобережжа.

В ніч з 4 на 5 лютого ґрупа спокійно переправилася в районі Микольської Слобідки на Правобережжа.

Київ віддали большевикам без бою, можливо, щоб уникнути обстрілу його гарматним огнем.

Висновок. Ґрупа трималася пасивно і не виявляла належної активности; ініціятива ввесь час була в руках червоних; військова розвідка була далека від бажаного, а аґентурної розвідки майже не було. Командир ґрупи виконав свій обовязок, він зробив усе, що міг зробити і, як свідомий патріот, працював щиро. Але на такому важливому відтинку на чолі ґрупи повинна була б стояти досвідченіша в військовій справі людина. На такому становищі замало було бути тільки патріотом та відважним, але ще потрібні знання й досвід у широкому маштабі, чого бракувало в даному випадку.

VI.

Боротьба в східній Катеринославщині і Таврії.

У цьому районі військо Української Народньої Республики провадило боротьбу з махнівцями, денікинцями, донськими козаками та червоними москалями.

З махнівцями.

Махно, колишній каторжанин-анархист, в липні 1918 р. знову повернувся в Україну з Московщини, куди він втік після приходу німецько-австрійського війська до України. Це був типовий бандит сучасности, недурна людина (особливо, коли порівняти з його оточенням), дуже енерґійна, що використовувала темні маси, як тільки хотіла. Багато української крови пролилося даремне через жорстокість цього українського виродка - звіря. Використовуючи сприятливу для себе ситуацію, що склалася в Україні за тих часів (незадоволення більшости селян і робітників з гетьманської адміністрації), Махно, прибувши до Гуляйпільського району, негайно розпочав свою діяльність. Особливо розвинув він її в жовтні й листопаді, коли після революції в Австро-Угорщині й Німеччині військо цих держав почало розкладатися.

Махно умів впливати на психольоґію темної маси і швидко знайшов собі прихильників, з якими й почав працювати на Катеринослав-

---

*) По поваленні Гетьмана цей полк знову було сформовано.

**) Зупиняємося на деяких деталях, щоб допомогти майбутньому історикові ліпше розібратися. Від Броварів до Києва автор сам був свідком цих подій.

щині. Постійні відділи у Махна були невеликі; складалися з кількох сот люду, але часами він мав під своєю командою до кількох тисяч всіх родів зброї до артилерії включно.

Махно не визнавав іншої влади, крім своєї. Коли в Україні після повалення Гетьмана запанувала Директорія, він виступив і проти неї. Взагалі Україна для Махна не існувала.

Махно був добрий партизан. Швидкість пересування була характеристичною рисою його тактики. Зявляючися цілком несподівано в одній місцевости і наробивши там бешкету, він таксамо негайно зникав, а другого дня міг бути у віддалі до 100 верстов і там знову все руйнував.

Піхота Махна була виїмковою, коли порівняти її з іншою піхотою, яку ми звикли бачити в ріжних арміях. Вся вона, подібно кінноті, пересувалася кіньми, але не верхи, а в легких ресорних екіпажах. На півдні України такі екіпажі називано „тачанки". Вишикувавшися в ряд чи в два ця піхота пересувалася нормально риссю разом з кіннотою, роблячи пересічно 60—70 верстов щодня, а коли було потрібно то й 90—100.

Військ Гетьмана в районі Гуляйполя (де був основний штаб Махна) не було, а варта розбіглася. Гетьман ще тримався в Києві, коли Махно рушив з своїми відділами на північний захід, захопивши стації Чаплине, Гришине, Синельникове. Цю останню стацію охороняла сотня військ Директорії. Несподіваним наскоком Махно розбив цю сотню, а полонених вигубив.

Так він дійшов до Павлограду, не зустрічаючи ніде відпору. Від Павлограду Махно звернув на захід, у бік Катеринослава. Але в цім районі він знову зустрінувся з військом Директорії.

Відділ Махна став у Нижньому Дніпровському (на Лівобережжі, напроти Катеринослава), а 16 грудня напав на Катеринослав. Через те, що залогова служба в Катеринославі була не на належній висоті, махнівцям пощастило хитрощами вдертися до міста, але за 18 годин війська У. Н. Р. вигнали звідти Махна з великими для нього втратами; ледви сам він не дістався до полону. Після цього він втік до Павлограду. З цього району махнівці кілька разів намагалися захопити вузлову стацію Лозову, але кожного разу їх били 3-ий Гайдамацький і 36-ий Полтавський полки.

Особливо не пощастило махнівцям у районі ст. Лозової на кутю 1918 року (по ст. стилю). Останнього разу махнівці намагалися дати бій на Лівобережжу нашому реґулярному військові у відкритому полі біля ст. Михайлівки (на північний схід від Новомосковського), але 4-ий Запорожський ім. Гетьмана Богдана Хмельницького і 36-ий піший Полтавський полки дали їм таку відсіч, що вони вже більше не турбували наше військо. Взагалі наше реґулярне військо завжди било махнівців.

В и с н о в о к. Махнівщина була одною з багатьох причин, що примусили наше військо залишити Лівобережжа. Хоч вона сама з себе і не була якоюсь великою загрозою для нашої армії, але при одночасному наступі інших ворожих армій сприяла скоршому залишенню Лівобережжа нашими частинами.

З денікинцями, донцями та місцевими большевиками. У середині грудня 1918 р. до Донецького басейну скеровано було зі складу Добровольчої армії, що оперувала тоді на Кубані проти большевиків, одну пішу дивізію. У своїй телеґрафічній доповіді Симонові Петлюрі біля 10 січня командуючий Лівобережним фронтом отаман Болбочан казав про добровольців, що вони посуваються на Славяносербське. Цей напрямок у Донецькому басейні охороняв (поки большевики не зайняли Харкова) 3-ий Гайдамацький полк Запорожського корпусу.

Наприкінці грудня 1918 року невеликі відділи Добровольчої армії висунено на північ Таврії, щоб прикривати північні повіти, багаті в продовольчі запаси, так потрібні для Добровольчої армії. У цьому районі реґулярних частин армії У. Н. Р. не було, крім невеликих нереґулярних місцевих відділів, які провадили боротьбу з добровольцями, поки до цього району не прийшли большевики.

У південній Таврії загальне керівництво цими відділами обняв Олександер Шаповал, якого штаб перебував в Олешках.

Про бої з Донцями згадує отаман Болбочан в своїй доповіді біля 10 січня 1919 року. *)

Правдоподібно ці бої були в районі Бахмута на Катеринославщині з Гайдамаками. Бо зі споминів Лукомського, видатного ґенерала Добровольчої армії, видко, що Бахмут деякий час перебував у руках донців. По деяких повітах Катеринославщини доводилося провадити боротьбу з місцевими большевицькими бандами, як, наприклад, у Павлоградському повіті з відділом Колосова, а на межі Мелітопольського та Олександрійського повітів з відділом Панасенка та іншими бандами в ріжних місцевостях Катеринославщини й Таврії.

VII.

Загальні висновки. На Лівобережжі перемога військ У. Н. Р. над гетьманцями дісталася легше, ніж на Правобережжі, бо там було зосереджено головну боротьбу, там і повстання почалося і там перебували Директорія та Повстанський штаб. Там же лежить і столиця України, золотоверхий Київ (а за опанування ним головно й точилася боротьба), а тому увагу гетьманського командування було більше звернено якраз туди.

Взагалі перемога над гетьманським військом була легка через те, що не тільки соціялісти, але й націоналісти та й майже все населення України, за виїмком невеликого відсотку, було проти Гетьмана Павла Скоропадського. За таких обставин прихильники Павла Скоропадського власними силами без допомоги сусідніх держав не могли довго триматися.

На Лівобережжу, за сприятливих умов в першу чергу гетьманцям могли допомогти донські козаки. Але за тих часів вони не могли дати значної допомоги Гетьманові Скоропадському, не вважаючи на вза-

---

*) Наводимо витяг з цієї доповіді: „...З донцями бої припинилися, але положення з ними не виявснено. Добровольці посуваються на Славяносербське і також відривають у мене сили".

ємну умову про взаємну поміч, що 3 листопада на стації Скороходово підписали Гетьман Павло Скоропадський з одного боку й Донський отаман ґенерал Краснов з другого.

Тоді саме Дон напружував всі свої сили, щоб оборонити свою державу від червоних москалів, що задалися метою в першу чергу знищити „Всєвєлікає Войско Данскоє”.

Добровольча армія після того, як Гетьман оголосив злуку на федеративних підставах України з Московією, охоче дала б підтримку, але вона тоді провадила уперту боротьбу з большевиками на Кавказі разом з кубанськими й терськими козаками та гірськими народами. Крім того вона не була численна і значної допомоги теж не могла дати.

Кримська Татарська республика сама потребувала допомоги, бо боялася, щоб большевики не захопили у ній владу і, як пише ґенерал Лукомський, сама зверталася до добровольчого командування за допомогою. *)

Польща тільки приступила до формування власного війська на свойому терені і мілітарно так було слаба, що не могла б дати Гетьманові відповідної допомоги, якби навіть дійшла з ним до якогобудь порозуміння. Вона тоді робила велике зусилля, щоб перемогти Українську Наддністрянську армію, яка опанувала Львовом. Тому увагу Варшави було звернено в бік Львова, де точилася запекла боротьба, а не в бік Київа.

Румунія теж була мілітарно слаба, а крім того внутрішня боротьба на схід від Дністра була їй на руку, бо зміцнювала її панування в захопленій Басарабії. Тому вона інтенсивно працювала над зміцненням фортифікаційно найголовніших напрямків можливого наступу зі сходу, маючи за природній кордон р. Дністер.

Гетьманці в боях з військом Директорії трималися заледви годинами, рідко кілька діб і тільки в районі Київа майже місяць, а якби не було в той час німців в Україні то і того б менше, бо хоч німці рідко виступали активно проти військ Директорії, але одна їхня присутність робила вже певний вплив і командування губило час на провадження переговорів з ними.

Ще Гетьман перебував у Київі, як військо У. Н. Р. наприкінці листопада 1918 р. почало боротьбу з аванґардом червоного московського війська, що посувалося в Україну з півночі.

Тільки невеликий відсоток населення України бився проти війська У. Н. Р. на Лівобережжу: відділи Махна, Хименка та інші менші відділи бандитського ґатунку, як Ковтун, Шуба і т. д. Більшість же населення була байдужа до боротьби нашого війська з червоними москалями, сиділа дома та провадила свої приватні справи.

---

*) „Правительство Сулькевича, не пользовавшееся в странѣ популярностью, пало с оставленіем Крыма нѣмцами. Новое правительство во главѣ с С. С. Крымом обратилось к Командованію Добровольческой арміи с просьбой прислать войска для обезпеченія края, как от вторженія большевиков извнѣ, так и от возстаній мѣстных большевиков”. Витяг із „Воспоминанія генерала А. С. Лукомскаго”. Т. II. 1922 г., стор. 128.

Крім червоних москалів зі сходу також загрожували Донські козаки і з ними навіть, правдоподібно в районі Бахмута, була сутичка у нашого війська.

Після приходу 23 листопада фльоти Антанти до Чорного Моря (Новоросійське) і допомоги з її боку добровольцям збільшилася погроза з півдня. Добровольче командування надіслало на початку грудня одну дивізію до Донецького району, наприкінці грудня ще одну дивізію, а перед тим відділи до Криму.

19 (н. ст.) грудня в Одесі висадився десант французьких, а пізніше й грецьких військ та ізза Дністра підійшли Румуни (біля одної дивізії).

У січні 1919 р. почало наступ (на Волинь) польське військо, а червоні москалі одночасово з провадженням операцій на Лівобережжі, повели наступ залізницями на Правобережжа з району Мозира в напрямку на Коростень і з району Лунинця на Сарни-Рівне, виходячи в глибоке запілля Лівобережному фронтові і загрожуючи столиці з північного заходу.

Українська Наддністрянська армія допомогти нам в кінці 1918 р. та в січні й лютім 1919 р., *) не мала змоги, **) бо й сама чекала на допомогу від Наддніпрянців. Уряд У. Н. Р. дав їй посильну допомогу не тільки матеряльну, але й військом, правда, не в належній силі та якості, ***) але всетаки дав усе, що міг за того тяжкого для Київа часу.

Отже значної допомоги Лівобережному фронтові наше Головне Командування дати не могло. Правда, можна б закинути йому, що воно взагалі спізнилося з висилкою допомоги на Лівобережжа, але ми вичерпного матеріялу про Правобережжа не маємо.

Ми знаємо, що в районі Трипілля (34 верстви на південь від Київа) повстав проти Директорії отаман Зелений, а на Херсонщині отаман Григоріїв; можливо, що у нашого Головного Командування були в той час на те ще й свої поважні міркування, що нам не є знані.

Але навіть з тою кількістю нашого війська, що перебувало тоді на Лівобережжі, навіть з тою байдужністю більшости населення Лівобережжа до боротьби з червоними, можна було б провадити боротьбу з більшим успіхом, коли б військо наше на Лівобережжу було активніше та мало б ініціятиву в своїх руках; тоді б ми на довший час затримали ворога на Лівобережжу, а це дало б можливість краще зорґанізуватися, бо на це потрібний час.

В більшости випадків ми були пришиті до залізниць, пасивно боронилися й чекали, поки не підійде ворог та не відкриє вогню, тоді тільки ми вступали з ним у бій. А коли ворог починав нас обходити, як це траплялося нераз з Чернигівсько-Козелецькою ґрупою, — то ми зразу ж починали відходити. Ворог часто для нас приносив несподі-

---

*) Час боротьби з червоними на Лівобережжі.

**) Непоінформований добре полковник Болбочан (а дехто навіть і тепер) гадає інакше. Низче наводимо витяг з телеґрафічної доповіди полковника Болбочана зі ст. Полтави до Головного Отамана С. Петлюри: „...Необхідно викликати частину Галицького війська і надіслати сюди. Раніш я просив 3—4 полки, а тепер дайте вже дві дивізії в повній орґанізації. Через тиждень дві дивізії буде вже замало".

***) На підставі споминів Д-ра Степана Шухевича, т.т. I—II.

ванки, а це свідчить про те, що у нас було зле поставлено військову розвідку і майже не було розвідки аґентурної. Ворог завжди був про нас добре поінформований, а ми в більшости про нього лише тоді довідувалися, коли він був уже на очах і відкривав огонь.

Замісць того, щоб попереджувати ворога й атакувати його тоді, коли він є найменше готовий до бою, ми в більшости вичікували, поки він сам підійде, а іноді бій розпочинався зовсім несподівано для нас. Через нашу пасивність ми були позбавлені перших успіхів на полі бою, що завжди має величезне значіння для військ обох сторін, а для нас перші перемоги нашого війська мали б особливе значіння, бо це піднесло б дух не тільки нашого війська, але й тієї більшости населення, що вороже ставилася до большевиків. Ми певні того, що коли б успіхи були на нашому боці, то до нашого війська зголосилося б значно більше охотників, ніж це було в дійсности.

Але значну частину вини з приводу наших перших невдач треба віднести і на наш тодішній Уряд, бо ж наївно було вірити в чесність москалів, хоч би й лівих, які ніколи не дотримують слова, а з попереднього досвіду (Муравйов) не було секретом, що вони мають на Україну такі самі імперіялістичні апетити, як і царська Росія.

Москалі почали з нами збройну боротьбу в кінці листопада 1918 року, а війну Московщині Україна оголосила лише 16 січня 1919 року.

Правда, на перших порах наше військо було заскочене несподіваним наступом червоних, але треба було за всяку ціну вирвати ініціятиву у ворога, а не бути пасивними до самого нашого відвороту на Правобережжа.

Цю пасивність більшости нашого війська на Лівобережжі в кінці 1918 й початку 1919 років слід приписати з одного боку малій досвідчености більшости нашого командного складу, а з другого малій карности мас, що зібралися під зброю лише хвилево під впливом ненависти до гетьманської адміністрації та до самого Гетьмана.*)

Це прикре явище — мала досвідченість командного складу — сталося через попередню боротьбу з гетьманцями. За Гетьмана всі вищі посади, починаючи з командира полку, обіймала кваліфікована старшина, — люди знання й досвіду. Після ж повалення Гетьмана багато старшин було звільнено з посад, а частина сама їх залишила завчасно, щоб уникнути ріжних репресій, що їх передбачали. Справді, по деяких місцевостях такі репресії відбулися. Навіть в Київі нам самим доводилося про це не тільки чути, а й на власні очі їх бачити.

Підчас боротьби з червоними москалями нашими полками керували не тільки прапорщики випуску часів Керенського — як-от командир 28 Стародубського полку Федір Шаповал (підпрапорщик ґвардії до революції 1917 р.), командир Кінно-партизанського полку (однорічник) — Козир-Зірка, а навіть і не старшини.

Правда, ми знаємо приклади, коли нефахівці в російській армії за часів революції керували не тільки полками, а були навіть і главковер-

---

*) В другій половині 1919 і в 1920 р. наша армія в цьому напрямі зробила великий поступ.

хами, як наприклад Керенський, прапорщик Криленко, але також усі знаємо, що вони зуміли лише зруйнувати армію.

Нам можуть вказати на інший приклад з російської революції, на вахмістра Буденного, але в його армії за начальника штабу був професор Академії Ґенерального Штабу ґенерал Матковський.

У молодої старшини нашої армії часів кінця 1918 й початку 1919 років були патріотизм, запал, але бракувало їм знання та досвіду, що дається роками. Але такий уже був дух часу і цього етапу в нашій армії трудно було уникнути, бо маси через аґітацію більше вірили цим людям і йшли за ними.

Кадрова старшина в більшости служила в кадрах 8 кадрових корпусів за часів Гетьмана. Багато між ними було українських патріотів, які потім служили та і тепер перебувають у шерегах армії У. Н. Р., бо справжня старшина служить не персонам, а цілій нації, Державі в першу чергу.

Але на перших кроках після повалення Гетьмана заважко було розібратися, хто справжній патріот, а хто тимчасово примазався і вичікує лише моменту, щоб зрадити, тому на початках до більшости тих, хто служив у гетьманському війську, ставилися недовірливо і часами до деякої міри мали рацію. Бо підчас наступу червоних москалів деякі старшини, що служили в гетьманському війську, перейшли на ворожий бік, як наприклад Зайцев 9 пішої дивізії (Чернигів), *) Олександров, командир кінних розвідчиків 33 пішого Ахтирського полку (Ромен), **) а вже підчас наступу денікинців багато гетьманців перейшло на їхній бік.

Отже, щоб розшифрувати людей, потрібний час, а його не було, й тому не дивно, що керували частинами нефахові люди.

У ворога було навпаки. В кінці 1918 й початку 1919 рр. наступали вже не банди часів Муравйова, а реґулярна армія, що її реорґанізували старшини старого Ґенерального Штабу.

Не зважаючи на деякі фахові помилки наше військо в обставинах того часу виконало на Лівобережжу своє завдання. Ті помилки, що часами воно робило, це лише дрібниця в порівнанні з тим, що маси українського населення Лівобережжа не виконали свого обовязку, якого від них вимагав історичний момент.

Взагалі ми, українці, упустили надзвичайно приятливий момент, щоб утворити міцну самостійну державу. Коли б у нас підчас зовнішньої небезпеки була єдність української інтеліґенції (як це ми бачили нераз у німців, японців, нарешті у поляків) та національна свідомість українських мас, то, беручи під увагу тодішній стан наших сусідів, ми порівнюючи дуже легко могли б відбити всі зовнішні удари.

Українці в російській армії були найкращими вояками, а наші сусіди майже всі входили до складу цієї колишньої Російської армії.

Хіба французько-грецько-румунсько-російському військові в числі до 35 тисяч вояків, озброєних в найновішу зброю тих часів, аж до

---

*) Зі слів підполковника Янова.

**) Зі слів поручника Д—ка.

танків включно, не довелося втікати з району Одеси від 15 тисяч *) вояків-українців на чолі з отаманом Григорієвом, **) що тимчасово визнавав радянську плятформу, а пізніше визнав Укр. Народню Республику і почав бити тих большевиків, що прийшли з півночі.

Пригадаймо інших отаманів та отаманчиків, як Зелений, Хименко, Махно тощо.

Найголовніша причина наших поразок це мала національна свідомість широких українських мас.

Отже, кожний свідомий український патріот повинен прагнути до поглиблення національної свідомости в масах нашого народу. Тоді перемога наша буде забезпечена! Варто тут пригадати, як 40-міліоновий національно-свідомий нарід японський в 1904 — 1905 роках переміг 150-міліонову Російську імперію.

Будемо ж учитися на наших помилках недавнього минулого і не сміємо повторювати їх знову. За нашу провідну зорю мусить бути єдність підчас майбутньої боротьби за самостійність України!

Нація-держава — понад партіями!

Тільки у власній самостійній державі можна здобути максимум економічних і культуральних досягнень!

---

*) „Против етих сил со стороны большевиков дѣйствовало два совѣтских полка мѣстнаго формированія и ряд многочисленных наскоро организованных отрядов, всего не болѣе 15.000 штыков и сабель". — А. С. Лукомскій. Воспоминанія. Т. II., стор. 135.

**) Начальник штабу — Юрко Тютюнник.

Е. ЮРЕВИЧ-КНІГИНЕЦЬКИЙ.
Хорунжий.

Українські мілітарні орґанізації у Східній Галичині перед світовою війною

Вступ до „Історії леґіону У. С. С.").

Початки українських мілітарних орґанізацій у Східній Галичині сягають 1912 року. В цьому році (9 жовтня) вибухла т. зв. перша балканська війна. Використовуючи ослаблення Туреччини, яка тількищо програла війну з Італією за Триполіс і Лібію, закінчену миром у Льозанні, коаліція чотирьох балканських держав, а саме Болгарія, Греція, Сербія та Чорногора, рішила звести свої старі порахунки з отоманською імперією.

Ситуація в Европі була дуже непевна. Росія й Австро-Угорщина проголосили частинну мобілізацію; Австрія ж, з огляду на Босну й Герцеґовину, Дальмацію та інші свої полуднево-слав'янські провінції, обсадила сербський кордон своїм військом. Евентуальна війна між Росією й Австро-Угорщиною втягнула би в збройну боротьбу й інші европейські держави. По стороні Росії стали б Анґлія і Франція (держави потрійного порозуміння), а по стороні Австро-Угорщини — Німеччина й Італія (держави потрійного союзу). Полумя війни могло отже захопити цілу Европу, а то й цілий світ, як це таки й сталося в два роки пізніше.

В цей гарячий час не бракувало провокаційних виступів. У Прізрені, в Сербії, побили австрійського консуля. В Києві мали місце в листопаді протиавстрійські демонстрації перед австро-угорським консулятом. Ці демонстрації поширилися і на українські установи (Редакція „Ради", українська книгарня та ін). У відплату за те українське громадянство Львова, головно українське студенство, влаштувало в половині листопада демонстрацію перед російським консулятом та перед москвофільськими інституціями, як-от редакція ґазети „Прикарпатська Русь", Товариство ім. Качковського, москвофільська бурса при вул. Курковій, та ін.

Війна висіла на волоску. Зазначені вище події змусили галицьких українців заняти відповідне становище, тим більше, що евентуальна австрійсько-російська війна велася б на українській етноґрафічній території і доля її населення у великій мірі залежала б від висліду цієї війни.

В наслідок порозуміння між українськими партіями Галичини, скликано на день 7 грудня 1921 року до Львова так званий зїзд нота-

блів, який ухвалив резолюцію, що українці бачуть свою будучність в перемозі осередніх держав. Така резолюція була зовсім зрозуміла, бо галицькі політики дуже добре знали, що ціллю російської політики було розбиття Австрії й зайняття Східньої Галичини, цього тодішнього українського Піємонту, звідкіля йшли на Наддніпрянську Україну ідеї визвольного руху. Вразі перемоги Росія за одним махом позбулася б східньо-галицької небезпеки, а під стратеґічним поглядом одержала б дуже корисні, природні кордони в Карпатах.

Вище описані події викликали серед галицьких українців потребу національно-військової орґанізації. Ініціятива вийшла з двох джерел: від студентської молоді і від „Українського Січового Союзу".

З ініціятиви II-ої секції „Студентського Союзу ім. Драгоманова", званої „секцією безпартійних поступовців", відбувся дня 20 жовтня 1912 року дискусійний вечір на тему „Під нинішню хвилю".

Підчас дискусії зарисовалися два напрямки. Перший напрямок репрезентували молоді студенти, які, бачучи можливість австрійсько-російської війни, були переконані, що в імя боротьби за самостійну Україну українська молодь зможе виставити окрему, під національним прапором зорґанізовану, військову частину.

Другий напрямок репрезентували старші студенти, які не вірили в успіх такої акції і стояли на становищі, що студенти мають вчитися, витворювати культуральні цінности, бо цей шлях найпевніше доведе до вільної України.

Перевагу взяв другий напрямок.

Студенти націонал-демократи, згуртовані в IV-й секції студентського Союзу, цікавилися більше політичними справами, працювали у ріжних громадських і культуральних установах у Львові й на провінції, й до акції студентів-активістів займали вичікуюче становище.

У ґрудні цього ж року зорґанізувала „Академічна Громада" низку викладів на актуальні теми. Між іншими відбувся (7 грудня) виклад п. Василя Пачовського на тему: „Українська справа під теперішню хвилю", а 13 грудня виклад професора Томашівського на тему: „Україна й Балкан".

По викладах відбулися дискусії, в яких між іншими справами обговорювано потребу військової орґанізації. Спеціяльно обговорювано цю справу 15 грудня на довірочній нараді, скликаній після закінчення загальних зборів Студентського Союзу.

Наслідком тих нарад було повстання міжпартійного комітету для заснування українського стрілецького товариства. Перше засідання цього комітету відбулося дня 16 грудня 1912 року. Комітет складався з представників студентської молоді і з запрошених старших громадян (Др. Льонгин Цегельський, Др. Степан Томашівський). Головою Комітету обрано студента фільософії Івана Чмолу, пізнішого четаря У. С. С. і полковника київських С. С-ів. Комітет опрацював статут: „Українське Стрілецьке Товариство" і вніс його на затвердження до Міністерства Внутрішніх Справ. Міністерство однак його аж двічі (в лютому і травні 1913 р.) відкинуло.

Підчас складання статутів виступили з комітету деякі його члени (соціял-демократи і радикали) і заложили окремий комітет, який опра-

цював інший статут: „Товариство українських стрільців". Але і цей статут влада відкинула.

Не вважаючи на неґативне відношення австрійської влади, комітет (перший) провадив свою акцію дальше, річ природна, нелеґально. В „Академічній Громаді" і в товаристві техніків „Основа" відбувалися виклади на військові теми. Викладали про тактику, розвідчу службу, нічний похід, таборування, тощо. Комітет виготовив навіть українські підручники про склад військової рушниці „Манліхер" модель 90 і 95, яких уживала австрійська армія, та про Теренознавство. На майдані „Сокола-Батька", або на полях за містом відбувалися вправи, якими проводили ті споміж комітетчиків, що мали деяке знання військових вправ. Комітет установив стрілецький однострій і навіть приступив до видавання власного журналу, під назвою „Відгуки" (вийшло всього 3 числа). Завданням „Відгуків" було ширення самостійницької ідеї і орґанізація молоді в її імя. Від назви журналу почали називати цю активну частину молоді „відгуківцями", або іронічно „люшнівцями" від слова люшня, себто „з люшнею на москаля".

Другим джерелом, з якого вийшла ініціятива орґанізації військових товариств, був „Український Січовий Союз". Для непоінформованих подаю кілька даних про цю орґанізацію.

У 1900 році заложив Др. Кирило Трильовський пожарниче-руханкове товариство „Січ". Перша „Січ" повстала дня 5 травня того року в селі Завалле, снятинського повіту. „Січи" скоро поширилися, спершу на Покутті, пізніше в Товмаччині і Станиславівщині, а згодом обняли цілу Східню Галичину і українську частину Буковини. *) Вже в 1902 р. (16 червня) відбулося перше прилюдне січове свято в Коломиї, а в 1908 році (19 квітня) відбувся краєвий січовий зїзд у Станиславові. На цьому зїзді заложено Головний Січовий Комітет, з якого в грудні 1912 року повстав „Український Січовий Союз".

„Український Січовий Союз" приступив до видавання власного орґані під назвою „Січові Вісти". Зараз у 1-му числі (січень 1913) оголошено відозву до всіх Січей, щоби готовилися до розправи з Москвою за визволення наддніпрянських братів. Старшина Союзу приняла рішення, що „Січі" треба доповнити орґанізацією чисто військового характеру. В цій справі виїхав до Відня ґенеральний отаман Українського Січового Союзу Др. Кирило Трильовський. Він постарався в австрійському ґенеральному штабі забезпечити собі його прихильність в справі орґанізації військового товариства. Та це не багато помогло, бо Міністерство Внутрішніх Справ, до якого Український Січовий Союз вніс просьбу про затвердження статуту, звернулося за опінією до намісника Галичини Дра Бобжинського. Опінія була неприхильна, і Міністерство статуту не затвердило.

---

*) Поруч з товариством „Січ" досить жваву діяльність на терені Східньої Галичини проявляло товариство „Сокіл". Його засновано ще в 1894 році за почином інженіра В. Нагірного. — Перед самою світовою війною існувало в Галичині біля 900 сокільських гнізд і понад 1.000 „Січей". (За альманахом „Українські Січові Стрільці у 20-ліття виступу"). — Редакція.

Тоді звелів Др. Трильовський перекласти на українську мову статут польського стрілецького товариства „Strzelec" і пішов з ним до намісника. Цього статуту намісник уже не міг відкинути і затвердив його, але під умовою, що поодинокі товариства не можуть лучитися в союз. На підставі цього статуту відбулися в першій половині 1913 року загальні збори товариства „Українські Січові Стрільці". Головою товариства обрано Д-ра В. Старосольського, а його заступником Дмитра Катамая.

Члени студентського стрілецького гуртка, які називали себе українськими стрільцями і які свою організацію вели нелеґально, не вступили початково до леґального товариства „Українські Січові Стрільці". Тільки у травні (1913 р.), коли влада вдруге відкинула їхній статут, наступила фузія обох товарист, причому „нелеґальники" вимогли від товариства „Українські Січові Стрільці", що воно не буде підлягати Українському Січовому Союзові. Головою (кошовим) сполучених товариств залишився дальше Др. Старосольський, а його заступником (осаулом) на місце Д. Катамая обрано Івана Чмолу.

Та великої діяльности товариство не проявляло. Вплинув на це певно факт, що воєнні хмари почали розходитися. Напруження між Австрією і Росією маліло, а з початком березня проголошено було навіть демобілізацію. Тим не менше заінтересування проблємою мілітарного виховання молоді не слабло в студентських кругах.

Літом (2—4 липня 1913) з нагоди ювілею Івана Франка відбувся зїзд Українського Студентського Союзу. Підчас зїзду виголосив Дмитро Донцов реферат на тему: „Українська молодь і теперішнє положення нації", в якому висказався за протиросійську орієнтацію і за мілітарне виховання молоді. Після дискусії відбулося голосування над тезами Донцова. Всі резолюції пройшли одноголосно за винятком тієї, де говорилося про мілітарне виховання. Ця резолюція пройшла більшістю голосів при 12 голосах проти.

В осени 1913 року товариство „Українські Січові Стрільці" відновило свою діяльність і надальше, не признаючи над собою зверхности „Українського Січового Союзу". Тоді за спонукою Д-ра Трильовського оснувала Повітова Січ у Львові нове товариство під назвою „Українські Січові Стрільці II", одержавши для нього від влади затвердження статуту.

Для відріжнення від нового товариства („Українські Січові Стрільці II"), старе товариство „Укр. Січові Стрільці" почало називати себе „Українські Січові Стрільці I". Так отже на прикінці 1913 року існували у Львові два товариства військового характеру: „У. С. С. I", яке складалося майже виключно з людей з освітою і уважало себе за школу старшин, і „У. С. С. II", завданням якого було вишколення рядовика. До У. С. С. II. приймано всіх без ріжниці освіти і пола. Жінки утворили навіть окрему чету, яка нараховувала 33 стрілиці під командою Олени Степанівни, пізніше хорунжого леґіону У. С. С. *)

---

*) Воєнні настрої серед української молоді відбилися також і на жіноцтві. Одною з найактивніших представниць його була пані К. Малицька. На нараді українських жіночих орґанізацій у Львові 14 грудня 1912 року покликано до життя „Жіно-

Головою товариства У. С. С. II. вибрано на загальних зборах (25. січня 1914) Романа Дашкевича (голову Повітової Січі), осаулом Іллю Чайківського, писарем М. Никорака, скарбником Ст. Фенюка і обозним О. Степанівну.

Вже в короткому часі нараховували У.С.С. II. до 300 членів. Вони ділилися на чети, яких командантами стали переважно запасні старшини австрійської армії, річ природна українці. Почалися військові вправи, наука стріляння. Вечорами відбувалися теоретичні військові виклади, як також виклади про українські визвольні змагання, світові революційні рухи, тощо.

З початком 1914 року закупили У. С. С. II. коло 100 військових рушниць системи Верндля (на один набій) і кілька рушниць нової системи. Серед львівських українців зробив цей факт велике враження і вони часто приходили до домівки У. С. С. II., щоби наглядно про це переконатися.

Стрілецькі товариства повставали і в провінції; до вибуху світової війни було їх на терені Східньої Галичини 96. Деякі з них так гарно розвинулися, що, наприклад, у Сокальщині улаштовано уже 28. грудня 1913 року більші польові вправи (маневри). Такі вправи відбулися 25. березня 1913 р. також і у Львові на полях за містом, на т. зв. Кайзервальді. Брали в них участь також члени січово-стрілецького курсу, який якраз тоді відбувався у Львові і на якому крім пожарниче-січових вчили теж і військових вправ. Цього дня по закінченні вправ перейшов вперше вулицями Львова відділ українських стрільців, які до цього часу сходилися на вправи за містом і вертали додому одинцем. Відділ нараховував коло 100 людей, в тім 20 в одностроях, але без зброї.

Наступні більші польові вправи відбулися 5. квітня 1914 року з нагоди свята в честь козацького полковника Богуна. У вправах брали участь У. С. С. II., Повітова Січ і Січі довколишніх сіл, разом коло 300 людей. Вправи цим разом зі зброєю в руках, відбувалися в лісі за личаківською рогачкою. Одна частина стрільців і Січовиків в команді Сеника мала завдання, обсадивши ліс за рогачкою, здержувати наступ ворога, який (друга частина стрільців в команді І. Чайківського) вів наступ на місто. На вправах стріляли з військових рушниць сліпими набоями. Жіноча чета повнила санітарну службу.

Були це перші вправи українських військово-зорґанізованих частин зі зброєю в руках. Цілий відділ (в тому 2 чети в одностроях і з військовими рушницями) після вправ пройшов вулицями міста під домівку Повітової Січі, і Львів мав нагоду вперше бачити озброєних українських стрільців.

чий Орґанізаційний Комітет", який зорґанізував санітарні курси і започаткував збірку грошей. Зібрані гроші (в сумі понад 9.000 корон австр.) передано в часі мобілізації 1914 р. „Українській Боєвій Управі". Українське жіноцтво також взяло активну участь у стрілецьких рядах і дало ряд відомих боєвиків, як-от: О. Степаніван, Г. Дмитерко, П. Михайлишина, С. Галечко. (За альманахом „Українські Січові Стрільці у 20-ліття виступу"). — Редакція.

Від цього часу польові вправи відбувалися майже щотижня; кілька разів улаштовано нічні вправи.

Згадати треба, що крім У. С. С. І. та У. С. С. ІІ. існував ще у Львові т. зв. стрілецький курінь Сокола-Батька, в кількости досить слабий. Командував ним майбутній отаман (майор) леґіону У. С. С. Сень Ґорук.

Так отже, перед вибухом світової війни існували у Галичині три військового характеру орґанізації: У. С. С. І., У. С. С. ІІ. і Стрілецький курінь Сокола Батька.

Українські Січові Стрільці І (коло 60 чоловік) — майже виключно студенти університету і політехніки — творили свого роду старшинську школу і тому займалися виключно фаховим військовим студійованням, потрібним для майбутніх командантів.

Українські Січові Стрільці ІІ були радше вишколені для рядового стрілецтва. Гуртували вони переважно робітників і ремісників і тільки одна чета (перша) складалася із студентів. У. С. С. ІІ. були під впливом лівих партій, головно радикальної. Курінь Сокола - Батька підлягав впливам нац.-демократів.

Зазначити годиться, що не без впливу на творення українських мілітарних орґанізацій були анальоґічні польські орґанізації, які від 1912 року існували майже у кождому галицькому місті і дуже гарно розвивалися. Існував „Strzelec", орґанізований Юзефом Пілсудським, і були „drużyny strzeleckie". Перший підлягав впливам польської партії соціялістичної (П. П. С.), другі ендеції. З вибухом війни утворила ендеція з „drużyn strzeleckich" т. зв. східній леґіон, який австрійська влада розвязала за його москвофільські настрої.

Існували ще т. зв. „drużyny bartoszowe", заложені з оглядів конкуренційних людовцями, але більшого значіння вони не мали.

Цікаво буде згадати, що десь з кінцем 1911, чи в початках 1912 року, як подає у своїх споминах Олена Степанівна, мав у Львові у Повітовій Січі при вул. Коперника виклад Юзеф Пілсудський. Ось що пише про цей факт Степанівна:...

„Він говорив про конечну потребу військової підготовки, бо незнання військового діла було причиною невдачі російської революції у 1905 році, коли в руки робітників попали військові рушниці, кулемети, а навіть — як у Москві — гармати, а вони не вміли ними орудувати і програли. Бесідник виглядав скромно. Одягнений у сірий мундурок, запнятий високо під шию, мняв у руках мацєювку і говорив рівним, притишеним голосом, але чути було в його словах певну силу. Виклад був перейнятий одною думкою: — **потребу приготування до збройного виступу проти Москви.** Мала саля Січі була повна, а слова референта робили велике враження на слухачах."

Для повноти образу треба зазначити, що укр. стрілецькі орґанізації напотикали дуже часто на перепони з боку місцевих представників влади. Про часті відмови в затвердженні статутів говорилося вище. Згадаємо інший факт. Згідно з розпорядком австрійського міністерства краєвої оборони, кожне стрілецьке товариство мало право дістати на кождих 20, а пізніше навіть на кождих 10 людей одну військову рушницю системи Манліхер, і мало право користати з найблизчої військової стрільниці. Для одержання дозволу треба було вносити

подання до „Краєвої Команди Краєвої Оборони". Краєва Команда зверталася до відповідного Староства з запитом, чи члени, властиво Управа даного товариства є люди політично певні? І з засади староста (яким ніколи не був українець) не давав жадної відповіди, або давав неприхильну. Тільки У. С. С. І. мали кілька військових рушниць і користали з військових стрільниць.

Та без огляду на ці перепони українські стрілецькі товариства розвивалися дуже добре, і до вибуху світової війни було їх майже сотня. До найкращих належали, крім львівських, У. С. С.: а) у Бориславі, над яких орґанізацією працювали пізніші старшини леґіону У. С. С. — Клим Ґутковський та Лев Лепкий, б) в Ясениці Сільній, дрогобицького повіту — Гриць Косак, майбутній командант 1-го полку У. С. С., в) в Яворові та в Сокалі — Демчук та Семенюк. Останнім двом завдячують У. С. С. уложення першого військового підручника в українській мові, т. зв. „Правильник піхотинців". Ініціятива в складенні цього підручника вийшла зі Стрілецької Секції Українського Січового Союзу, яка навіть розписала анкету з ціллю усталення номенклятури стрілецької команди.

Переглядом сил січового стрілецтва був ювилейний шевченківський здвиг, що відбувся дня 28 червня 1914 року у Львові.

У. С. С. II. виставили 2 озброєні чети в одностроях, одну озброєну чету тільки частинно в одностроях і 2 чети неозброєні, крім цього — одну жіночу чету.

У. С. С. І. виставили відділ кінноти, а піших долучили до бориславських У. С. С.-ів, які виставили одну чету з власною зброєю і в одностроях. В одностроях були теж яворівці. Всіх стрільців було понад 500 людей.

Велике піднесення серед тисячних мас глядачів викликали військові вправи львівських та бориславських стрільців. Саме підчас їх вправ надійшла вістка про атентат на австрійського престолонаслідника.

За місяць вибухла світова війна...

Д-Р. М. ГАЛИН
Генерал-хорунжий.

Спостереження й враження військового лікаря з часів великої війни й революції.
(1914 — 1918 роки)

III.

Шпіонаж і шпіономанія. Штаб III армії, на чолі якого стояв командарм Рузський, виїхав з Києва ввечері окремим військовим потягом, на кінці його був один ваґон III кляси для „деньщиков“ (джур). Ранком другого дня ми були вже в Рівному і там затрималися на довший час. Коли вийшов я з потягу і проходив уздовж перону, кинувся мені у вічі ще один ваґон III кляси в кінці потягу. З його вікон виглядали якісь невійськові голови, одягнені в цивільне, були між ними й хлопчаки в учнівських уніформах — один комерційної, а другий — реальної шкіл. Біля того ваґону крутився знаний у Київі своїми здоровенними товстими чорними вусами жандармський полковник N., побіч нього цивільний панок старшого, років до сорок віку. Це той самий панок, що ограбував пізніше коні з бричкою в аптекаря в Жовкві.

— Що то воно таке? — питаю я штабного коменданта.

— А що таке?

— Та он отой ваґон, повний якихсь цивільних парубчаків і учнів, — показую йому рукою.

— Ага, та тож наш аванґард. Усі там — то аґенти нашої контррозвідки, шпіони отого усатого полковника з Київської охранки.

— А чому там поміж ними є й учні? — пристаю я.

— Та то вже колишні учні. А тому, що вони знають польську й німецьку мови, то й найняли їх, яко аґентів-розвідчиків.

Ото, бачите, — міркую я собі, як удосконалилася сучасна війна, що замість кінних розвідок, як то було колись, посилають попереду або авіони, або шпиґів.

По цій розмові я й забув про той таємничий аванґард, а згадав про нього значно пізніше.

Як тільки ми підійшли до австрійського кордону, то й ваґон з аванґардом зник. У Бродах його вже не було.

У Золочеві мене й мою канцелярію поставлено на постій в двох приватних будинках.

Зразуж мене здивувало, що й те й друге помешкання повне всякого добра, видко, там мешкали інтеліґентні мешканці, бо шафи повні книжок, часописів, панського одягу, а по стінах багато портретів.

А ще більше й болюче здивувався я, коли поміж портретами углядів Тараса Шевченка, Івана Франка та інших українських діячів, а в шафах — переважно українські часописи й книжки, поруч з німецькими. Двері відчинені, шафи, повні убрання, відімкнені, і нікого з мешканців немає.

Іду до канцелярії у другий будинок. Там теж саме. По стінах і книжкових шафах рідні мені сліди-признаки своїх людей.

— Хто тут мешкає? — питаю я якогось старого діда у подвіррі.

— Тут, мосціпане, адвокат мешкав, а там пан професор, — відповідає він.

— А деж вони зараз, кудиж вони поділися й чому двері на вулицю і в покоях відчинені?

— Не знаю, пане! Ото як прийшли ваші, то панове кудись і поділися, а куди, то не знаю — була його відповідь.

Здивовання моє (хоч я почав уже й здогадуватися) цілковито зясувалося трохи пізніше у Жовкві.

Тим часом приходить до мене якось у неділю стара жінка з цидулою від пароха-декана, який запрошує мене до себе на обід. Цидула написана доброю українською мовою: значить свій чоловік, українець. Іду. Дійсно, це був знаний у Галичині свідомий українець, декан доктор О. Федак.

Приймаючи мене обідом, пан-отець розповів мені про арешти й знущання, які творилися тут у Золочеві москалями над українською інтеліґенцією. І це творилося за якимсь планом, бо арештовано кілька свідомих українців, а москвофілів — ані одного.

— А отсе, що найболючіше мене вразило, — продовжує пан-отець, — так вимагання московського коменданта віддати їм негайно одну з наших трьох греко-католицьких церков, і то найстарішу й найповажнішу й найлюбішу з них, якої я є настоятелем. Звичайно, що віддати цілком і назавжди, як вони того вимагають, я не можу, а тому я запропонував їм користатися з неї для православної служби, коли їм в тім буде потреба.

— І щож ви гадаєте сталося? — обурено питає він. — Сьогодні вранці знайшлися двері в церкві одімкненими, а в середині пораються москалі. Кинувся я до коменданта, а він посміхуючись каже, що на те й війна. Ось як!

Другого дня заходить до мене благочинний III армії протоєрей N., повідомляє про виїзд до Золочева єпископа Діонисія*) і переказує мені бажання Його Преосвященства познайомитися зі мною. Йдемо.

Єпископ Діонисій, людина ще молода, літ може 40—42, без єдиної сивої волосинки, робив приємне, навіть приваблююче враження своїм лагідним спокійним обличчам, ласкавим голосом і поводженням та розумним зором своїх очей, але з тих очей виглядав єзуїтський розум.

Балакаємо про те та про се, а нарешті я переказую йому про насильне відібрання у греко-католиків їхньої церкви, не криючись з своїм обуренням. Єпископ Діонисій вислухав мене цілком спокійно, ні краплиночки не зворушуючись, а тільки дещо почервонів та потроху совгається по свойому місці. Видко мені, що ця історія йому гаразд відома.

— Что же, — нарешті відгукується він, — нам нужна церков, а у ніх трі. Далжни же ані нам адну атдать.

— Ну, а єслі би австрійци прішлі к вам, і уніяти захатєлі би атабрать у вас адну із множества церквей, то атдалі би ви ім? — запитую я його.

— Канєчно нєт, —, похитуючи головою, відверто відповідає він.

За день — два після цієї розмови штаб, а з ним і я, залишили Золочів, переїхали до Львова, а там далі незабаром опинилися й у Жовкві. Через кілька часу чую я, що пан-отця декана Федака арештовано, відвезено до Києва й далі у безвість.**)

Місто Жовква, як і Золочів, цілком українське місто, я сказав би українська фортеця у Східній Галичині, завдяки свідомому патріотизмові базиліянських ченців. Тут у Жовкві зударилося дві культури: одна — офіційна панська польська, з палатою гетьмана Жовкєвського на чолі, а друга — народня українська й два манастирі і палата, як їхні фортеці.

Я вже згадував про те, як український базиліянський манастир гостинно прийняв до себе московських ранених вояків, годував, поїв, піклувався, як рідними. Одного разу прибігає до мене ранком молодий чернець, збентежений, заляканий і розповідає, що в ту ніч прибули до манастиря московські жандарми й забрали з собою отця ігумена, а з ним ще двох старих ченців. Братія, дуже перелякана, навколюшках просила полковника не знущатися над ними й манастирем, залишити їм отця ігумена, та всі їхні благання нічого не помогли. Що робити?

Благають помочі.

У той день надіслано було до канцелярії конфіденціяльно на моє імя, як завідуючого санітарною частиною, брошуру-до-

---

*) Здається, що тодішній єпископ Діонисій є сучасним митрополитом варшавським і всієї Польщі. — Автор

**) З початком революції о. Федак звільнився з неволі й повернувся додому.

нос, з якої я довідався, що в Галичині є багато зрадників і ворогів Росії, а саме — це ті, які називають себе українцями (подано було, здається, імена декого з них) і що їх не тільки-що треба берегтися, а навіть кожний з нас обовязаний повідомляти про них, кого треба. А тих з галичан, які називають себе москвофілами, треба вважати за прихильників і приятелів Росії. Нераз згадувалося у тій брошурі прізвище Дудикевича.*)

Мені здається тепер, чи не був він автором тієї брошури.

Аж тоді мені стало ясним, чому українські помешкання в Золочові, Жовкві, Яворові, Ярославі й скрізь, де жила українська інтеліґенція, — чому помешкання ті опинилися без мешканців. Чому в будинках українських шкіл. ушкоджені були портрети українських діячів і попробивані побутові картини з життя народу. Чому базиліянські ченці відмовилися надалі утримувати у себе ранених москалів і піклуватися ними. Чому тубільці, що на початку війни так прихильно ставилися до нас, так ласкаво віталися з нами своїм „Слава Ісусу Христу", „Слава", раптом забули про це й кожного разу йдучі назустріч ухилялися, збочували, або схиливши голову швиденько проходили, не добачаючи нас? Чому?

Прочитавши тую підлу брошуру-донос на галицьких українців, усвідомив я собі призначення цивільного аванґарду, що таємничо ховався в хвості штабового потягу. Зрозуміло, що завданням тих хлопчаків не був военний шпіонаж (бо австрійський вояк унеможливив би їм ту роботу), а мали вони нишпорити посеред суспільства і вишукувати тих, яких тут прозивали українцями. Певно, що й москвофіли типу Дудикевичового їм допомагали.

Не багато той „аванґард" нашкодив, бо не пройшло й місяця, як він увесь наклав головою.

Уже аж у Ярославі згадав я, що давно нічого не чути про той аванґард та й питаюся знов таки у штабового коменданта, а він з обовязку своєї служби повинен був завжди бути „в курсі" всяких справ:

— Де подівся наш аванґард?

— Який аванґард?

— Та оті хлопчаки, яких ви вивезли з Києва для шпіонажу?

— Еге-ге, — каже він, — вже їх давно немає, бо вже їх давненько австріяки переловили й перевішали.

— А отсе напередодні нашого вступу сюди і їхній голова, усатий полковник, впав до рук австріякам. Може вже й повісили його, — додає він з сумом.

---

*) П. Дудикевич, відомий в Галичині москвофіл і заклятий ворог українців, був директором хлопячої ґімназії, яку москалі евакували до Ростова н/Доном, — там вона існувала до революції, виховуючи зрадників своєму народові.

— Як так? — зацікавився я.

— Та от, бачите, забажалося полковникові відзначитися і от він у супроводі тутешнього ксьондза і переодягненого жандарма виїхав самоходом, уже як смерклося, до Ярослава, щоб тут переночувати посеред австріяків й розвідатися. Не встиг він уїхати до міста, як раптом австріяки оточили його самохід: „Гальт!" Тільки шофер встиг дзиґою вистрібнути з самохода й просто в канаву, а звідти помацки (бо ніч була темна) вирачкував і вдосвіта повернувся додому один. Отож він і розповів нам про все.

Звичайно, що після знищення цього хлопячого загону шпигунство не припинилося; замість знищеного незабаром набирали другий вже з місцевих людей і шпигунство провадили далі. На чолі його остався той панок старшого віку, що виїхав із Києва і, між іншим, займався й грабунком. Довго й частенько зустрічав я його в містах саме там, де нарід купчився — кіна, реставрації, каварні, — але вже гарно убраного, з університетським значком на грудях і щоразу в супроводі гарної, молодої пані.

Грабунок управляли всі, хто хотів, досить відверто. Грабували селян (сіно, городину, збіжжа), грабували дідичів (коні, худобу, екіпажи, навіть карети, хомути, картини, килими), грабували опущені помешкання (меблі, білизну, посуд, срібло). В грабунку приймали участь не тільки усатий жандармський полковник зі своїми аґентами (про солдатів і говорити нічого), але й деякі офіцери, деякі ґенерал-штабісти, деякі командири полків. Один з таких командирів стягав грабоване майно до Києва цілими возами, з приводу чого навіть призначено було слідство, але задля революції воно не дійшло кінця. Найгірше терпіли на цьому селяни, бо козаки й інтендантська команда позбавляли їх з останнього, що вони мали і без чого вони не могли животіти. Не диво, що вся Галичина почала ремствувати, а суспільство стало явним ворогом. А до цього ще насунули на Галичину, як та галич на падло, новопризначувана московська поліція й попівство з кліром. Попівство посунуло на Галичину тому, що тут ішло про навертання уніятів у православіє, і, не чекаючи на кінець війни, почали заводити православні парафії та настановляти своїх попів.

Все це провадилося у нас на очах і не могло не обурювати.

Обурення й жалі галичан докотилися нарешті й до Петербургу. Звідти шлють тихеньке гасло: „обережно". Та на це ніхто не звертає уваги. Звідти посилають довірених людей, щоби розвідатися на місцях, як дійсно стоїть справа з завоюванням Галичини. Але ґрафу Бобринському не було часу прислухатися до жалів галичан і придивлятися до поступовання новопризначених поліційних справників, поміж якими опинилися здебільшого такі, що були вигнані зі служби (в Україні), як нотовані злодії та хабарники.

З одним з Петербурських довірених посланців мені довелося випадково познайомитися у Львові одного разу, як я приїхав туди з Яворова. Це був ґвардійський ротмістр фон-Мекк, особистий секретар цариці Олександри Федорівни, як мені пізніше сказали.

Сидючи з ним та ще з одним штабовим моїм знайомим за вечерею в реставрації за одним столом, я не знаючи, хто є мій сусід, почав докладно і відверто розповідати про всі лиха, які творяться галицькому населенню. Ротмістр уважно слухає, дещо навіть собі занотовує, а нарешті дякує мені за цікаві інформації й додає, що про все це буде „даложено в Пєтєрбурґє, каму слєдуєт“.

Може воно й було „даложено“ та ще й „каму слєдуєт“, але доки ми були в Галичині, я не чув, щоб з того що доброго „паслєдовало“, аж поки нас не випхали з тої покаліченої й поруйнованої, до нитки ограбованої, нещасливої Галичини.

Аванґардний шпіонаж ішов з нами і поза нами, не криючись і не ховаючись, аж до Тарнова. За Ярославом галицьких українців вже не було, бо Ярослав стояв на Сяні, який був ґеоґрафічним кордоном між Східньою і Західньою Галичиною. В Тарнові панував цілком польський дух, що не крився виявляти себе, а нестриманість і неприязність його ми всі відчували на собі. Тут саме і запрацював наш аванґардний панок з університетським значком і з своєю гарною панією. Але далі поза Тарновом вже його не було видко, тут зосереджувалася його робота.

Особливо тоді, коли корпус наш відступив від Мисления, Бохні, Пільзна і спинився в Тарнові, почали кружляти щоденно чутки про австрійський шпіонаж. Щодня ловили польських шпигунів нібито на гарячому. Ось, арештовано старого поляка, портієра при готелю та його гарну дочку, яка вешталася по каварнях, залицяючися до офіцерів, добувала від них відомости та інформувала батька, а той подавав сиґнали на той бік; обох, кажуть, повішено. Ось, з вікна на третьому поверсі приватного будинку що ночі подаються світляні сиґнали, а там, у коморі крамаря знайдено польовий телефон і т. д., і т. д. без кінця. Біля Мисленищ заїзджаю я до будинку ксьондза, де замешкав полковий лікар, і цей оповідає мені, що останньої ночі арештовано ксьондза, бо до його будинку йшов дріт, закопаний в землю. І таких чи то фактів, чи тільки поголосок було без кінця.

Якщо до Ярослава і Тарнова провадився справжній шпіонаж, провадився аґентами більш-менш підготованими до того, то з Тарнова й до Мисленищ і потім назад аж до самого Несвіжа й Мінська, увесь піврічний час нашого відступу, шпіонаж охопив усіх і перетворився в психічну манію, в якусь шпіономанію. Скрізь ввижалися шпіони і вже не поляки або німці, а таки російськіж підданці, наші таки дядьки й особливо жиди. Без жалю хапали

людей, без доказів їхньої уявлюваної вини і без жалю їх нищили. Ця манія росла, ширилася й захоплювала людей, яким ніколи й в думку не приходив шпіонаж, як осібна галузь військової боротьби. Вона росла рівнобіжно з невдачами на фронті і ці невдачі по дитячому зясовувалися не помилками, а тим, мовляв, що ворога упередили місцеві, тобто наші шпіони. Цих шпіонів бачили всюди: бачили їх посеред селян, посеред наших солдатів (це вже в кінці 1916—1917 років), серед жидів особливо, серед милосердних сестер і земгусарів. Дійшло до того, що почали один на одного дивитися підозрілим оком.

Хоч він, мовляв, і полковник, алеж прізвище його кінчається чомусь на „ич" або „цький", а там хто його знає? Хіба в душу до людини залізеш! Отже, чому такі невдачі переслідують армію? Отже, під Скробовом усе було налагоджено якнайкраще, усяка можлива невдача була виключена, а проте — такі великі втрати, страшенна сила ранених і забитих. Чому то? Гм!... А в голові вже засвербіла докучлива думка: може тому, що прізвище командарма німецьке на „ерс", як і того артилерійського полковника, який незнати звідки й не знати длячого прибув до штабу корпусу і в той час, коли всі чини корпусу, готуючись негайно знову пакуватися, бо ворог ось-ось захопить штаб, з сумом розійшлися з їдальні, то полковник Берґер ходить собі по кімнаті бадьорими кроками, крутить посміхуючись вуса та ще й посвистує.

Ось до якої психози почали доходити люди, навіть розважливі. Це вже психоза переможених і неґативна ознака бойової психіки. У переможця такої психози бути не може.

Немащо дуже дивуватися таким думкам, якщо взяти на увагу споконвічне недовірря москалів до німців, поляків і надто до жидів. Хрестіть ви чужинця в десятьох свячених водах, а всеж таки расова кров зостанеться все та сама, що й у нехрещеного, і в суперечках хрещеного батька з рідним сином заговорить остання, бо... предки наказують.

З цим психо-біольоґічним законом не можна не числитися. Кожен навіть запроданець, аби тільки не моральний кастрат, може сам на собі перевірити силу цього закону.

Коли одного разу небіжчик професор Володимир Антонович і Павло Житецький, гостюючи у ґенерала Михайла Драгомірова, з яким вони здавна приятелювали, запитали його:

— Невже ви, Михайле Івановичу, підете проти своїх братів-галичан на випадок війни між Росією та Австрією?

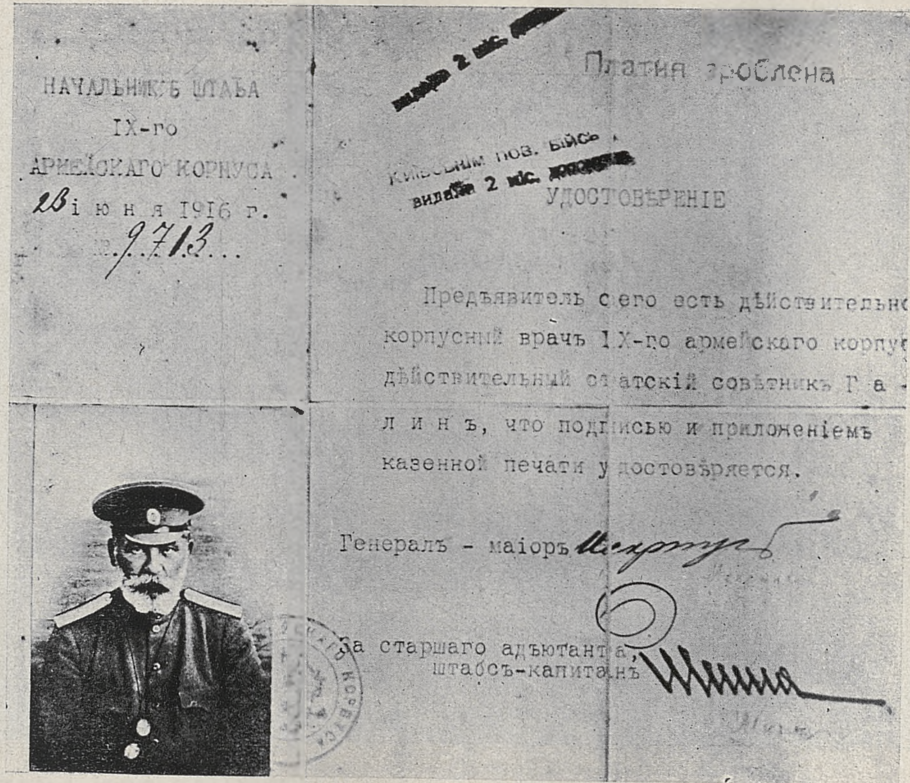
Це було в кінці минулого століття, коли в Київі викрили зраду штабового старшого писаря, що викрав і продав австрійцям плян мобілізації, й коли в суспільстві йшли поголоски про можливість війни з Австрією.

— А піду, бо мушу! — відповів старий дисциплінований

Ґенерал-хорунжий ВОЛОДИМИР ШЕПЕЛЬ.

Командир бриґади Сірої дивізії. Командир бриґади 2-ої Волинської стрілецької дивізії. Командир на той час Окремої Кінної дивізії.

НАЧАЛЬНИКЪ ШТАБА
IX-го
АРМЕЙСКАГО КОРПУСА
23 і ю н я 1916 г.
№ 9713

Платня зроблена

Київським пов. військ.
видано 2 шт.

УДОСТОВѢРЕНІЕ

Предъявитель сего есть дѣйствительн[о]
корпусный врачъ IX-го армейскаго корпу[са]
дѣйствительный статскій совѣтникъ Г а -
л и н ъ, что подписью и приложеніемъ
казенной печати удостовѣряется.

Генералъ - маіоръ Шкуринъ

За старшаго адъютанта,
штабсъ-капитанъ Шинка

ґенерал, та при тому йому сльози покотилися з очей. Предки українські заговорили у тих сльозах.

Не є велике диво, що шпіони людям духовно зкволілим увижалися всюди, а дивує те, як поводився з обєктами тієї шпіономанії російський польовий суд. Ось, повз панське подвірря, де стояв штаб корпусу (Мінська ґуберня, в 1916 році), двоє озброєних москалів ведуть молодого, років 16—17 селянського хлопця. Випадково я це побачив і питаю опісля штабного коменданта, теж одного з суддів: „Що то за хлопець і чому й куди повели його під конвоєм"?

— А то шпіон, — спокійно відповідає він, — повели його на шибеницю по вироку польового суду.

— На чомуж базувався суд для такого страшного вироку?

— Авжеж, певне, що мав докази!

— А які саме? — допитуюсь я.

— А те, що його піймали біля окопів, а по друге, що підчас трусу знайшли в нього 100 карбованців однією бумажкою. Чого йому треба було біля окопів і звідки він міг дістати такі великі для селянського хлопця гроші? Га? Як ви гадаєте?

— А ви ж питали у нього певно про це „чого" і „звідки"? І щож він відповів?

— Авжеж, питали! Та хіба шпіон скаже правду!

— Ну, та всеж таки! — чипляюся я.

— Та дурниці оповідає. Говорить, ніби то він водив до міста корову й продав її за 100 карбованців, оті самі, що знайшли у нього, а опинився біля окопів, бо йшов додому у своє село, яке недалеко від тих окопів, і його зацікавило подивитися, що то за окопи й де вони. Дурниці, звичайно!

Таких „дурниць" тисячами було.

Отакими шпіонами на шибеницях були позначені всі шляхи відступу багатоміліонової московської армії...

Все це зразки шпіонажу й шпіономанії доморослого, так би мовити, ґатунку, хатнього, мовляв, виробу. Такий же свого хову був і „польовий" суд.

Сучасний шпіонаж — чи такий він був і з боку ворожого?

Ось приклади ворожого шпіонажу у нас на фронті. Тут уже видно дійсно школу, підготованість, поруч з надзвичайною відвагою й самовідданістю.

До командира полку, що стояв в окопах, приїздить його любка, в одязі милосердної сестри. Полковник здав її старшому лікареві, а той примістив її до полкового околодку, хоч це було ні в якому разі недопустимим. Як вільна людина, сестра іноді переодягалася, як хотіла, вільно ходила, куди хотіла, а то й на кілька днів виїздила „по своїм делам". Так ішло якийсь час, аж доки контр-розвідка розглянулася й накрила її на гарячому.

А ось зразок шпіонажу „високої школи, Hochschule”, свідком якого були не тільки ми — ввесь персонал штабу — але й увесь корпус.

Ще як штаб IX корпусу стояв у Тарнові, а командиром його був ґенерал Щербачов, приїздить до штабу француз з найкращими рекомендаціями і офіціяльним листом від Скобелівського комітету в Петербурзі. Комітет просить уможливити й „аказать полноє садєйствіє” кінофотоґрафу N виготовити потрібні для комітета світлини з прифронтового життя корпусу. Командир прийняв кінофотоґрафа якнайкраще, примістив його у себе в штабі, в кімнаті спільній з старшинами штабу. Француз навіть обідає й вечеряє разом із нами. Мені він сказав, що батько його француз, а мати анґлійка. По французькому говорить з акцентом (родився й виріс у Франції), по анґлійському — кепсько, а по німецькому ще гірше калічить мову, по московському — зовсім не вміє. Сливе щодня їздить в окопи на штабовому самоході в супроводі офіцера ґенерального штабу з операційного відділу і крутить повсюди свій кіноапарат, здіймаючи світлини окопів, батарей, „дозорчих пунктів”, на які вилазить зі своїм апаратом, і навіть перевязочних пунктів, лазаретів і транспортів ранених. Скрізь чортяка його пре, нічого не лякається, так що командир корпусу нагородив його срібною ґеорґіївською медалею з написом „За хоробрість“. А посеред нас він завжди удає з себе страхополоха й дико з переляканими очима підскакує кожного разу, як зачується вибух гарматного стрілу — „гуп”, притім скрикує щоразу, викликаючи тим „гуп” і переляканим обличчам сміх у присутніх. Отже, така комедія тяґнулася цілий місяць. Світлини його частенько чомусь псувалися, знов треба було їх крутити, а висвітлював він їх в тій же темній комірці, де й штабний фотоґраф працював. За місяць скінчився у нього фотоматеріял, за яким він поїхав до Петербургу, за два тижні повернувся, знову ще два тижні попрацював, а далі подався по наказу Скобелівського комітету, як він казав, до південного фронту. Хтось з наших штабних бачив його в Києві. Не багато часу пройшло, як із ставки надсилається нам список чужоземних шпіонів, що працювали на всіх російських фронтах, і до списку того додано фотоґрафії тих шпіонів, а між ними й фотоґрафію нашого „француза“.

Це вже зразок шпіонажу европейського, міжнародного маштабу, але для свого народу найбільшу шкоду робили свої, доморослі шпигуни.

І тим, і другим — цур їм і пек їм!...

IV.

Пробудження національного почуття українського народу на фронті.

З початком першої російської революції (1905 р.) київські українці видобули собі „явочним порядком" і заснували деякі культуральні інституції, як-от на перших порах український клюб, а пізніше й Українське Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Київі. Тоді ж почала виходити й перша щоденна українська ґазета „Громадська Думка" (пізніше „Рада"). Згодом професор Грушевський переніс до Київа видавництво Літературно-Наукового Вістника, відчинив українську книгарню, а для селян почав видавати тижневик „Село". „Київська Старина" вже мала свою книгарню. В Лубнях почала виходити хліборобська ґазета братів Шеметів, в Полтаві рівнож почав друкуватися український часопис. Олена Пчілка видає „Рідний Край" і т. п.

З цього бачимо, що досить було проголошення отого жалюгідного маніфесту 17 жовтня, який лише дещо обіцяв, як заховані й приспані в душах української інтеліґенції та півінтеліґенції сила й енерґія національного почуття почали прокидатися й виявляти себе назовні.

Правда, це виявлення себе було кволе, навіть дуже кволе. Ні півінтеліґенція, ні тим паче селяни не були підготовані, щоб зразу ж ухопитися обома руками і всім своїм єством за ці здобутки, але й те, що вийшло на світ Божий і що, чи гаразд чи негаразд, але тримається, свідчило, що існує ще національний ґрунт, а іскра національного почуття і там ще жевріє.

Селянство ще спало своїм довгим, примусом накиненим сном. Воно дивилося до того українського часопису (що подекуди та інколи впадав йому ро рук) своїм прижмуреним оспалим, нетямлючим оком, не розуміючи ні змісту, а ні навіть мови того часопису. Бо школи ж української не було! Інтеліґенція? Та деж вона, та національно усвідомлена українська інтеліґенція?

Кілька десятків її може й знайдеться, та й то переважно поміж студентською молоддю по великих містах. Решта, яка складає значну більшість суспільства, помосковлена, збаламучена й викривлена чужою школою та змосковщеним оточенням до такого степеня, що з огидою відвертається від усього, що мало б нагадувати їй про батьків та минуле тих батьків. Та інтеліґенція жила інтересами „сьогодні", ще й дотого власними. Майбутнього для неї не було, а народом ні своїм, а ні яким іншим вона не цікавилася. Як що національне почуття у селянства було приспане, призабуте, то в інтеліґенції воно було скалічене, спотворене, спустошене, атрофоване. Інтеліґенція українська, так само як і московська, зі спустошеною душею та знесиленою волею, у своїй масі не була здатна до чину. Євген Харлампович Чикаленко недарма кляв українську інтеліґенцію, яка не читає й цурається єдиного свого щоденника. Чин той перехопила так звана інтеліґенція, коли настав для цього час. Але події в Київі по першій революції не стали й не були ще саме тим часом.

Отже, першим проявом ч и н у у декого зі свідомої української інтеліґенції було заснування українського клюбу. На чолі ініціятивного гуртка був незабутній Максим Стратонович Синицький. Першим голо-

вою того клюбу був Микола Віталієвич Лисенко, а першими старшинами — Олена Пчілка (пані Косач, мати Лесі Українки), Л. Старицька-Черняхівська, Др. Є. Лукасевич, Др. М. Галин, М. Синицький, В. Ігнатович і ін. — всього 12 осіб.

Згадую я про цей перший національний український клюб для того, щоб підкреслити, що він увесь час свого існування був тим огнищем, тією вогневою купиною, до світла й тепла якого почала тягнутися Київська несвідома українська півінтеліґенція. Клюб обєднував усіх: студентів, старших громадян, „прикащиків" (експедієнтів), дрібних крамарів, дрібних урядовців, учителів і всяку голоту. Тут усі були рівні, не виключаючи офіцерів і урядовців високої ранґи — з одного боку, і листоношів, дрібних службовців, селянських хлопців і дядьків і навіть інтеліґентних жидів — з другого боку.

Одних приваблювала рідна атмосфера й панування рідної мови; других — національні концерти, співи й музика; третіх — лекції з українознавства і т. і., а нарешті і певно надужче — танки, як національні, так і загально европейські.

Такі-от клюби почали відчинятися і по інших містах України. Всі вони відіграли величезну культурну ролю в процесі пробудження національного почуття, властиво у нашої півінтеліґенції і наших міських „паничів", як і в тих селянських хлопцях і дядьках та сільських учителях, що випадково натрапляли у місті на „свій" клюб. Не буде, може, помилкою сказати, що українські клюби, як подекуди й „Просвіти", були за час свого навіть короткого існування першоджерелами розбудження національного почуття, яке так несподівано й так буйно вибухло опісля на всіх фронтах великої війни й охопило робітника й селянина. Нераз доводилося мені бачити на фронті наших прапорщиків і зауряд-чиновників (кваліфікованих військових урядовців), які згадували про український клюб або „Просвіту". Історія людства має свою льоґіку та йде своїм шляхом. Історія України, сполученої з Москвою, заздалегідь вирівнювала собі той шлях, а з часів першої й останньої революції прискорила його відбудування; ще не закінчено його, але риси вже визначено. Завдання сучасне — триматися гурту і не збочувати, тільки не збочувати з того шляху.

Отже, Київський український клюб робив своє діло культурної пропаґанди. Рівнобіжно з цим працювали преса, наукове товариство й український театр. І коли клюб і театр були приваблюючим пристановищем півсвідомої й півінтеліґентної молоді, то пресу, під проводом Євгена Чикаленка, провадив невеличкий, але вповні національно відданий гурток свідомої молодої інтеліґенції, а в Науковому Товаристві перед вели вчені старшого віку. Був час, коли здавалося, що вся середня верства київського населення була перейнята цікавістю й симпатіями до всього українського. Щотижневі вечірки в клюбі для розваг, крім тижневих лекцій і збірок, були переповнювані по береги приміщень; прилюдні засідання Наукового Товариства приваблювали повну салю людей ріжного віку й складу, своїх і чужих; українська преса — „Рада" і ін. видання — вилискувала по всіх кіосках. Перша наукова публична лекція професора Грушевського стягнула до театру „Народ-

нього Дому" таку силу ріжноманітного люду, переважно молоді, що страшно було, чи витримає будинок.

Отже, „Мазепинство" прокинувшись ширилося, поглиблювалося й це не могло не занепокоїти „недремлющого ока" російського уряду.

З огляду на те, що прояви українського „мазепинства" не давали приводу до судового заскарження, а конституція 17 жовтня, хоч і куца, а захищала їх і не давала покищо урядові можливости зразу ж придавити їх, то уряд, в особі „русскаво народа", почав боротися з мазепинством, висунувши як противагу „Богданівство". Богданівці це прихильники Переяславської Угоди гетьмана Богдана. Вони почали будувати монументи, які б мали нагадувати українському народові про єдність Росії — як от монумент Св. Ольги на Михайловій площі; монумент цареві Олександрові II, що нагадував би про звільнення українського народу від кріпацтва; монумент Кочубея й Іскри на Печерській площі, який кричав би про щиро відданих „єдиній неділимій" Росії українських історичних діячів. Всі монументи розміщено по дорозі, якою звичайно сунуть натовпи українських прочан, і саме на тих місцях, де намірялося будовати монумент Тарасові Шевченкові. Але нічого це богданівцям не помагало.

Та не довго тішилися й українці своїми культурними здобутками, бо уряд почав, не соромлячись і не вагаючись, нищити всі ознаки мазепинства.

Спочатку зачинено „Просвіту" (1910 р.), увесь час гальмується пресу, потім зачинено український клюб (1912 р.), який хоч і перешився на „Родину", та не надовго, а на решті замкнено книгарню й зачинено Українське Наукове Товариство.

З початком війни 1914 р. російський уряд остаточно покінчив з проявами українства в Київі. Та не тільки в Київі, а й у всій Україні.

А щоб ніщо нікому не нагадувало про українство, то видатніших (на думку уряду) „мазепинців" було увязнено й повисилано: наприклад Грушевського і інш. порозкидано по Росії; Є. Чикаленко мусив ховатися десь у Фінляндії і т. д. А український клюб „Родина" став шпиталем для ранених; тут згуртувалося переважно українське свідоме жіноцтво.

З оголошенням війни руки російського уряду щодо українства цілком розвязалися й він сумлінно виконав своє каїнове діло, знищивши все, як йому здавалося, що мало хоч якібудь ознаки „мазепинства".

Але, щоб добити це мазепинство остаточно, то треба було перенести свою ненависть тепер і в ту країну, звідки те мазепинство з давніх давен живилося, тобто в Галичину, а війна давала для цього якнайкращі можливости.

Розум, запалений ненавистю й жадобою нищення супротивника, неузгляднює іноді розбурхані почуття останнього. Кількалітня пропаґанда, праця української преси і українських установ, не зважаючи на всілякі перепони, зробили своє діло, бо ідея українства уже почала просякати в маси, зворушувати чутливіші душі українського робітника в містах і хлібороба в селах. Деякий ґрунт для загального вибуху в недалекому майбутньому вже було подекуди підготовлено.

Всього цього російський уряд не узгляднив, а якщо він це й бачив, то злегковажив, переконаний в перемозі Росії та в підбиттю Галичини з усім її „мазепинством" собі „під нозі".

Але події пішли іншим і цілком несподіваним для Росії шляхом.

Я вже згадував про те, що перед тим ще, як Галичину було фактично завойовано, російський уряд поспішився післати туди свою адміністрацію, свою поліцію й своє попівство з єпископами Діонисієм і Євлогієм волинським на чолі.

Дружньо, гуртом і гаряче взялися ці панове за винищування і там мазепинського духу, сепаратизму і натомісць впровадження ідей: 1) православія — віри, 2) російської адміністрації, як виразу „єдиної-неділимої" і 3) поліції, як образу могутности царя.

Три споконвічні „кити", на яких трималася Росія.

Та не вдалося утриматися на тих „китах".

Доки III армія перебувала в Галичині, то розмови про знищення галицьких українців нераз здіймалися серед штабових службовців, навіть старшин. Природність і конечність такого їх знищення уявляли вони, як річ саму з себе зрозумілу. Ніде і ні в кого, починаючи від командарма Рузського й начштаба А. Драгомірова та кінчаючи на наймолодшім офіцері, не було ні краплі жалю до автохтонів, ні жадного сумніву, що може й не годилося б знущатися над народом, якого, на їх думку, вже прилучено було до Росії. Обходячи одного разу шпиталь, де лежали ранені австрійські старшини (між ними були й українці) поруч з москалями, ґенерал Рузський не привітався й слова не промовив до них. Так, ніби їх і не було!

Ґенерал Абрам Драгоміров, коли починалась іноді розмова про ставлення до ворогів, вимагав якнайлютішої ненависти та хвалився, що він і дочку свою, ще підлітка, навчив уже ненавидіти супротивника, будучи переконаний, що таке почуття до ворога, навіть коли ворог лежить тяжко побитий, є передумовою до остаточного його подолання. Оточення одного й другого та й усіх назагал ґенералів підтверджувало киванням голови безсумнівність такого погляду.

Галичина, як конституційна країна, гинула на наших очах; українців увязнювалося без жалю й нищилося, або на місці, як що це зручно й неризиковно було, або відсилалося негайно у запілля й далі аж до Сибіру. Галичина ставала російською ґубернею з ґенерал-ґубернатором ґрафом Бобринським у Львові.

Було дуже небезпечно висловити якийнебудь сумнів щодо узасаднення такого трактування і взагалі вважалося за нездогадне жадне співчуття місцевій суспільности, як і полоненому або пораненому ворогові, чи був то німець, чи австріяк, а тим більше українець. Під цим поглядом панувала в штабі армії однозгідність.

В штабі корпусу, де члени його стояли близче один до одного, ця військова пригніченість не так гостро відчувалася. Тут, в умовах спільного обіду й вечері, можна було зачепити іноді й справу про шкідливо руйнуючий вплив війни не тільки на економічний стан населення, але й на культуральні здобутки тубильців, підкреслюючи навмисне при цій нагоді, що тубильці є українці, тобто наші брати. Таке підкреслювання звичайно я брав на себе. І коли спочатку воно не робило

ніякого враження й збувалося тільки мовчанкою, то згодом починало викликати деякі репліки, особливо з боку начальника штабу ґенерала Цейля.

Нарешті дійшло до того, що якось ґенерал Цейль, ніби жартуючи, звернувся до мене голосно:

— Да ви, доктор, ачевідно мазепінец?

А я йому теж ніби жартом: — Ви маґлі б прібавіть к етому, что я і саціаліст. Нє так лі?

Ґенерал Щербачов не приймав участи в нашій з начштабом Цейлем пікіровці, але видко було, що мої змагання за тубильців були йому неприємні, як неприємні були й решті корпусної ґенераліції. Тільки на кінці столу, там, де сиділи штабові офіцери з прізвищами на „швілі" й „енко", можна було по їхніх обличчах запримітити заховане співчуття до мене, яке згодом, з початком фронтової революції стало наявним і активним.

Коли після ґенерала Щербачова командування корпусом обняв ґенерал Абрам Драгоміром, то ґенерал Цейль не вагався дразнити мене українофільством (його термінольоґія), як я його нерозумінням ваги цієї справи, але наші змагання не заходили по за край, а радше викликали зацікавленність з боку не тільки тих, що сиділи на кінці столу, а й тих, що „возсідали" в голові того столу, де сидів командир корпусу. У тамтого ніколи не морщилося чоло, як у ґенерала Щербачова, коли здіймалася розмова про українців, але й співчуття теж не виявлялося, й бесіду він переривав, починаючи знову викладати своє переконання у велике майбутнє й всесвітнє значіння Росії.

Такі-от балачки й змагання з ґенералом Цейлем, при участи іноді й інших ґенералів, точилися цілий час відступу армії, аж до його кінця.

Я згадую про ці дрібниці тому, щоб далі переказати, як з бігом подій, не так на фронті, як в запіллях, в Центрі Росії, творилася еволюція поглядів і активного відношення членів штабу, низчих і вищих, до української справи.

Коли з початком війни (1914 — 1915 р. р.) ґенерал Рузський, а пізніше ґенерал Щербачов, завжди морщили чоло й прижмурювали очі, як тільки я в їхній присутности звертався до австріяка або по німецьки, або по українськи, а ґенерал Щербачов одного разу за обідом навіть натякнув мені, нагадуючи про наказ, що забороняв вживання німецької мови, то в кінці 1916 року це вже нікого не дивувало й українська справа починала обговорюватись все частіше й жвавіше.

Особливо — почало це явно позначатися, коли пройшла чутка не тільки в пресі, а й у повідомленнях штабу про виділення з полків поляків і формування національних польських полків (наказ згори). Спочатку це страшенно обурювало ґенералів і офіцерів-москалів. Та потроху вони мусили скорятися. Що ж до української справи, то хоч ніхто і не надавав їй якогобудь серйозного значіння, але вже й ворожости до українців не помічалося. За часів командування корпусом ґенерала Кіселевича (який сам признався до українців, яко нащадок київського воєводи Адама Кисіля) можна було цілком вільно говорити про українську проблєму... лише з погляду інтересів „єдиної неділимої".

Та незабаром ситуація змінилася й відношення між мною й реш-

тою ґенералів, споміж москалів, „тоже малоросів", загострилося, коли пройшла чутка про утворення в Києві Української Центральної Ради та про її вимоги до Петербурського Тимчасового Уряду видати наказ про звільнення з полків солдатів українського походження й утворення з них окремих українських полків.

Тут уже почала виявлятися люта нестриманість штабових ґенералів і полковників. Частенько доходило до образ і докорів під адресою всіх українців (а значить і мене) в зраді і т. п. І ця лють пінилася на устах не тільки в москалів (бо це зрозуміло), але й у наших же „общеросов". Тільки командири корпусів, з яких на той час один був німець, а по ньому українець (ґенерал Слюсаревський) спокійно, ба навіть не втручаючись у наші сперечання, прихильно вислухували мої докази, що в формуванні українських полків нічого страшного й небезпечного, а тим більше загрозливого не може бути, чого найліпшим доказом є австро-угорська армія, до складу якої входять національні угорські й чеські полки, польські й українські леґіони і, як бачимо, вони до цього часу б'ються проти нас, так як і німецькі, захищаючи свою спільну батьківщину.

— Що ви посилаєтесь, — гукали вони до мене, — на угрів, поляків і р у с с к и х галичан, коли вони є дійсно нації в лоскутній Австрії, алеж в Росії немає ніяких українців, а є тільки южноруси, тобто ті самі „русскіє", як і в Москві і скрізь. Це зрада за німецькі гроші і т. п.

Але щодалі, то голоси тих панів все слабшали, а коли прибув до штабу корпусу наказ: не боронити солдатам і офіцерам українських ґуберній гуртуватися в окремі роти, баталіони, полки і т. д., то тим захисникам „єдінства нації в русской армії" не лишилося нічого іншого, як здвигаючи плечима пасивно коритися тому наказові.

Отут почала показувати себе вся духова гидота отих ура-патріотів, які аж пінилися й сатаніли навіть від одного слова У к р а ї н а, а тепер, коли почали прибувати до штабу корпусу запасові загони, сформовані в запіллі з українців (здаля вже було чути голосні співи „Гей, не дивуйтеся, добрії люди"), а з окопів доносилося про шикування українських рот (сотень) — то почали запобігати ласки не тільки у мене, але й у тих маленьких, що стояли на чолі загонів.

Один із старих полковників, корпусний інженір, що з гордістю вигукував про себе, що він з Кубані і є нащадок запорізьких козаків, але проте він „русскій" і не хоче навіть говорити зі зрадником (тобто зі мною), — коли зустрінув згодом мене в Києві, то просив вибачити йому, бо в нього, мовляв, жінка московка (вона частенько приїздила до нього на фронт) і все підюджувала його, а що тепер і в нього душа українська заговорила і він цілком визнає мені рацію, яко українець. *) Не дивно мені було згодом почути, що його вже призначено ін-

---

*) До речі. Щойно я попрощався з полковником, як до мене йде назустріч його жінка й вітаючись питає: — А ви, доктор, всьо прадалжаєте балакать на вашей сабачей мовє?

— Неодмінно, — відповідаю я їй в тон, тим паче, що у тій мові є чудовий вислів „С у ч а б а б а".

— Как, как? — перепитує вона.

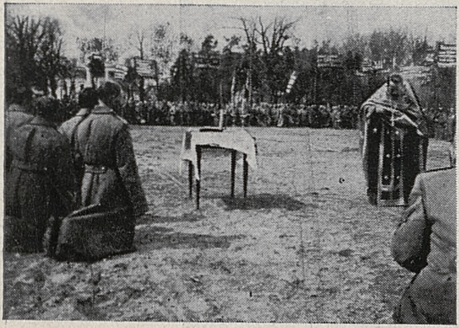
— Суча баба, — кажу, дивлячись їй просто у вічі.

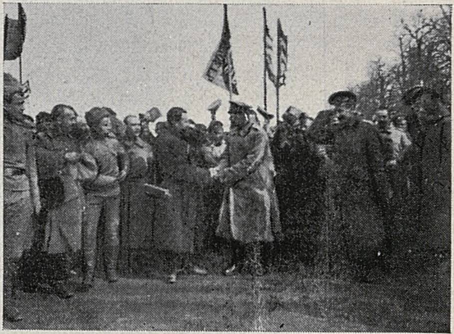
Попереду комкор, за ним начштаб і нач. арт. ґен. Романовський, стоїть Др. Галин.

К-р корпуса вітає корпус зі святом.

Колінопреклонна молитва.

Прибуття революц. емісара на свято.

Поблагословлення війська.

На мітинґ.

Полковник ОЛЕКСАНДЕР ВИШНІВСЬКИЙ.

Командир сотні і куріня 4-го полку, помішник командира і командир 1-го полку в Синій дивізії. Командир 7-го піш. Синього полку 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Командир 3-го Окремого кінного полку. Начальник канцелярії Української Військової Місії в Польщі.

женером одного з українських корпусів, які почали формуватися в Україні за гетьманату військовим міністром Рогозою. Але що вразило й обурило мене, коли на провесні 1918 року, вже по розкладі всієї російської армії, я почав зустрічати на київських вулицях і в штабах ґенералів, полковників, штаб- і обер-офіцерів IX і XI корпусів, яких я добре знав ще до війни, а пізніше на фронті за довгий час нашого бойового співжиття, як ворогів ідеї українства, а тепер, тут у Київі, не тільки прихильників, а навіть гарячих захисників, як тієї ідеї, так і „неньки України". Той хвалиться, що він командує таким-то українським полком, той командує українською артилерійською бриґадою, той українською дивізією а навіть знайшлися командири українських корпусів і начальники штабів.

— Господи, щож це таке? — думаю собі в розпуці. — Це ж загибіль української армії. Це ж означає, що вся армія в руках ворогів українства. Чому ж не покличуть певних споміж військових людей і не поспитають нас? Засмічення української армії, започатковане ще за Петлюри, взяло загрозливий розвій за часів Скоропадського й Рогози. Ще коли Петлюра був тільки військовим комісаром, мені прийшлося звернутися за протекцією до віцепредсідателя Центральної Ради Шрага, щоб ульокувати на якійбудь посаді добре знаного мені капітана Н-енка, якого опісля всеж таки було звільнено, тоді як в той час гурбою приймалося всяку наволоч.

Даремні думки й докори! Більша частина тих лютневих і березневих українців, як тільки Директорія ввійшла до Київа, перекинулись до Денікина. А за ними тихенько подалися туди й ґенерали, і полковники, і ґенерал Абрам Драгоміров та інші „тоже малороси".

Так отож, коли в штабі IX корпуса йшли за обідом, а іноді й за вечерею палкі споречання з приводу формування українських частин, в солдатській гущі корпусу вже заздалегідь, ще з осени 1916 року, почувався якийсь рух. Почалося з „братання" в окопах, з перекидання наших солдатів до ворога, з обміну хліба й цигарок на коняк і т. д. Та все це ще не велика була біда. А ось почалося ретельне, упляноване постачання, разом з загонами з запасових полків, солдатів-пропаґандистів, які оповідали окопним воякам про те, що діється в запіллю, а разом з тим усвідомлювали їх щодо вимог соціял-демократичних і соціял-революційних проґрам, які вимоги мали принести їм, солдатам, як і всьому народові, так бажану землю, добро і щастя. Треба лише простягти для цього руку, але руку озброєну. От і все.

Революційна пропаґанда ширилася й поглиблювалася досить вільно, так ніби це були невинні балачки-байки, щоб лише розвіяти окопний сум, окопну нудьгу. А офіцерство, що здебільшого цілком не було підготоване до спротиву цій пропаґанді, що не розуміло, а навіть і не мало уяви про те, що таке соціял-демократія і як провадити бесіди в цьому напрямі з солдатами, досить байдуже ставилося до тих балачок-байок. Отак, на очах, російська армія, зледащіла й очуміла в окопах, спрагнена й жадібна повернення додому, легко всмоктувала демаґоґічні гасла, порохнявіла, розкладалася і врешті з радістю вбрала в себе „приказ № 1". Особливо легко піддавалися пропаґанді полки Сибірські (були й вони в IX корпусі) і центральних ґуберній. Полки ж

IX армійського корпуса, що стояли здавна в Київі і до складу яких входило найбільше українців з походження, покищо трималися порядку, дисципліни, окопів і не відмовлялися від наступу. Це останнє давало мені підставу натискати і підкреслювати, що відокремлення українців і формування з них полків, дасть командирові тверду бойову частину, як базу, на випадок наступу „до пабєднаво канца".

Приводом до такого відокремлення було те, що і в солдатській гущавині почалися такі ж сперечання межи „кацапами" й „хахлами", які точилися і нагорі, в штабах, тільки вони почалися ще раніше ніж нагорі, і зтиха провадилися між земляками.

Загально ж відомо, що коли українець засумує, то він не йде зі своїм сумом, зі своєю нудьгою до чужого, а піде тільки до свого, і хоч розважившись посвариться, то всеж таки знов його потягне на другий день до свого. Отож наші дядьки-солдати, навіть несвідомо, а лише через психічну обопільну тягу почали купчитися й своєю рідною мовою розважати журбу і нудьгу.

Загальні мітінґи почалися незабаром від часу, коли комісари тимчасового російського уряду зявилися на фронті, як уповноважнені революційного петербурського комітету, і почали скликати на них солдатські маси.

Приводом і початком загальних, а потім і часткових мітінґів у IX армійськім корпусі було робітниче свято 1-го травня (1917 р.). Ще тижнів за два перед тим святом до штабу корпуса прибув революційний емісар, якого в штабі ласкаво було привітано й посадовлено обідати за один стіл із ґенералами. Цей емісар раніше був фабричним робітником у Петербурзі, а пізніше на засланню в Сибіру. Тепер за революції вернувся з Сибіру разом з „бабушкою" Брешко-Брешковською до Петербургу, а звідти зараз же дістав командировку на західній фронт і так опинився в IX корпусі.

Свято 1-го травня 1917 р. святкувалося офіційно, за дозволом командира корпусу. На свято запрошено було всіх офіцерів корпусу. Невідомо, звідки й яким робом, але на грудях у всіх нас появилися... червоні банти. Коли ми з командиром корпусу на чолі прийшли на площу, то там уже вишикувалися у величезному „каре" війська корпусу зі стягами, але не військовими бойовими стягами, а революційними червоними прапорами й величезними революційними плякатами, на яких виписано було ріжні вимоги. Випадково збереглися у мене фотоґрафії, на яких видно цілий порядок того свята-мітінґа. Спочатку за старим звичаєм молебінь з ставанням на коліна.

Після молебеня командир корпусу вилазить на табурет і — вітаючи корпус здоровить його з кращим майбутнім. Він говорить довго, але ніхто його не слухає. По нім вилазить на той же табурет революційний емісар. Він теж довго говорить, але його уважно слухають, бо він говорить про значіння троїстої вісімки для робочого люду.

— Три вісімки нам треба, — вигукує він, — тобто: 8 годин для праці, 8 годин для спочинку й 8 годин для читання і розваг. І смерть тому, хто проти цієї трійки! Впадаючи у запал та здіймаючи руки догори, він уже кричить. Смерть, смерть, смерть! — котиться ревом з тисячі пельок розаґітованих солдатів і луною відбивається з насунених

хмар. Це коротеньке, таке звичайне в життю, а на війні особливо, слівце „смерть" і таке жахливе змістом вигукується тут з захопленням, як найгостріше побажання. Еге, побажання, тільки, розуміється, не для того, хто його так охоче вигукує.

Закінчилася промова емісара і раптом почулося, спочатку тихо, а далі все гучніше: „Ми жертвою палі..." Почали сеньори, а там далі усе каре́ підхопило і силою солдатських грудей загуло: „Вставай, поднімайся, рабочій народ..." І так добре, так ритмічно співали, ніби ввесь корпус давно вже на співанках напрактикувався. І де вони і коли вони навчилися співати тієї марселєзи?! Дивно, що полумя революції, як і полумя пожежі, вмить може охоплювати натовпи людські, як той вогонь охоплює скирти соломи. Цей мітінґ був першим і останнім напівофіційним фронтовим мітінґом, на якому російський солдат дотримувався ще військового звичаю й дисципліни. Бо далі почалося інакше, бо далі революція почала „поглиблюватися". Почало викриватися, що революційних аґентів повно на фронті поміж військом. Вони скрізь: в окопах, в штабах полкових, дивізійних і корпусних, в лазаретах, транспортах, а особливо в допомогових установах земсоюзів, містсоюзів і т. д. І всі вони — свої, доморослі, що з початку війни вже тут були. А скільки на фронт прибуло ґастрольорів! Бувало йдеш по дорозі і ось там під деревом стоїть десятків 2—3 солдатів і слухають якогось незнаного аґітатора. Можна підійти і послухати: большевик. А ось там здаля видко й чути гурт солдатів зі своєю полковою оркестрою попереду; вони йдуть шляхом, з села до села, всі з підтиканими шинелями, папахами на потилиці, з нестриженими чубами, задрипані болотом або порохом закидані, а йдуть та по білоруських селах мітінґують. Почалася загальна манія, неначе пошесть мітінґування. Це б ще не велике лихо, але почався загальний розгардіяш, цілковитий непослух. Не то що фельдфебель (бунчужний), а навіть ні ротний (сотенний), ні полковий командир, а ніхто не насмілювався дати наказ, ну хоч би вимести сміття, принести води, почистити стайню, бараки, коней і т. д. без кінця. Ніхто ні до чого не хотів прикладати рук. Про дисципліну забуто. Все розпадалося, все руйнувалося. А далі почалося ще гірше. Дезертирство стало явищем звичайним, але разом з ним почався й грабіж, та не тільки чужого, а й свого, військового. Не списати всього того, що робилося протягом усього літа аж до осени, коли остаточно солдатня перестала бути військом, а стала бандою злодіїв, розбишак, яка все грабувала, офіцерів убивала, грошові скрині зі скарбовими грошима розбивала й гроші привлащувала, коней батарейних, полкових, офіцерських грабила й прилюдно за ніщо продавала. Навіть кулемети й гармати ворогові продавала. А величезні склади санітарного й іншого майна німці без спротиву навантажували на свої потяги та везли додому. Про все це можна цілі книжки списати, та не списати того озвіріння істоти, яка людиною, солдатом колись звалася, і того жаху і розпуки, що охопила тих, що стояли на чолі тих звироподібних істот і першими падали офірами їхнього мстивого тваринного первісного почуття.

В кінці осени 1917 р. IX корпус розсипався цілком і зник з фронту, а недобитки його, як офіцерів, так і українців того корпусу можна

було побачити на вулицях Києва. Офіцерство, як полкове, так і штабове, здебільшого рятуючись мусило втікати.

Ось так ганебно закінчилося існування доброго колись IX армійського корпусу, а з ним й усієї російської царської армії.

Але ще до того, як це сталося, у військовому життю корпуса (на західному фронті) протягом усього літа 1917 року відбувалися події, які цікаві з погляду національно українського, а саме — повстання національної самосвідомости й формування військових українських частин.

Уже вище було згадано, що Ставка Верховного Головнокомандуючого ще до революційних подій в запіллі дозволила відокремлення й формування польських полків. А отсе влітку пройшла чутка, що Українська Центральна Рада добилася такого дозволу й для українців, а незабаром і наказ такий про це прийшов.

Заговорили і наші „хахли" проміж себе, що вони ж, мовляв, хоч і руські, але ж не „кацапи", тоді як тамті інші, хоч те ж руські, але „кацапи".

Коли почалися загальні, повсюдні й повсякчасні мітінґи, то звичайно, що на перших порах всі в них приймали участь, але майже чи не з самих тих пір українці почали потроху та помалу відосібнюватися. Здається, що притокою до відосібнення було те, що москалі вимагали від „хахлів", щоб вони тримали з ними спілку щодо „будя воювать" й усяких кашеварних бунтів, базуючись при тім на спільність „катєлка". Це не переконувало українців, та й мова московська не могла ніколи дійти до чутливого серця українського й зворушити його. Москаль звик до послуху з боку „хахла", а тут цей останній заперечив. Почалися загострення, сварки, а згодом, в осени, дійшло й до збройних сутичок. А тут ще й якісь чутки пішли про земельку та її поділ — стихійна споконвічна мрія. Все це треба було розжувати. Знов же й чутки про події в Україні, про утворення в Києві якоїсь Центральної Ради, що відбирає у панів землю й приділить її народові, а тому за всяку ціну не треба пускати німця в Україну, бо коли пустимо, то він і землю тую собі забере. Звідси й мітінґові резолюції: не опускати окопів, а москалі — хай собі, як хотять! Важко тепер довідатися або пригадати, які ще мотиви й почуття охопили були збентежені душі неосвічених, неосвідомлених, очумілих в окопах селянських дядьків наших — молодих і старіших. Але напевно можна твердити, що вже самі слова: „Україна, українець" їх цікавили й вабили. Вони ще не чули цих слів, але вже почали всмоктувати їхнє значіння. Предки почали ворушитися в їхніх приспаних почуттях.

А все таки загал не знає, що то таке за Україна й чому їх називають українцями.

Одного разу, приблизно в кінці травня 1917 року, приходить до мене капітан Н-ко й просить в імени штабової команди й деяких офіцерів штабу розповісти їм про Україну й українство. На це зібрання, однак не мітінґового характеру, зібралася сливе вся команда (сотня) штабу, де було й кілька офіцерів. Посходилися також писарі, кондуктори, телеґрафісти, телєфоністи і т. і., усі здебільшого українського походження. Свою лекцію — бо це була дійсно лекція з історії —

я почав з часів гетьмана Богдана Хмельницького та Переяславських пактів, а закінчив останнім віршем заповіту Тараса Шевченка... „Поховайте та вставайте, кайдани порвіте!"

По мені раптом вискочив на кін, з якого я зійшов, якийсь кацапчук в земгусарській уніформі й добірною московською мовою почав з місця про Карла Маркса й проти українства. Але його так гостро зацитькали, що як він не змагався, але примушений був замовчати й відійти.

Від того часу почалися змагання - сперечення і між солдатами штабової команди — москалями й українцями. Між першими був один із партійних большевицьких кол гарячий, безоглядний пропаґатор. Багато разів він схоплювався й зі мною. Іноді здавалося, що він відходив переконаний, але згодом знову приходив в гурті з іншими членами команди, знову виступав проти мене, а останній раз повів аґітацію, щоб мене арештувати. Мої змагання, як також і всієї команди з ним і рештою москалів зводилися до того, що ми, українці, приймаємо соціяльно-економічний проґрам партії, але не потребуємо їхньої допомоги й будемо рішати політичні й соціяльні справи на наш смак, відповідно до наших національних вимог. Бачите, як далеко вже поглибився процес політично-соціяльного виховання й революціонізму, коли про це навіть з неосвіченими солдатами можна було розмови провадити!

Я пригадую собі свої студентські роки в Петербурзі, 50 років перед цим, коли ми змагалися з московськими студентами й революційними московськими колами на тую ж тему і з такими неґативними наслідками. За цей досить довгий час, соціяльно революційна думка московського інтеліґента спустилася до низу, до мужика, до солдата, стала й його свідомою вимогою, а в той же час зоольоґічна стать геґемона зісталася тією самою.

Як тоді московська поступова й революційна суспільність уперто відмовляла українцям в їх національному праві йти своєю дорогою, так і тепер, не тільки верхи, а й низи московські гостро вигукують своє veto.

Ця ріжниця в психічній будові двох ніби споріднених галузів славянства, якщо назагал москалів можна теж уважати за славян, була, є й надалі мусить бути грізною пересторогою для українців.

Те, що творилося в команді штабу IX корпусу, творилося і в полках та частинах цілого корпусу.

Де свідомо, а де під впливом свідомих, самопізнання українців почало виявлятися й вибухати стихійно й щодалі, то все більше та все гостріше.

Психічна ріжниця українців і москалів почала визначатися в резолюціях і навіть у військових чинностях. Так, наприклад, коли збольшевичений полк 42 дивізії рішив здійнятися з позицій (під Барановичами) та йти розбивати когось, то українська кулеметна команда, під проводом полкової ради, на чолі з головою її, цілком свідомим українцем, писарем Костюченком, виставила всі свої кулемети проти полку й не допустила його покинути фронт.

Таких прикладів можна навести десятки. І ці сутички, що виникали спершу з теоретичних сперечань, поволі ставали все гострішими

й дійшли восени до сутичок боєвих вже цілими полками, коли українцям зі зброєю в руках приходилося пробивати собі дорогу в Україну.

Спинятися на цих сутичках нема потреби. Всім воякам усього величезного російського фронту вони добре знані. Нас більше цікавить самий процес пропаґанди й поширення українізації в армії, тобто процес пробудження національного почуття у народу, в душі якого це почуття вже сотні літ придушене недолею все ж не вщухло, припало попілом, але не зникло.

Якось звернулися до мене 2—3 молоді кадрові офіцери за дозволом зібратися у мене й порадитися вкупі. Дійсно, в найблизчу неділю прийшло їх 10—12 з 42 пішої дивізії, полки якої все стояли в Київі і складалися здебільшого з українців. На нараді ухвалили:

1) Гуртувати кожний в своїй роті (сотні) українців і стаючи на чолі їх вимагати їх відокремлення, а по утворенню українських рот — гуртуватися в баталіони і полки.

2) Освітлювати значіння такого відокремлення в передбаченню потреби захищати свою Батьківщину.

3) Не покидати фронту, аж доки не прийде про це наказ від Української Центральної Ради з Київа.

4) Не дозволяти москалям, щоби втручалися до українських справ, але триматися дисципліни і слухати своїх офіцерів.

Треба згадати, що десь у середині того літа, якимось чином отримав я в канцелярії неофіційний обіжник, в якому іменем військового комісара (міністра) Української Центральної Ради Симона Петлюри і за підписом лікаря Одрини пропонувалося не затримувати на фронті фершалів і санітарів українського походження. Звичайно, що підпис якогось незнаного мені лікаря Одрини не мав для мене жадного значіння, але наказ іменем Української Центральної Ради та її військового комісара Петлюри мав бути обовязковим для кожного українця в той уже виразно революційний час. Не вагаючись я переказав конфіденційно старшим лікарям підлеглих мені лазаретів звільняти у відпустку всіх українців споміж санітарів. А таких у нас було багато, а в одному лазареті сливе увесь штат санітарів було набрано зі співаків трупи М. Садовського, між ними був і славнозвісний бас Іовлєв. Звідси — з лазаретів, перевязочних пунктів і санітарних загонів, як військових, так і приватних, пішла активна пропаґанда українізації війська. На цьому полі визначився між іншими старший лікар дивізійного дезінфекційного відділу др. Петро Черняховець, палкий промовець і енерґійний пропаґатор, про якого годиться згадати добрим словом подяки. І не один він був; багатенько таких найшлося, як між лікарями, так особливо між фершалами, але він був найспритніший. Під впливом цеї пропаґанди почали складатися національні українські ради і до складу їх входили представники від солдатів і офіцерів і вже ці ради орґанізовано керували далі.

Такі національні ради, будучи неофіційними, повстали побіч офіціяльних військових комітетів, що почали формуватися силою наказу згори, з Петрограду. В основу військових комітетів ліг принцип: орґаном керування військовими й господарчими справами кожної військової частини, хоч би яка вона була мала, має бути Комітет, обраний

вільними голосами солдатів і офіцерів. Таким чином посклададися Комітети: ротний — з 3 членів своєї роти, полковий — з 9 обраних представників від кожної роти і дивізійний — по 3 представники від полків. При штабі корпуса Комітета не було, а замісць нього був політичний комісар армії. З ним командир корпусу обовязково мусив радитись і без його згоди не мав права видавати військових наказів. Звичайно, що в кожний комітет переважно входила більша частина солдатів. Комітети вибірали президію і голову, які не мали жадних прав, а лише обовязок виконувати постанови комітету. Комітет втручувався й керував не тільки справами господарчими й постачання, але й воєнними. Так, наприклад, комітет вирішував питання: чи наступати на ворога, чи ні, чи йти в атаку, чи ні? і т. п. Роля ротних, полкових і дивізійних командирів і начальників звелася на нівець, а командира корпуса й командарма — обмежена сливе до зера. Звідси й почався розклад армії. Спочатку солдатські комітети почали скидати нелюбих їм ротних і полкових командирів та дивізійних начальників, а в лазаретах і командах фершали й команди почали самі собі призначати старших лікарів і начальників команд. *) Ті комітети паралізували всяку акцію, кожен чин армії.

Українські національні ради не мали ніякого офіційного відношення до військових комітетів, хіба тільки особисте, як члени військової частини. Вони не підлягали їхнім постановам і частенько гостро ставилися до тих постанов.

Незабаром мене повідомили, що там-то й там-то має відбутися збірка представників усіх дивізійних українських рад і звернулися з просьбою, щоб і я взяв участь у тій збірці. **)

Бачучи перед собою на тих зборах сірий натовп солдатських шинелів і папах, що виповняв по береги величезне помешкання, і українські обличча, я відчув потребу звернутися до них зрозумілою їм селянською мовою на тему про „Неньку-Україну". Ось вона, ваша мати Україна, стоїть перед нами, як та мати вдова, оточена своїми дітьми. Стоїть вона обшарпана, обсмикана, обідрана, простоволоса, босонога, зголодніла. Алеж вона рідна нам мати й вона чекає на поміч від своїх дітей. А поряд з нею стоїть повновида, огрядна і в оксамитах Московщина. Алеж це не мати, а мачуха, а деж ви бачили або чули, щоб мачуха коли пестила та жаліла своїх пасербів? Тай мова цієї мачухи не є мова нашої рідної матері, вона ворожа їй, як ворожа кожна мачуха рідній матері. Настали часи, коли наша рідна мати звертає свої зму-

---

*) В одній з дивізій комітет обрав на місце скиненого ним кадрового начальника дивізії ротного фельдфебеля (бунчужного) з молодих, який першим ділом відібрав у свого попередника його фаєтон і трійку власних коней і почав щодня їздити кататися по районі своєї дивізії, щовечера напивався пяний, і так увесь час аж доки і його не скинули.

**) Цікаво, що тут допомагали українцям солдати жиди, півінтеліґенти. Один із них заявився до мене. Коли я запитав, яке його діло до українців, то він відповів, що він ес-дек меншевик і тому, що большевики мають великий вплив між москалями, то вони, меншевики, хочуть утримати хоч українців поза тим впливом.

чені й заплакані очі до своїх дітей, благаючи у них визволення її й самих себе зі столітньої неволі і т. і.

Приходять до мене якихось двоє сивоволосих фельдфебелів (бунчужних) за „батьківською" порадою — що їм робити? Чи ця українізація є діло серйозне, а чи так, якісь вигадки, і що я їм пораджу.

— Любі, любі мої дядьки! Повертайтесь до своїх рот, гуртуйте біля себе й біля своїх офіцерів земляків з українських ґуберній та формуйте нові, вже чисто українські роти, бо це діло народнє. Хай Господь вам помагає!

А за ними навідуються до мене ходаками від лазаретних команд фершал одного лазарету й фельдфебель з другого. Їх зараз найбільше цікавить земельне питання: чи відберуть у панів і віддадуть селянам землю, по скільки десятин дадуть на чоловіка й на яких умовах, чи за гроші, по чім, чи дарма?

Звичайно, що задовольняючої відповіди я дати не міг, але з ґазет і чуток знав, що в Центральній Раді в Києві ця справа якнайгоряче дебатувалася й аґрарну проблему розроблено усіма соціялістичними партіями, а як її вирішить Центральна Рада, то в свій час почуємо.

— Ну, а як ви, пане докторе, думаєте про це? — допитуються ходаки.

— Щож, люди добрі, я вам скáжу? Я не знавець у справах соціяльно-економічних та аґрарних. Я ніякий соціяльно-політичний діяч. Але, на мою думку, на думку доброзичливого розуму, здається, що добре було б відібрати всю землю, як у панів, так і у селян-хліборобів, і передати її державі. У панів, які володіють землею, не зробленою власною працею, чи їх самих, чи їх батьків, відібрати задурно, а у дрібних землевласників, як і в селян, що живуть і працюють на своїй землі з діда-прадіда, відібрати за гроші, згідно з правдивою оцінкою. Держава мала би залишати тую землю тим же самім хліборобам, яким та земля належала, але вже на арендних правах. Ніхто, а ні сама держава, не сміють арендаря землі позбавити того права, аж поки він та його нащадки працюватимуть на тій землі, тобто аренда зістається вічною, так як ніби й власність, хіба тільки або сам арендар, або його нащадки зречуться аренди, або рід вимре. Тоді земля повертається знов у державний фонд, звідки передається другому арендареві. Оплата аренди стає так, ніби державним податком, як було досі. Що до садиби й будівель арендованої державної землі, то вони зістаються власністю хлібороба-арендаря, а на випадок, що землю передано буде в другі руки, то новий арендар або сама держава викуповують її у попереднього власника. Ніхто не може ні купити, а ні продати клаптика землі, навіть сама держава, торг на землю устає. А щодо того, по скільки десятин може дістатися арендареві, то це покажеться тільки згодом, тоді, коли обчислиться, скільки десятин землі пригожої до хліборобства є в Україні й скільки хліборобів сидить на ній. Тільки покладатися на великий прожиточний мінімум нема надії.

— Здається, що так було б добре — відповідають ходаки.

— Ну, так от кланяйтесь усім землякам і радьте всім, щоб вони не квапилися кидати фронт і бігти ділити землю, бо землю відбиратиме й ділитиме Українська Центральна Рада.

Сход українців, про який я вище згадав, був першими здається загальними зборами українців IX армійського корпусу.

Вкоротці по нім оголошено зїзд українців усієї армії, тобто армійський зїзд. Він мав відбутися в резиденції князя Радивила у Несвіжі, чи не в серпні місяці.

Їхати на цей зїзд радили мені вже ніхто інший, як ґенерали й полковники штабу, сподіваючись, що я сприятиму тому, щоб хоч українці не збольшевизувалися й трималися фронту.

Я поїхав. Простора саля повна. Великий натовп депутатів. Президія з трьох українців, а четвертий, що самовільно примостився з боку стола, большевик.

Коли я ввійшов, увесь зїзд привітав мене, а президія запросила до свого столу. Большевик кінчає свою промову (по російськи) про нікчемне значіння всіх партійних проґрам, крім їхньої, большевицької. Очевидно перед тим ішла боротьба між українськими ес-деками й есерами, в яку встряв і змосковлений большевик.

Коли президія спитала мене, чи не можу я висловити своєї думки з приводу зачеплених справ, я коротко відповів, що ще зарано українцям забивати свої голови партійними проґрамами й ділити ведмедя, якого ще не піймано, й поки ми не здобудемо своєї держави, то найліпше й найрозумніше триматися проґрами Тараса Шевченка. У проґрамі Шевченка мається лише один параґраф, а в тім параґрафі лише одно слово: **Україна.** Здобудьте й збудуйте спочатку свою державу, а потім вже беріться до виконування соціяльних проґрам.

Але порада моя була вже спізнена, надто спізнена. В той час, коли в головній салі провадилися дискусії в справі проґрам, в сумежних з головною салею кімнатах улаштовувалися партійні бюра, які енерґійно вербували до себе членів. Записувалися наввипередки. По закінченню засідання мене запрошено на обід до помешкання армійської української революційної ради. Ця рада, як здається й російські комітети, замешкала в палаті князя Радивила.

Яка швидка й радикальна зміна стану!

Я був у цій палаті за кілька місяців перед цим, коли ще вельможні господарі тут мешкали і піклувалися раненими в палатнім лазареті.

Палата ця є чудовий зразок будівель замків XVI ст., обвалований штучно насипаним валом, з глибоким ровом для води. Навкруги — величезне озеро, а з боків — чудові парки. В палаті, крім модерних, старовинні меблі, велика збірка старовинної лицарської зброї, а прибудівлі забито величезним радивилівським архівом з часів XIV і далі століть, коли рід Радивилів стояв на чолі Литви-Руси.

А тепер — по тих величних салях вільно собі походжає революційна розбещена солдатня.

Другого дня, вертаючись додому, я прихопив з собою одного штабного українця й питаю його: Ну, що, Петренко, як подобалося Вам на зїзді?

— А добре, пане ґенерале! Я вже і в партію записався!

— В яку? — питаю.

— В ес-ерівську.

— А чому в ес-ерівську?

— Бо там більше землі дають, а ось шофер — так у ес-деківську записався.

— А чому в ес-деківську? — перепитую.

— А тому, що в бюрі, коли дізналися, що Іванчук був шофером у цукроварні, то йому обіцяли, що та цукроварня буде його власністю. Чи не так, Іванчук?

Це скидається ніби на жарт, але справді це не було жартом, а дійсністю.

Головував на Несвіжському українському зїзді зауряд-урядовець Лебединець. Це була постать видатна в той час на Західньому фронті. Ще молода людина, він докладно володів українською мовою, добрий промовець, спокійний, урівноважений, тактовний, робив враження щирого українця, відданого ідеї відродження Батьківщини. Без сумніву користався авторитетом і впливом, бо й на наступному вже західньому фронтовому зїзді українців у Мінську теж головував на нім і був обраний делеґатом на 3 військовий всеукраїнський зїзд у Київі. Але, але... щось було в душі цієї політично здібної людини, що ховалося поза його сірими очима й не давалося до розпізнання тієї душі. А все таки, мушу визнати, що ввесь революційний рух на фронті II армії був в його руках. Напевно він був не тільки український діяч, але й партійний активний революціонер, тільки все таки мені здавалося, що революціонер з большевицькою примішкою, бо ні проти большевиків, що виступали на зїзді, ні взагалі проти збольшевичення частин він гостро не виступав. У Київі він тримався тихо й до мене чомусь не заходив.

Так ото, на тому Несвіжському зїзді викрилося, що головним його завданням було — орґанізування українських солдатів по партіям.

Зібралися на тому зїзді делеґати українських військових рад, які вже сформувалися й купчили біля себе земляків, свідомих і несвідомих, на прозорому й для кожного зрозумілому ґрунті: чистої національної ідеї відродження України, як своєї батьківщини. А повернулися ті делеґати до своїх рад вже як члени партій, що головним своїм завданням ставили не відродження (це лише між іншим), а уможливлення й переведення в дійсність соціяльно-революційної й комуністичної проблеми. По ідеї, це неабиякий гріх, але тільки тому, що це було ще невчасно, ця ідея впала на хижацьку натуру людини тим тяжким намулом, що приголомшив ідею відродження, закаламутив її чисте джерело й привів до розпаду, до розчленування того, що було спочатку єдине. Нарешті, це привело до поставлення антидержавної тези, що, мовляв, „партія понад державу”!

Дійсно, партії доконали державу і цвяхами добивають її. Започатковане у Несвіжі каламучення українського національного почуття у солдатів, спантеличення його розуму йшло проґресивно наперед і виявилося на величезному загально-західньому зїзді українських делеґатів у Мінську, де большевицький делеґат промовляв про пролетаріят і його диктатуру та про буржуазію й нищення її.

Щось і мене занесло на цей зїзд у Мінську, де зібралася, так мовити, вже свідома сіль українців — солдатів і офіцерів — з цілого фронту, і зїзд стрінув мене дуже бучно й запросив до своєї президії, хоч я й не був делеґатом. Це трапилося саме тоді, коли большевицький

делеґат розпинався за пролетаріят. Бувши зворушений, я знов не витримав.

— Панове, — почав я, — не морочмо собі голови й не забиваймо памороки розгадуванням змісту малозрозумілих декому слів, як пролетаріят, його диктатура, буржуазія і т. і. Всі ці слова не відповідають у вік демократичний сучасному соціяльному стану річей. Перший термін — латинського походження — означав собою колись робочих та рабів-невільників римських, яких тепер ніде немає, а другий — означає заможню клясу людей, які існували й існують споконвіку, але показалися на політичному обрію в позаминулий вік, за часів великої французької революції. Сучасне економічне життя відкидає ці поняття, бо вони не дають задовольняючої відповіди хоч би на таке питання: хто з трьох у возі й на возі буде буржуй: чи той, що сидить ззаду і тільки возить гроші робітникам і платить візникові (значить буржуй); чи візник, що тільки поганяє коня й нічого не продукує; чи сіромакінь, як справжній пролетар, що возить обох і завжди зморений? Або отой босяк, який лежить зранку до вечора, як і італійський Lazaruni біля коршми, вигріваючись на сонці, нічого не роблючи й нічого не маючи; або злодій усякого ґатунку й фаху, що витягає з кишень гаманці й годинники і на те живе, як буржуй, нічого однак не маючи? Хто вони, отсі й подібні їм будуть? Отжеж не буржуї, бо хоч нічого не роблять, не працюють, але й нічого не мають і живуть і живляться за кошт працюючих, а коли вони не буржуї, то виходить, що вони пролетарі?! Tertium non datur. Ну, тоді хай Бог милує! Отже ми бачимо, що ця партійна терміньольоґія не обхоплює всіх проявів соціяльного життя. Спостерігаючи сучасне соціяльно-економічне життя, ми бачимо, що воно само ділить все людство на дві, далеко нерівні суспільні ґрупи. Ось одна з них, найбільша (може девять десятих усього людства), що завжди працює. Одні з них працюють руками, другі — ногами, а тамті — головою. Ці останні творять цінности культури, посовують проґрес розумового життя й уцивілізовують людство, а двоє перших працьовників допомагають їм, уможливлюючи їхнє життя, сприяючи їхній творчости, користуючись в свою чергу здобутками їхньої умової праці. Поруч з цією ґрупою існує друга частина, може тільки одна десята всього людства, але вона лежебока, вона не працює, а користується з праці перших або здобутками своїх батьків.

Людей першої ґрупи людства треба б назвати тим, чим вони є, тобто працівниками або трудящими, а другу, меншу, знов таки тим, чим вони є, тобто лодирями, дотримуючись нашої військової терміньольоґії. Чи не розумніший і доцільніший був би такий поділ? А звідси й диктатура, тільки не пролетаріяту, насправді неіснуючого, а диктатура обовязкової для всіх праці. Хто не працює — той не їсть!

Не очікуючи дискусій і закінчення зїзду, я повернувся на фронт до штабу, задоволений вже тим, що українська ідея-рух, приголомшена з початком війни у Києві, загнана в підпілля в Україні, переслідувана в Галичині, при ворожому відношенню до неї на вершках армії, при байдужому відношенню навіть свого з походження офіцерства й солда-

тів, — просочується на фронті в глиб солдатської маси, потроху розворушує й захоплює її національне почуття, все далі шириться й поглиблюється, хвилею підноситься все вище і вище та, хоч закаламучена й як їддю отруєна партійністю, покотилася вже в Мінську буревієм:

Слава Україні, слава, слава!

А на фронті невесело було! Ой, невесело! Розбещення, вже не солдатів, а солдатні, починає досягати свого апоґею.

Остається тільки додати, що одночасно з рокладом строєвих частин корпуса йшов і розклад усіх допомогових закладів, в тому числі й санітарних. Крім місцевих забурень по лазаретах і ріжноманітних санітарних і гігієнічних командах, розклад усієї відвічно усталеної санітарної справи почався з утворення при фронтовому військовому санітарному управлінні комітетів, які дорешти обмежували права санітарного начальника армії.

Я отримав наказ зібрати нараду всіх **військових** лікарів і на тій нараді вибрати делеґатів на фронтовий лікарський зїзд, а незабаром — знову наказ зібрати **всіх** лікарів, тобто не тільки військових, а й цивільних (червоно-хресних, земсоюзів, містсоюзів і т. д.) та вислати делеґатів від цих санітарних установ. Повибирали звичайно наймолодших і найкрикливіших; а вони в свою чергу, зїхавшись до штабу армії, скинули негайно „Зеленого" ґенерала*) і вибрали свого (навіть не кадрового) за начальника, а самі, укомплектувавши з себе раду, лишилися при ньому в запіллю, як дорадники. На цих зїздах верх вели (хоч і під моїм, ними вибранім головуванням) цивільні лікарі, переважно лікарки-жидівки. Бодай, найбільше галасу вони здіймали.

А в Україні і в столиці її Київі у цей час клекоче нове життя, своє життя, на руїнах старого, несвого.

Українська Центральна Рада лагодиться й змагається започаткувати те нове державне й соціяльне життя. Формується полки, формується українську армію, як єдино певний захисник і вартівник того життя. Алеж, хіба можлива армія без санітарно-медичного ладу її? Хто ж там про це і як піклується? Петлюрі це не по силі. Я знав усіх кадрових військових лікарів Київської військової округи, а між ними не знав ніодного певного свідомого українця.

Між молодими певно, що знайдуться щирі й віддані, але ж вони не кадрові, отже справи санітарно-військової не знають і нешвидко збагнуть її та й у фахово-медичній ділянці вони ще неуки, бо вони переважно зауряд-лікарі, на швидку руку.

Отже, мені конечно треба їхати до Київа, тим більше, що на фронті я вже зайвий.

Збираю комісію лікарів, яка оглядає стан мого здоровля (дійсний Myocarditis chronica) і евакує мене.

Це було в листопаді, а на Різдво 1917 р. на фронті вже сливе нікого не лишилося.

(Докінчення буде).

---

*) Див. 1-й рядок стор. 257 „За Державність", збірник 4-ий.

ХВЕДІР СУМНЄВИЧ.

Дещо з українського руху в 412 Київській Пішій Дружині*)

або де саме було започатковано український рух на Рівенщині.

412 Київську дружину російська революція 1917 р. застала на охороні залізничної лінії Рівне - Сарни, Рівне - Ківерці - Переспа, Ківерці - Луцьк - Стоянів. Штаб — Рівне на Волині. В цій дружині я був на становищі адютанта десь від початку 1916 року, коли штаб стояв у м. Клевані на Рівенщині.

Із оповідань і тих матеріялів, що я найшов у справах дружини, я довідався, що 412 дружина в році 1915 була сформована із „червонобілєтників" в м. Липовці на Київщині. Отже майже увесь персональний склад дружини, як серед рядовиків так і старшин, був з терену українського. За винятком командира дружини полковника І. Кісільова, який походив із Ставропільщини, та його помішника підполковника В. Єремієва, який походив із Вятської ґубернії.

Щодо національного складу, то рядовики були виключно походження українського, а старшинство ріжномастне — москвинів 7, українців 5, поляків 1, жид 1 (лікар).

Ґрунт для провадження тут національної української роботи був сприяючий.

Мені, як адютантові дружини, підлягала безпосередньо канцелярія й нестройова сотня, що була при штабі дружини. Сюди я в першу чергу й старався заглянути, щоб повести українську роботу. Це мені легко вдалося, бо цілий склад персоналу канцелярії був з українців-липовчан. Хлопці молоді, енерґійні, з громадським живчиком (Ів. Тонкоголосюк, Андрій Лопатецький та інші). Вони радо накинулися на мою бібліотеку. Читання книжок й особисті освідомляючі розмови (зрозуміло, конспіративні) так позитивно вплинули на моїх підлеглих, що через

---

*) „Дружина" — це була така військова формація російського війська, що в своїм складі мала лише тих, які з ріжних причин були в часі призиву до війська звільнені від нормальної військової служби й зачислені до т. зв. „Ополченія" 1-го (червонобілєтники) й 2-го (синьобілєтники) розряду. Ополченців покликувалося тільки підчас війни.

Військова орґанізація дружини мала подібність до полкової орґанізації, але в меншому значно складі, бо мала всього 4 сотні. Чотирі дружини становили бриґаду, а бриґади творили „Ополченіє Юго-Западнаго Фронту", штаб якого на чолі з ґенерал-ляйтнантом Глинським стояв у Житомирі.

якийсь час вони вже допомогали мені в подібній роботі серед рядовиків нестройової сотні. І тут мені добре повелося!

Якось у кінці 1916 року майже 80% рядовиків з дружини, включаючи сюди й нестройову сотню, відправили на фронт, а на їх місце прислали нам поповнення, що складалось із Ставропільців, старших років.

Моя нестройова сотня теж поповнилася Ставропільцями. Цей матеріял для української роботи був далеко гірший від попереднього, бо інтелектуально слабший, роками старший, стихійно дальший (на Ставропільщині статистика виказувала 35% українців. — Наше поповнення походило з української частини Ставропільщини).

За допомогою моїх штабовців за якийсь час повелося і цих навернути на українську дорогу. Про це свідчить такий факт, що на 1-ій військовій революційній маніфестації,*) яка відбулась у Рівному 10 березня (ст. ст.) 1917 р. з приводу присяги Російському Тимчасовому Урядові, єдина лише моя нестройова сотня мала плякат з написом: **„Нехай живе Вільна Україна".**

Після відбутої маніфестації я наказав виставити плякат на бальконі другого поверху, де містилась нестройова сотня. Будинок, в якому містився штаб 412 дружини, виходив на гарну вулицю, що тоді називалася „Директорською".

Сюди-то, на вул. Директорську, до будинку, де звисав з балькону згаданий прапор-плякат, потягнулися цілою низкою „прочани", оті українські патріоти, від очей яких серед моря ріжних прапорів, не смів сховатися прапор з написом „Нехай живе Вільна Україна".

І цей день 10 березня 1917 р дійсно став днем **переломовим** для життя Рівенщини. Бо за цим днем пішли вже українські дні, що несли для місцевого українського населення визвольну творчу працю.

Першим з тих „прочан", що зголошувалися до мене був Яків Некраха, підстаршина Залізнодорожного баталіону, другим — Грицько Денисенко, фершал Рухомого Санітарного Потягу. Обидва вони багато прислужилися в успішному наладженню перших початків української роботи. Обоє родом з Полтавщини. Від місцевих громадян першими зголосилися: Петро Колесник (службовик Повітового Земства, родом з Полтавщини), З. Копровський (землевласник, родом з Рівенщини, римо-католик, тоді — щирий українець, тепер — поляк).

В наслідок цих відвідин вже 12 березня (ст. ст.) відбулися під моїм головуванням в помешканні канцелярії штабу 412 дружини перші загально-громадські збори українців, як військових, так і цивільних, на яких ухвалили:

1. — Заснувати Рівенську Повітову Раду, від імени якої звернутися до населення з відповідною відозвою, висвітлюючи тодішній загально-політичний момент й зокрема — чергові українські завдання.

2. — Влаштувати 14 березня (ст. ст.) в помешканні школи на вулиці (тоді) Лермонтовській Український Концерт - Мітінґ, та

---

*) У Рівному тоді стояв штаб Окремої Армії. Отже ґарнізон нараховував понад 30.000 війська.

3. — Вибрати делеґацію з 5-ох осіб, яка малаб на другий день, 13 березня в цілях інформаційних відвідати комісара Тимчасового Уряду, яким тоді був Дм. Андро.

На цих зборах опріч військовиків 412 Дружини було багато українців військових із 27-го й 37-го Запасових полків, що тоді стояли в Рівному.

Серед цивільних, пригадую тепер, були селяни з околиць міста, представники Рівенської волости — Лукасевич, Пужайко, Лівицький, крім того кілька поштовиків, залізничників й родина Є. й В. Старощуків.

„Концерт - Мітінґ" (що майже експромптом був улаштований) 14 березня, пройшов надзвичайно добре. Хор 37-го Запасового полку під орудою Могильницького (чернигівця) дуже заімпонував усім приявним своїм добрим виконанням українських пісень. Далі „з публики" деклямації й досить вдало доповнювали програму дня промови. *)

Тодіж одноголосно ухвалили вислати привітання Українській Центральній Раді, яка тижнем раніше заснувалась у Київі.

Тим чи іншим способом українську стихію зворушили, а далі почали поступово вести орґанізаційну роботу, яка дедалі набирала форм українського національного руху в місті і повіті. **) Моя особиста бібліотека стала тимчасово виконувати завдання бібліотеки публичної.

За місяць часу наше українське життя набрало такого темпу, що ми вже рішилися показатись на „люди", себто влаштувати 10 квітня українську імпрезу в театральній салі „Новий Мир". Вистава з дивертисментом мала знаменитий успіх як з боку морального, так і матеріяльного. Багато публики не дістало вступних білєтів. Вистава — „На першій гулі" й „По ревізії" — відбулися під режисурою В. Старощука (Дольного); концертову частину в дивертисменті провадив згаданий хор 37-го Запасового полку під керівництвом Могильницького. Цей прилюдний наш виступ ще більше сприяв нам у тому, що до нас масово линули нові й нові люди, бажаючи працювати для української справи. Тому натурально виринуло питання творити культурно-освітнє товариство, яке 2 травня повстало у Рівному під назвою „Українська Громада", що 1 жовтня 1917 р. була перетворена на Повітову „Просвіту" і проіснувала рівно 10 літ. Головою „Української Громади" був я.

Згодом заснували „Українське Військове Т-во", що нараховувало членів понад 2.000 українського вояцтва. Першим головою цього това-

---

*) Пригадую, що військовик Колісниченко деклямував щось із Шевченка, і другий військовик Гребенюк (з Київщини) — власний твір „Пожар" (на тему світової війни).

**) У самій дружині, себто в сотнях, де були старшини українці, започаткована українська робота теж набирала відповідного розвитку, наприклад 2-га сотня, що стояла в Ківерцях, командиром якої був прапорщик фон-ден-Брінкен (зукраїнізований німець спід Бердичева), виявила неабияку орґанізаційну роботу: орґанізувала театральний гурток під назвою „Єдність", придбала власну бібліотеку, а на ст. Ківерцях збудувала власне для вистав приміщення. У 4-ій сотні українську роботу провадив прапорщик Лисенко. Обидві згадані сотні тримали тісний контакт з рівенським українським центром.

риства був Гр. Денисенко,*) який завдяки інтенсивній праці товариства був у скорому часі обраний головою ґарнізонового „Савєта Салдатскіх Дєпутатоф”. **)

25 травня відбулася дуже імпозантно перша українська маніфестація з приводу збірки на „Український Національний Фонд”.

Збірним пунктом для українців, які приймали участь в ріжного рода походах й маніфестаціях — загального чи українського характеру — був штаб 412 дружини на вул. Директорській.

30 липня 1917 р. я був обраний на становище Рівенського повітового комісара і в силу цього свого нового становища мусив цілком залишити 412 Дружину.

---

*) У грудні тогож 1917 р. Гр. Денисенко був обраний заступником голови Рівенської Повітової Земської Управи. Тепер Денисенко — інженір Української Господарської Академії в Подєбрадах.

**) На місце Денисенка, який відійшов до „Савєта Салдатскіх Дєпутатоф”, був обраний на голову „Українського Військового Т-ва” Ларіон Коваленко, фершал 37-го Запасового полку, родом з Полтавщини, на заступника голови — доктор медицини Петльований.

На цьому місці вважаю своїм морально - громадським обовязком згадати про Л. Коваленка, як заслуженого українського діяча на Рівенщині. Він був першим головою повітової „Просвіти” та першим комісаром освіти.

За часів Директорії У. Н. Р. був призначений на губерніяльного комісара освіти на Волині.

Помер у 1919 році від тифу на Бердичівщині.

Дипл. інженер А. МАРУЩЕНКО-БОГДАНОВСЬКИЙ

Підполковник.

Матеріяли до історії

1-го кінного Лубенського імени запорожського полковника Максима Залізняка полку.

РОЗДІЛ II.

Реорґанізація полку за час командування полковника Аркаса. Вирух полку на фронт проти денікинців. Героїчний чин сотника Царенка.

Прийнявши 2-й ім. Максима Залізняка полк від сотника Смовського новий командир полку полковник Аркас почав запроваджувати ріжні зміни й порядки. Головні його дорадники були старшини, що прибули з ним: сотники Макаренко, Афнер, поручник Садовський, поручник Павловський (український поляк) та інші.

Трохи згодом виникла думка перейменувати полк, бо назва полку деяким новим старшинам не подобалася, й вони неофіційно стали його називати: 2-й кінний Переяславський полк, начеб то для співзвучности з 1-м полком 1-ої Окремої кінної бриґади — Лубенським. Та вартість не в назві, а в чинах. Офіційного наказу по Дієвій Армії, здається, не було, лише затверджено було цю назву по Волинській ґрупі, що дало підставу набути нові печатки з назвою „2-й кінний Переяславський полк“, а печатки полку Максима Залізняка покладено до архіву. Отже, всього несповна 4 місяці полк носив назву ім. Максима Залізняка.

Незабаром полк мусив вирушити на фронт проти нової московської навали, яка цим разом чорною хмарою сунула з півдня України, — проти добровольчої армії ґенерала Денікина. Хоч Правительство Української Народньої Республики вживало всіх заходів, щоб уникнути сутичок з Денікином, сам він і не думав тих сутичок із армією УНР уникати. Наше військо відійшло без бою майже під ст. Козятин і чекало, а московські „добровольці“ переґруповували свої війська проти нас.

В часі наступу на фронт 2-й кінний Переяславський полк числив до 45—50 старшин, 350 козаків (шабель), зразкову куле-

метну сотню й технічно-саперну чету. Старшини й козаки були одноманітно умундуровані, добре презентувалися, були вишколені й дисципліновані.

Полк виступив на фронт у першій половині вересня і на ст. Перехрестовій, за 10—12 верстов на південний захід від м. Валегоцулова, достойно склав іспит із набутих знань та сил, зібраних за час свого відпочинку. Тут полк розгромив „добровольчий“ московський відділ, який складався з ріжних родів зброї, — здобув дві 3-хцальові гармати, 4 кулемети й більше як сотню полонених.

Дня 24 вересня полк здобув славу на цілу армію, завдячуючи відвазі розїзду сотника О. Царенка, який на чолі 50 козаків зробив наскок на 3-й драґунський Новоросійский полк, що стояв у потязі на ст. Юрківці, біля с. Затишного, забираючи його в повному складі до неволі. Полк здобув трофеї — 326 полонених (із них 60% старшин-кіннотчиків), дві 3-хцальові гармати „шнейдерівки“ з панорамами й мірниками, 16 кулеметів ріжних систем, 380 коней верхових і обозних, потяг із 29 ваґонами, аптику, кухні, кількасот набоїв до гармат, мушкети, шаблі, тесаки, баґнети, паротяг і обоз.*)

Командир ворожого полку ротмістр Ляшко із сорому, що його полк взято до неволі силою в 6—7 разів меншою і то „большевиками № 2“, застрілився в кабінеті начальника ст. Юрківки.

Завдяки цьому сміливому випадові сотника Царенка боєздатність полку зросла до найвищого ступіня.

Доповнення полку Лубенським і 1 запасовим кінними полками. Катастрофальний стан Армії УНР і використання його Польщею. Настрій в полку. В „трикутнику смерти“.

Українське Командування оголосило війну новому ворогові. Цей наказ як обухом по голові ударив по українських патріотах, бо вони розуміли, чим те кінчиться, зате деяким „мрійникам“, яких вельми багато засмічувало того часу ряди нашої армії, прийшовся він, висловлюючись в їх жарґоні, „по душам“. Він підбадьорив їх, що скоро впадуть в обійми ґенерала Денікина, і вони наввипередки викуповували російські наплечники по всіх склепах у Проскурові, Жмеринці та інших містах, платячи за них великі гроші.

В цей саме час напав на нашу армію найлютіший з усіх ворогів — епідемія тифу в ріжних відмінах, що з скаженою

*) Нажаль, цей героїчний вчинок сотника Царенка приписує сотник Є. Маланюк у своїй статті „Памяти Василя Тютюнника" (Календар-альманах Дніпро на 1931 р., стор. 102) полковникові Аркасові. Рядками тими помилку ту спростовую й відсилаю читача до опису мого про чин сотника Царенка у видавництві „Історичний календар-альманах Червоної Калини" на 1930 р., липень — Сотник Царенко під ст. Затишне.

швидкістю руйнувала дощенту частини армії. Армія танула, як віск, і обернулася у велитенський обоз із тифозними, який сунув у район м. Старокостянтинова.

Лиха погода не спиняла евакуації, на возах сиділи скорчені в три погибелі постаті, замотані в усяке дрантя-лахміття, боронячись від неустанного дощу зі снігом, що немилосердно бив у лице.

А провокаторів аж кишіло. Одна „качка" вилітала за другою: чули... чули... така-то бриґада перейшла на бік денікинців. Такий то полк цілком захоплено до неволі. Чули... поляки в Красилові і в Антонінах обеззброїли такий-то полк і повезли вже геть далеко в Польщу і т. д., і т. д.

Що-правда, було серед цих чуток трохи й правди, алеж не в такій страшній мірі, як ширили „панікери".

Деякі добродії „фахівці", навіть „колеґі", не соромилися й не боялися пропонувати авторові цієї праці „забезпечення", показуючи з кишені наплечники; „на всякий випадок" позривали українські військові відзнаки, а з другої кишені показували „леґітимацію", вироблену аґентами поляків, яких у Старокостянтинові було повно.

У листопаді територія Української Народньої Республики звелася до району Пілява — Любар — Лабунь — Кульчини — Кузьмин — с. Погоріла. З півночі — відтинок не є певний, бо на північ від Полонного — москалі червоні, з півдня — москалі білі, а з заходу — поляки.

Тиф косив своє „жниво" серед оборонців України, які не мали ліків і не могли їх одержати зза кордону (хоч про це сильно старався Український Червоний Хрест у Швайцарії) через заборону держав, які підтримували Денікина, а добровольча армія мала добре зорґанізовані санітарні потяги й не боялася тифу.*)

Справді, треба було мати залізні нерви, щоб не збожеволіти чинникам штабу Дієвої Армії від слухання рапортів, доповідей та звітів про жахливий стан у частинах.

У 2-му кінному Переяславському полку теж усі ці відомости відбивалися так болізно, що в наслідок цього навіть обнизився бойовий дух полку, одначе завдяки впливу старшин і командира полку всеж полк утримався.

З огляду на те, що в І розділі вже згадувалося про 1-й кінний Лубенський полк 1-го корпусу Січових Стрільців, не можна без болю в серцю оминути мовчанкою зруйнования підчас цієї хуртовини цього найстаршого на Україні кінного полку.**)

Траґедія ця сталася завдяки безхребетности й невідповідности на посаді командира Лубенського полку сотника Сергія По-

---

*) Ґенерал-поручник Омелянович-Павленко: „Зимовий Похід". „За Державність", збірник І, стор. 7.

**) Дивись допис автора в цій справі: Лист до редакції. „Табор" 1928 р., ч. 7, стор. 84.

плавського, хоч і доброго українського патріота, який піддався впливам ріжних Ясінських, Чапіковських, Чаплінських, Константинових, Потяків і ін., і 3 листопада 1919 р. перейшов на бік денікинців у районі м. Шпикова, біля ст. Рахнів.*) Решту полку, біля 150 козаків (переважно хорих, ранених і нестройових) та трьох старшин автор цих рядків (в той час господар полку) вивів з району Шпикова, оточеного 42-м Донським козачим полком (пізніші Фроловці), захопивши й скриньку (сейф) з грішми в українській і французькій валюті, документи й господарчу відчітність; поза цим до 15 фір обозу з харчами, зброєю й хорими козаками та багатою на ліки аптикою на трьох фірах. На чолі всього цього обозу прибув в. о. господаря полку, автор цих рядків, до Жмеринки і зголосився до розпорядимости командира кінної бриґади (полки — Лубенський і Чорні Запорожці) й одночасно інспектора кінноти полковника І. Омеляновича-Павленка, здаючи йому гроші й відчітність. Останній призначив автора цих рядків командиром збірної сотні й наказав вирушити до місця постою 1-го запасового кінного полку (м. Бар), бо ця частина мала скласти кадр полку, але до складу цього полку не попала, а ввійшла недобитками до 2-го кінного Переяславського полку.

По дорозі до Переяславського полку, що перебував тоді в районі Старокостянтинова, ця сотня попала в цупкі лапи „ходаківського департаменту пашковецької республики".

„Ґраждане" з ходаківців ограбували сотню дощенту і ледви з життям удалося кільком лубенцям утікти від „щирого" нічного привітання градом куль ходаківських „братиків". Браття — переважно хорі на тиф, ранені і видужальці — жадного опору нічним розбішакам поставити не могли, позістаючися на возах на ласку й неласку розаґітованого комуністичною пропаґандою натовпу.

20 листопада недобитки ці приєдналися до Переяславського полку і разом з двома сотнями 1-го запасового полку склали Лубенський дивізіон. В цей жалюгідний спосіб назва „Лубенський" прищепилася до полку Залізняка й пізніше Переяславського.

22 листопада до „пашковецької республики", в с. Климашівку, їздили делеґати від Уряду Української Народньої Республики Панас Феденко й Назар Петренко й з орґанізатором „республики" Костенком провадили переговори і навіть уклали „перемирря"-протокол. **)

---

*) У цьому місті поховано старшого помішника командира 1-го Лубенського полку сотника Бориса Отмарштайна (брата покійного ґенштабу полковника Юрія Отмарштайна), що відібрав собі життя з причини невиконання гонорового зобовязання в стосунку до старшин полку.

**) Дивись докладніше про цю справу — П. Феденко: „Катастрофа" в календарі-альманасі „Дніпро" на 1929 р., стор. 121—126.

Під безнастанним напором москалів — большевиків і денікинців — під впливом переходу Української Галицької Армії (2 листопада 1919 р.) на бік Денікина, а найголовніше — непогамована оскаженіла пошесть тифу, яка що днини тягла на тамтой світ найкращих бойовиків — все це разом привело до такого стану річей, що цей район останнього зосередження армії УНР влучно охрещено назвою „трикутника смерти“.

Нижчеподаний витяг із авторового щоденника змальовує образ тих днів.

„Проходимо біля якогось шпиталю, наспіх зробленого з їдальні, (як про це свідчить таблиця на ґанку того будинку) — аж волосся диба стало від того жахливого крику-зойку хорих вояків!

Старшини і стрільці ледви що не на землі лежали на брудних матрацах, напів розкриті, в одній білизні, що була не чистіша від тих матраців.

Ось лежить стрілець — блідий, очі викотилися, дивляться нерухомо в сіро-оливяне небо, а зсинілі уста розхиляються, мов шепочуть останню молитву. Видно, що конає.

Обік нього козак-запорожець з розтріпаним оселедцем, лежачи на вогкому напівзамерзлому матраці, звивається в муках-болях. Зсовується зі свого ложа і непокоїть сусідів. Уста спалені, чорні, покриті піною; щоки вкрила трупова блідість; блакитні розпалені очі забігли кровю, втопили зір у нас і дивляться з якоюсь надлюдською мольбою про поміч.

— Болить... болить... слабим голосом, повертаючися з боку на бік, простогнав цей вояка-запорожець, показуючи лівою рукою на груди, які прикрашувала брудна, широкою прошвою вишита сорочка.

Самотні, зломлені, змучені від лютого тифу, як снопи лежали без руху; в гарячці відчиняли свої шкляно-мертвенні очі й дивилися в похмурний сірий небозвід, з якого, мов, щоб полегчити їхні муки, — поливало рясно дощем-снігом, проймаючи їх напів мертві тіла вогким осіннім холодом.

Інші — схоплювалися на ноги, падали на других, белькотали, кричали; санітари укладали їх, давали щось пити, накривали шинелями або чумарками, а обіч — без жадного накриття лежали посиніли трупи, з яких стягалося одежу для тих, що ще ворушилися".

Терен перебування армії щогодини зменшувався. Орієнтацій і думок було багато: одні носили в кишенях російські наплечники, показуючи їх з усміхом; інші розходилися по дядьках, підроблялися під селян чи робітників; а ще інші, не гаючи часу, маршували на Антоніни. Тільки незначний відсоток стояв на твердому ґрунті „битися за Україну, битися до загину“ і перед жадним ворогом не капітулювати, помимо того, що формально обовязок провадити дальшу боротьбу було узалежнено від бажання кожного вояка — „решту ж розформувати й уважати вільними“.

Такий настрій панував і в рядах 2-го кінного Переяславського полку, який відходив разом із армією до району Староконстянтинова, прикриваючи її недобитки упертими арієрґардними боями з переможною кіннотою московських „золотопоґонників“, забираючи від них обози, артилєрію та інше військове майно.

З бойових частин ціла ґрупа Січових Стрільців демобілізу-

валася. Решта частин, не зважаючи на розпучливий стан, всеж таки не використала дозволу й не прийняла рішення про самоліквідацію.

Рівнож і переяславці мали в собі багато гарту духа, бо складалися із свідомих одиниць і відважних бойовиків; вони не могли знести ворожого панування і на загальному зібранню полкової старшини всі одноголосно постановили: „смерть фізична приємніша, ніж моральна".

Командування армії мало на увазі в партизанському рейді використати цю єдину частину, але сталося інакше.

Нарешті по довгих нарадах настав час розлуки правительства з армією, — надійшов наказ Головного Отамана Симона Петлюри.

Голова Директорії
Української Народньої Республики
5 грудня 1919 р.
м. Нова Чортория.
Ч. 101.

Отаману Омеляновичу-Павленкові.

В звязку з новим завданням, що покладається на Дієву Армію, наказую вам приступити до виконання обовязків командуючого дієвою армією, одночасно продовжуючи кермування запоріжською ґрупою.

Дальніші вказівки відносно діяльности армії ви маєте одержувати від мене через уряд УНР.

Заступником вашим призначаю отамана Юрка Тютюнника, якого ви повинні про це повідомити.

Головний Отаман Військ УНР Петлюра.

Начальник штабу отаман Юнаків.

В часі оголошення цього наказу 2-й кінний Переяславський полк більшою своєю частиною стояв у селі Юзефівці, біля м. Острополя; меншою частиною ніс арієрґардну службу на пізДень від місця постою. У цей час прибув 1-й запасовий кінний полк під командою підполковника І. Стасенка. Полк цей доповнив 2-й кінний Переяславський полк кадром старшин-інструкторів кіннотчиків, військовим майном і кіньми і таким чином разом з недобитками бувшого 1-го кінного Лубенського полку сформовано Лубенський дивізіон на чолі з підполковником Стасенком, яко 2-й дивізіон Переяславського полку.

Таким чином сила переяславців зросла до 450 шабель — дисциплінованих бойовиків і досвідчених старшин — і виявляла, як на ті часи, сильну бойову одиницю.

По оголошенню наказа про похід у вороже запілля полк скасував свій великий обоз, що був для нього балястом; коні з обозу пішли в стрій. Залишено тільки пару кухонь, аптику й кілька фір бойового обозу; решту — вози, брички та інше

продано селянам за безцінь, а то й роздано задурно, за відповідними квитками.

Наказ про рух у вороже запілля викликав у полку надзвичайне оживлення й піднесення духа.

В полку народилася віра в перемогу й прагнення подолати ворогів. Відродилось якесь містичне пошанування влади.

В неділю 7 грудня полк поставив перший крок славетнього Зимового Походу.

РОЗДІЛ III.

Вимарш полку в Зимовий похід. Перехід полковника Аркаса на бік II. Галицького корпусу.

В неділю 7 грудня 2-ий кінний Переяславський полк зробив перший крок у славетний Зимовий Похід. Ледви на світ Божий почало благословлятись, як полк стрункими трійками вирушив із села Купчинець через с. Деревичі, Борушківці та м-ко Любар і прибув у с. Пилипці. Дорога була тяжка. Багно коням по черево. Дотого цілий день лляв дощ, ніби на замовлення. З першого ж кроку Зимовий Похід зарисувався в інших барвах, а ніж то гадалось.*)

8 грудня ранком 2-ий кінний Переяславський полк вирушив у дальшу дорогу через с. с. Коваленка, Матренка, Бурківці й м. Янушпіль. Погода була скажена. Мокрий сніг з вітром бив у лице так, що не можна було дивитися. Болото таксамо глибоке. Кольона ледви-ледви посувалася й не буде пересадою сказати, що черепаха швидче порушалася б по тій дорозі, ніж полк.

До м. Янушполя полк прибув щойно на годину 6 вечора. Здавалося, що всі сили небесні були проти нас. Від самого ранку, цілу ніч і на другий день дощ із мокрим снігом всіх промочив до кісток. Обози переповнилися хорими, що захорували підчас цих двох днів походу. Коні вибиваються із сил і падають щокроку. Більшість вояків без мушкетів, без пасків, закутані в ковдри чи кінську попону безвладно плетуться за фірами обозу, обминаючи багна. Перемучені цілоденним довгим маршем від світанку до ночі, без кусня хліба в устах.

9 грудня у м. Янушполі протягом цілого дня полк спочивав по тяжких маршах. В містечку вулиці безлюдні й сумні. Робітники місцевої цукроварні настроєні по радянськи, але сидять тихо, бо війська була така сила, що все містечко переповнилось ним.

10 грудня полк вирушив із Янушполя через с. с. Подорожну, Кропивну й Погорілу Вишеньку. Від цього дня стали ми свідками трагічних образів, що пригадують собою відворот наполеонської армії в 1812 р. над р. Березиною.

Довжина кольони полку щоденно збільшується. В с. Вишенці на-

---

*) З цього дня систематично, в хронольоґічнім порядку провадив автор свій щоденник, тому відомости далі будуть подаватись докладніше, ніж дотепер. Автор був у рядах цього полку від 20. XI. 1919 по 21. XI. 1920 р. без перерви й докладно занотовував події.

ткнувся полк на тилові частини II Галицького корпусу, які надобре злякалися нашого „наступу” на їхні тили, бо ми так несподівано його оточили, що командування корпусу вислало до нас делеґацію для провадження переговорів і запевнення, що вони битися з нами не будуть.

Річ зрозуміла,що про це не могло бути й мови, щоб галичани били нас, а ми галичан. Однак із полку розпочалися переговори з командуванням II Галицького корпусу, яке стояло чи в м. Махівці, чи в Козятині. Ті переговори провадив командир полку полковник Аркас. Тому полк відірвався від армії Української Народньої Республики в команді ґенерал-поручника М. Омеляновича-Павленка й перейшов на бік II Галицького корпусу.*)

11 грудня с. Вишенька - Жидівці - Немиринці. В цьому дню полк мав переходити через залізничну маґістраль Козятин - Вінниця в районі ст. Голендрів, на якій охорону тримав денікинський бронепотяг. Полк мав завдання захопити цю стацію, відігнати бронепотяг та тримати її аж до переходу залізниці Північною ґрупою військ. Полковник Аркас о годині 4 ранку вислав розвідчу сотню (до 60 шабель при двох кулеметах „Максіма”) на чолі з сотником Царенком в південно-східньому напрямку за залізницю в с. Блажіївку, яко аванґард ґрупи й одночасно квартиріерів полку. Цей аванґард прибув у Блажіївку вночі на 12 грудня, розбив район для полку й чекав на нього до ранку, але полк не приходив і не прийшов взагалі. Лише автор цих рядків приїхав із штабу Волинської ґрупи, з с. Юзефівки, з наказом до полковника Аркаса. Обїздивши ціле село, натрапив на сотника Царенка, який і відібрав наказ, сказавши лишити йому наказ, бо Аркаса не знайде.

11 грудня 1919 р. в с. Немиринцях, Вінницького повіту, полковник Аркас із 2-им кінним Переяславським полком, до 350 шабель при 15—18 кулеметах, перейшов на бік II Галицького корпусу, що був тоді (яко частина Української Галицької Армії) в союзі з Денікином.**)

Проголошення полковника Аркаса зрадником. Сотник Царенко, його смерть. Поручник Коханів, яко т. в. о. командира полку. Повернення назви полку М. Залізняка.

Дня 15 грудня на загальному зібранню старшин Волинської ґрупи, яке відбулося в сільській школі в с. Чермушному на Бердичівщині, командуючий ґрупою отаман О. Загродський оповістив усіх присутніх про зраду полковника Аркаса, прочитавши наказ по Дієвій Армії, яким полковника Аркаса проголошено поза законом.

При армії У. Н. Р. з полку залишилися: старшини — поручник Ко-

---

*) Автора з двома козаками відрядив полковник Аркас 10. XII. 1919 р., яко звязкового старшину, до штабу Волинської ґрупи і через те автор залишився при армії У. Н. Р.

**) Дивним є, що у військовій мемуаристиці (якої автор перечитав немало) присвяченій Українській Галицькій Армії (УГА), про цю подію — перехід кінного полку на бік II Галицького корпусу — взагалі не згадується. А воно цікаве. Старшин-Галичан, свідків душевного настрою командира 2-го кінного Переяславського полку, свідомого цілі команди II Галицького корпусу, мав би зацікавити цей вчинок сина українського історика.

Старшина 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.

Сотник ІВАН КАРБОВСЬКИЙ.
Помер у Познані (Польща) в 1929 р.

Сотник ДМИТРО ЛЄОНТОВИЧ.
2-й помішник командира полку.

Поручник АНАТОЛІЙ МОЙСЕЄНКО.

Хорунжий СЕРГІЙ БЕРЕЖНИЙ.

Старшина 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.

Хорунжий ВАСИЛЬ ГУЛЯЇВ.
Молодший старшина 2 сотні.

Хорунжий ТРОХИМ МАКОВІЙ.
Лицар ордену Залізного Хреста, командир 2 сотні.

ханів Микола, поручник Марущенко - Богданівській Адріян, поручник Маляренко Василь і хорунжий Лібер Михайло (галичанин) та до 60 козаків при 2 кулеметах, в команді сотника Царенка Олекси, якого за попередні бойові заслуги підвищено до ранґи полковника.

На другий день прибуло ще кілька старшин і козаків, а саме: сотник Голуб Андрій з кількома козаками та хорунжі Маковій Трохим і Теплий Гнат. Вони втікли з табору Аркаса, з Лубенського дивізіону, з сотні Корчунова.

Про цей сумний вчинок командуючий армією ґенерал-поручник М. Омелянович-Павленко в свойому „Зимовому Поході"*) згадує так:

„Загалом успіх був би цілковитий, коли б не ще й досі досконально не зясований вчинок кіного полку імени Максима Залізняка, якому Волинська дивізія, що була в Північній кольоні, доручила захопити стацію Голендри задля забезпечення марш-маневру нашої армії з півночі (з Козятинського напрямку). Волинці повідомили, що полк не виконав свого завдання й залишив у більшости армію. Цим було поставлено нашу операцію під загрозу з півночі. Волинці встигли вжити належних заходів, проте їх кінноті було заподіяно шкоду, бо треба знати, з якими труднощами в революційні часи сполучалася орґанізація кінних частин.

Від полку Максима Залізняка (200—300 коней) залишилася ледви одна сотня під керуванням сотника Голуба, **) яка продовжувала свою дуже хвальну службу й надалі в лавах Волинців."

Рештки полку переорґанізовано в 2 кінний ім. Максима Залізняка полк (29 січня 1920 р. в с. Кирилівці при посвяченню прапора Мазепинського полку), спершу в команді сотника Царенка та наступника його поручника Коханова, а пізніше — несповна місяць до закінчення Зимового Походу — сотника Голуба. Сотник Голуб керував полком аж до входу його 30 червня 1920 р. до складу Окремої кінної дивізії.

Полковник О. Царенко дня 16 грудня підчас постою в с. Кулешеві зібрав рештки Переяславців до однієї хати й після чулої промови привів до присяги на вірність українській визвольній ідеї. З цього часу гасло:

„Життя своє віддай за Україну — рідній край."
назавжди стало девізом нашого полку.

Того ж дня сотня рушила, яко бічний лівий аванґард, і провадила бій з бронепотягами „Ґенерал Марков" і „Вільна Україна". ***) Ці панцирники, що їх червоні москалі притиснули зі сторони ст. Зарудниць, мали багато клопоту з направою залізничого мосту через р. Рось (між сс. Гайчинцями й Круподеринцями), якого спалив на очах у ворога наш розізд в команді хорунжого Лібера.

Загальний плян руху армії УНР вимагав якнайскорше перейти через Таращанщину й дістатися до району Уманя, бо там правдоподібно кінчається сфера денікинського впливу.

Але тут тиф щораз то настирливіше докучав полкові. Кожної

---

*) „За Державність" збірник 1-й, стор. 18.

**) Це помилка. В дійсності — сотника Царенка. Дивись: „Табор" 1928 р., ч. 7, стор. 86. — Лист до редакції автора цих рядків.

***) На „Вільній Україні" їздили галичани й денікинські старшини.

днини брали на віз старшину або козака. Кожний жив думкою, щоб тільки не захорувати та йти далі за всяку ціну. Та число возів із хорими кожного дня збільшувалося і скоро стало більше возів, ніж верхівців.

Хорі зі спаленими спрагою устами благали: „Не залишайте, візьміть із собою!" Залишитися в дорозі — це значило загинути.

В часі пролому через Таращанщину під самі Різдвяні свята переяславці в безпосереднім проводі полковника Царенка виграли під селом Воронім гарячий бій, розбивши дві ворожі „роти" (піші сотні) силою до 500 баґнетів і здобувши багацько коней, мушкетних і гарматних набоїв, до десятка обозних возів з усяким майном. В одному возі в скриньці - скарбонці знайдено два штандарти: один із двохголовим орлом — денікинський, і другий з серпом і молотом — 7-го кінного Сумського совітського полку.

В цьому бою був легко ранений хорунжий Маковій. Відзначилися, яко добрі рубаки: хорунжий Магров Василь, бунчужний Андрусевич Іван, чотові Синиця Іван і Зінько Ілько, козаки Ілляшенко Іван, Теклюк Панас, Ворчук Данило та інші.

Полк в складі Волинської ґрупи ріжними комбінованими маршами пробився через сильні загони денікинців і дня 5 січня 1920 р. осягнув район: с. Росоховатці — м. Покотилів (ріг трьох ґуберній: Київської, Херсонської й Подільської) і тут перебув Різдвяні свята.

В цьому районі пощастило перестояти кілька днів і відпочити.

Старшини й козаки злягли на плямистий чи який інший тиф, що шалів тоді по цілій Україні. Не було зовсім медичного персоналу не тільки в полку, але й у ґрупі, не було кому навіть зміряти температуру чи заштрикнути камфору.

Здавалося, що ось-ось настане хвилина, коли цілий полк зляже в підводи й буде залежати від ласки - неласки селян. Скажена пошесть, хоч були сильні морози, майже щодня виривала з наших і без того рідких рядів все нові жертви.

Довелося переяславцям на цьому крівавому шляху залишити й найдорожчого члена полку полковника Царенка, який захорував четвертий раз на тиф і цим разом не міг уже його перебороти.

При переїзді з с. Добрянки до Богодарівки (вона ж Ракитна) на Херсонщині полковник Царенко перебував у стані кризи. Хорий цілий час був під безпосередньою опікою свого джури, безмірно відданого козака Дейнеки Данила, який ані на хвилину не відходив від хорого полковника. Був лютий мороз, до 35—38° С, і хорий в гарячці щохвилини скидав з себе накриття, що ним його вкривали (ріжні ковдри й кожухи), бо йому було гаряче, — застудився тай помер по приїзді до Богодарівки.

Славного небіжчика поховано в м. Хмілевому на Єлисаветщині на церковному цвинтарі дня 22 січня 1920 р. Був чудовий зимовий день. Блакить укрила небо. До 2.000 мешканців м. Хмілевого плакали разом із козаками над передчасною могилою. Під сальви полку, що якраз тоді бився з червоними москалями за 5 верстов від містечка, опускали в могилу засмучені переяславці свого командира під жалібні співи священика й хору...

На могилі поставлено дубовий хрест з липовою табличкою, на якій хтось із козаків вирізьбив слова:

Тут похований командир 2-го кінного Переяславського полку
ПОЛКОВНИК ОЛЕКСА ЯКОВЛЕВИЧ ЦАРЕНКО.
Народився в с. Скопцях на Переяславщині.
Помер 21 січня 1920 р. у с. Богодарівці (Ракитна).
Зайшло його сонце, коли ще день був.
Мир праху Твоєму, дорогий Батьку.
ЗАСМУЧЕНІ СИНИ — ПЕРЕЯСЛАВЦІ.

Обставини так уложилися, що більшість — бойова частина полку — не могла бути на похороні, щоби попрощатися з любим командиром, бо мусила в команді поручника Коханова провадити бій з московськими стежами за 5 верстов ліворуч від місця похорону в районі с. Ерделівки.

Окрім того, за 12 верстов на південь від м. Хмілевого, в містечку Глодосах стояли денікинці — 85 Якутський піший полк, а за 8 верстов від Хмілевого, в с. Янеполі, були червоні москалі. Отож і опинилися б між ковадлом і молотом, бо не вспіли ми відійти від свіжої могили, як змушені були сідати на вози і виїздити за містечко, бо полк повідомив, що відходить під тисненням переважних сил червоних. На щастя підійшла Запоріжська ґрупа і її кіннота направила ситуацію остільки, що могли ми ще цілу ніч безпечно перебути в Хмілевому.

23 січня увечері прийшов наказ із штабу Волинської ґрупи, на підставі якого призначено комісію в складі: голови сотника Голуба Андрія, членів: командира кінної сотні штабу ґрупи хорунжого Чорноморця Володимира й автора цих рядків. Ця комісія прийняла й списала в протоколі (в трьох примірниках) залишене майно й цінности по небіжчику, які й віддали під опіку джури покійника, козака Дейнеки Данила. Передбачалося, що може полк буде недалеко від Переяславщини, то майно доручиться дружині небіжчика, яку він вислав туди з трьома дочками ще з Кремянця. Та зла доля захотіла й тут ударити по покійнику, щоби жадної памяти по ньому не лишилось для його родини: ці речі 3 лютого зграбували збольшевичені селяни с. Беркозівки (що на північ від м. Таганчі), тяжко побивши при тому джуру Дейнеку.

24 січня, проїжаючи через Хмілеве, командуючий армією ґенерал-хорунжий М. Омелянович - Павленко, зі своїм штабом і конвоєм, відвідав місце вічного спочинку полковника Царенка і склав пошану з військовим церемоніялом передчасно згаслому видатному старшині. *)

---

*) Ґенерал-поручник М. Омелянович - Павленко. „Зимовий похід”. „За Державність”, збірник 2, стор. 13.

По смерти полковника Царенка був допущений до тимчасового керування полком поручник Коханів Микола,*) що ледви очухався від сипного тифу, який бив його теж щось біля двох місяців.

В кінці січня мороз трохи відпустив. У полку менше стало кандидатів на той світ, бо знайшли радикальні ліки — вливати щодня тифозному в уста шклянку чистого 96% спирту: він приспішав кризу і хорі здебільшого повертали до здоровля.

Дні були пекельні. Армія мусила відступати зиґзаґоватими маршами в поспішному темпі, бо москалі напирали з усіх боків. Переходи в середньому щоденно були в 35—40 верстов і то переважно вночі.

З Херсонщини в кінці січня перейшли форсовними маршами на Звенигородщину. Там „господарював" відомий повстанець Туз, український ес-ер — боротьбіст.

В часі постою в с. Кирилівці 29-го січня відбулася урочистість: кінний дивізіон в команді поручника Недзвецького розгорнувся в полк і відбулося посвячення полкового стягу. Радісно було, що ця маленька чета, яка так скромно виглядала ще в Острополю, виросла в тактичну одиницю. Дивізіон дістав назву Кінний ім. Гетьмана Івана Мазепи полк. Увечері відбулася товариська вечірка, на якій були представники культурно-освітньої секції „Просвіти" й інтеліґенція с. Кирилівки, які в гарячих промовах бажали полкові бойової слави на користь і втіху Україні.

З нагоди цієї урочистости на прохання командира решток переяславців поручника Коханова командуючий ґрупою повернув стару назву нашому полкові: 2 кінний ім. Максима Залізняка полк і про це було оголошено в наказі по ґрупі.

Була це „сотня" — полк залізняків — слаба числом, бо складалася заледви з 60 шабель, але високо стояла в розумінню бойовому.

Доповнення полку Залізняка. Спільний бій під м. Каневом. Перехід на Лівобережжа. Самотужний бій за опанування м. Жовнина на Полтавщині й його значіння для полку.

2 лютого, підчас постою полкового обозу в с. Беркозівці, з наказу командуючого Волинською ґрупою прибуло до полку на укомплектування 5 старшин і 18 козаків, а саме — сотник Пшеничко з дружиною, сестрою-жалібницею Вірою Пшеничко, поручник Євтушенко Йосип і хорунжі Шаурський Тиміш, Романченко Гриць і Гуляїв Іван. Бойова частина полку купно з Мазепинським полком рушила в напрямку на Канів. Разом з кінним полком ім. Гетьмана Івана Мазепи наш полк, яко „сотня залізняків" в команді поручника Коханова брав чинний уділ у боях і опануванню Каневом, і за це дістав персональну подяку від командуючого ґрупою в с. Хрещатику. Саме 3 лютого перед 12 годиною отримано приємну вістку, що наша кіннота захопила Канів, розігнала банду Федоренка, який мав залогу до 400 баґнетів і біля 500 шабель і був паном-волода-

*) Поручника Коханова застрілив у Красівці (біля с. Бірки Великі у Галичині) в грудні 1920 р. Мазепинського кінного полку сотник Соловіїв ізза особистих непорозумінь.

рем Канева й його околиць. Решта полку — обоз (хорі і видужальці) — рушила в похід біля 12 години через с. Мартинівку й Великий Іржавець, де була переправа через річку Росаву. Здобуття Канева й демонстрації, які перевели Київці й Волинці — т. зв. Північна група — в бік Переяслава й Київа, нагнали доброго страху на червоних москалів.

Далі рушили через с. Бабичі й увійшли до м. Межирича, перейшли річку Рось і наблизилися до Дніпра, а на ранок прибули до с. Хрещатика, на правому березі Дніпра.

13 лютого полк у складі ґрупи перейшов льодом через Дніпро на Полтавщину і розмістився в превеликому містечку Єреміївці.

Другого дня полк отримав наказ зайняти м. Жовнин, а розїздами осягнути район Кремінчука, щоб зробити демонстрацію та викликати паніку серед ворожої залоги, що там стояла. Цим наказом рішалася доля існування полку Залізняка, як це оповідав тогочасний командир полку, поручник Коханів:

— Полк мусить виконати це завдання, яких би жертв воно не коштувало, щоб надалі заховати своє існування, бо вразі невдачі полк буде розформовано і влито, яко сотню, до кінного полку ім. Гетьмана Мазепи.

В наказі говорилося ясно, що сотня має захопити м. Жовнин, залога якого складалася з 300 баґнетів, хоч чисельність залоги, як виявили пізніше учасники бою, була значно більша.

Смерком полк вирушив із твердою надією, що виконає завдання. Бойова сила полку не перевищувала 55 шабель, в тому числі й старшини. В бойовій поготові полк цілу ніч перебував на Жовнянських хуторах. Розїзди, які мали вогневий звязок із ворожими стежами, захопили до неволі 4 застави по 10 червоноармійців кожна і від них дістали відомости про ворога. Рано залізняки тихо підійшли під саме містечко, забираючи перед містечком ворожі застави, та старалися охопити його з усіх боків, оскільки, натурально, вистачить сили. Часом ставлено одного або двох козаків з „шошем” (французький ручний кулемет Chauchat), або з „люїсом” (американський ручний кулемет Lewis‘a) — і то була ціла стежа охорони.

Атака на південно-західню околицю містечка не дала бажаних наслідків, бо червоні зайняли подвірря і кулеметним огнем відперли атаку. Лави сотні (полку) відступили на Жовнянські хутори, перешикувалися і вдруге в команді сотника Пшеничка повели атаку рідкою лавою з північної околиці містечка, швидко перескочили небезпечний простір обстрілу, на ґальопі вскочили під самі містечкові забудовання і з гучним „Слава” почали рубати й колоти оголомшених червоноармійців. Поруч із сотником Пшеничком скакала верхи його дружина, сестра-жалібниця Віра Пшеничко, якій куля збила шапку з голови і їй нагло розпустилося довге волосся. Не зважаючи на це, вона крикнула, що мала сили: „Хлопці вперед!”, — і на чолі козаків вихором понеслася просто на чинний кулемет, який миттю здобуто й обернено проти москалів. Ворог стратив відвагу духа від вигляду дико несучих коней і розлючених козаків на чолі з жінкою, у якої волосся розвівалося ніби шлик, і почав тікати, кидаючи зброю. В центрі містечка вчинилася жахлива паніка: туди, на ринкову площу, збігалися з усіх

сторін зпантеличені червоні і в той їх натовп врізалися з гучним „Слава!” залізняки, устиляючи землю ворожим трупом. Хто меткіший, скидав плащ, чоботи, рушницю і тікав щодуху городами.

По півгодинній стрільбі в містечку стало тихо; тільки за містечком стрекотів відбитий у ворога кулемет, яким наші козаки переслідували ворога, що втікав на Кремінчук.

Ось так „полк - сотня” перший раз після трьохмісячної перерви самотужки виконав бойове завдання. В цьому бою, крім згаданих, відзначилися хоробрістю — хорунжий Маковій, хорунжий Магров, бунчужний Синиця Іван та козаки — Теклюк, Горошко, Оксанюк, Стецюк, Ворчук та інші.

Полк тримав м. Жовнин півтори доби, розїздами своїми непокоючи залогу Кремінчука й обстрілюючи з кулеметів передні ворожі стежі.

Про полк Залізняка в цьому бою згадує командуючий армією ґенерал-поручник Омелянович-Павленко в свойому „Зимовому Поході” — загальним виразом Волинці. *)

Поворот на Правобережжа через Холодний Яр. Марш - маневр у район м. Уманя й здобуття його.

17 лютого м. Єреміївка на Полтавщині. Рано полк дістав наказ залишити Жовнин, бо ґрупа має вирушити на Правобережжа з приводу того, що надійшли великі сили московського совітського війська для ліквідації нашої армії. Командування рішило на весну осягнути район, де перебувають армії отамана Петлюри і Галицька, тобто на Поділлю, біля Жмеринки, щоби разом розпочати акції на ширшу скалю. Вирішено відходити на Правобережжа.

Полк по обіді прибув до Єреміївки. Старшини й козаки весело оповідали про свою роботу під Жовнином. Проїзжаючи біля штабу ґрупи, полк дістав подяку від командуючого ґрупою за славетний бій під Жовнином.

Біля першої години вирушив полк із Єреміївки знову тою самою дорогою — через лід. Поволі зникав з очей Дніпро. Перейдено с. Топилівку. З узгірь в останнє прощаємося з Дніпром. Надвечір полк прибув у с. Худоліївку, що розляглося по правому боці від шляху Черкаси—Чигирин. Це село належить до так званого Холодного Яру.

Холодний Яр у той час охороняли від московських розбишак місцеві повстанці під проводом отамана Чучупаки. **) Хто насмілювався зайти сюди непрошений, рідко виривався живий.

Авторові цих рядків пощастило замешкати у повстанця. Його самого не було вдома, тільки старий батько, білий як голуб дідок, привітав нас в імя Боже і просив не оминути його вбогої хати. Ввічливо за хвилину просив він невістку, щоб хутенько щось зрихтувала, бодай вареників, для зголоднілих козаків - оборонців рідної землі української. Сина післав його отаман з наказом до іншого села.

---

*) „За Державність”, збірник 2, стор. 43.

**) Під його проводом у районі Холодного Яру було більше як 30 зорґанізованих повстанчих сіл.

18 лютого полк вирушив із Худоліївки і ще вдосвіта перейшов біля с. Замятинець р. Тясмин.

Серце певно не в кожного з нас відчувало, що ходило по святій землі, кровю колись поливаній. Для нас залізняків це мусить бути найвища нагорода, що дочекалися часу, коли крок у крок ступаємо по слідах нашого славного шефа полку. Може дух його і до Уманя нас запровадить!

З м. Медведівки перейшов полк через с. Головківку і Чорний ліс у с. Янівку, де трохи відпочив.

Погода підчас цих довгих маршів нам сприяє. Добрий морозець тримає сніжні дороги, по яких хоч боком котися, такі рівні та гладенькі. Правда, стрічаються часом дороги тяжкі й невилазні, але для наших коней, витресованих на початку походу на дорогах подільських і волинських, київські дороги були добрими сошами.

19 лютого. Нижні Верещаки на Чигиринщині. Біля 10 години ранку полк змушений був мандрувати далі, бо москалі були недалеко й все старалися нас якось загнати в пастку. Перейшли через с. Соснівку і в ньому через залізницю між ст. Фундукліївкою й Цибулевом, далі через с. Стремівку і річку Болтишку й прибули в московське село Іваngород, яке наче б спалене було, так непривітливо виглядало зі своїми „ізбамі", без жадного деревця. Будовані „на зруб" хати — необмащені ані ззовні, ані всередині, тільки щілини позатикано мохом; такі вони чужі й такі неподібні до наших біленьких хаток. Чужими були ми для мешканців цих сіл. Не міг тутешній „мужік" зрозуміти того, що розуміли його сусіди з Холодного Яру.

Від учителя - українця довідалися ми, що ст. Фундукліївку зайняли якісь повстанці - небольшевики, але, як доніс розїзд, проповідують вони „істини III інтернаціоналу" й співають сидючи в ваґонах „яблочко".

— А може це „федоренківці" з Канева втікли аж сюди, — процідив крізь зуби поручник Коханів, — варто б привітати їх кулеметами! — і наказав хорунжому Маковієві добути „язика". Маковій через годину прислав аж 8 „язиків", а потяг прогнав у напрямку на ст. Смілу.

Тут полк відпочивав до 21 лютого. Від 21 лютого до 12 березня полк увесь час перебував без перерви в поході, переходячи такі головні пункти: с. Кринки, Ханнівку, Панчів, Малу Виську, Миролюбівку, Корбовку, Добротимофіївку, сл. Юзефпільську, Катеринівку, Капитанівку, Голоскове, Дельфинівку, Молдавку, Лозовату, Камінний Брід, Могильну і Сальково на Поділлю.

13 березня біля 7 години ранку полк вирушив через м. Хащевату, с. Мошне, Берестяги і біля 3 години прибув у с. Окне.

14 березня полк М. Залізняка з піснями вирушив із с. Окне через м. Тернівку (де зупинився штаб ґрупи) до с. Юрківки, де й став, яко аванґард ґрупи. Це село лежить на західньому березі річки Синиці. Розїзд доніс, що в це село заглядали комуністичні „оратори" з Уманя й голосили московсько - большевицьку „науку": „все твоє — моє, граб награблене" і т. д.

Село має біля 120—150 дворів і тут же прилягає до нього присілок Любашівка. По приїзді сюди й розміщенню полк виставив заставу з 5 козаків біля млина в с. Любашівці, а розїзди сягали до Уманя. Над-

вечір штаб полку гостив у себе повстанця спід Уманя, який оповідав про загальне положення московських большевицьких сил в Умані та про орґанізації повстанців. Любо було чути його захоплення, але мало було віри в ті занадто оптимістичні погляди й висновки.

Біля 10 години вечора зявився в штабі вартовий старшина полку й доповів, що заставу за допомогою якогось любашівського дядька зняли москалі й з полоненими 5 козаками та ручним кулеметом направили до Уманя. Зараз же було виставлено другу заставу з 10 людей та вислано на здогін розїзд, але вночі трудно було щось відшукати. Полк був на поготівлі, але коней не сідлано.

16 березня. Юрківка на Уманщині. Ніч минула спокійно. Провадилося військову розвідку в напрямі на Умань, на який в цілях виявлення ворожих сил мала наступати наша ґрупа. Висланий вночі на здогін розїзд довідався, що нашу заставу зняли москалі при допомозі соцького с. Любашівки, платного московського аґента. Шукали ми його, але по ньому й слід простиг.

Автор подає зі свого щоденника „Зимового походу" (рукопис) такий епізод:

„Біля години 3 пополудні до штабу полку прийшло двох селян і звернулись до командира полку поручника Коханова, щоб він прийшов на „сход" (збірку): староста села про це просить. Сход відбувався біля будинку сільської школи. Поручник Коханів йдучи запропонував і мені товаришити йому. На це я охоче згодився, але перед відходом я порадив командирові полку, щоб той наказав вартовому старшині вислати непомітно військові патрулі, піші й кінні, а решту полку тримати на поготівлі. Ті патрулі мали оточити сход і вразі якоїсь небезпеки для нас від розаґітованих селян бути нам за опору. Оглянувши й справдивши наші пістолі, пішли ми на сход, що відбувався за 5—10 хвилин ходу від штаба полка. Коли ми зближалися до натовпу, що начислював біля 100 дядьків, які збитою масою обступили трибуну, то зауважили, що на ній щось оповідав якийсь хрипливий голос, викрикуючи й погрожуючи.

Юрба розступилася, пропустила нас у середину, замикаючи за нами тісне коло, навмисне чи з цікавости. Тут я впізнав кількох наших козаків, перебраних за селян, які лукаво усміхалися до мене, начеб казали: — Прийдемо на поміч у слушний час.

Оратор, углядівши нас у бахматих баранячих шапках із жовтими шликами і при зброї, спинився з промовою, відступив пару кроків назад, став перед нами, витягнувся й спочатку стримувався говорити, а пізніше щораз нахабніше й перекручуючи слова розпочав белькотати ріжні соціялістичні дурниці. Одним словом, як большевицький аґітатор.

Поручник Коханів голосно запитав, чого сход хоче від нього.

— Я буду говорити, бо я староста, — відізвався оратор.

Як пізніше викрилося, то був староста с. Любашівки, той, що допоміг москалям зняти нашу заставу. Цей „сваток" був тим чиряком, що ціле село бунтував і мав кілька дурніших від себе до допомоги. Розпочав стримано, але голосно з властивою для уманського дядька

вимовою всуміж із московськими словами, задавати питання, які дуже таки нагадували параґрафи з большевицької анкети.

— За що ви бєтеся, для чого ви йдете проти червоного прапору? Ви знаєте, для чого він „красний", бо полляний нашою робітниче-селянською кровю... й інші подібні вислови з московсько-большевицького репертуару.

Ми стояли й слухали... Дядьки дивились на нас переляканo. Поручник Коханів і я по цих словах мимоволі швидким рухом поклали руки на кобурах револьверів, відступаючи пару кроків узад; дядьки розступилися, а наші козаки, переодягнені за селян, підступили близче, — було вже на смерку, тож їх не пізнали селяни. Поручник Коханів опанував себе, хоч порядно був поденервований, і спокійно звернувся до того наймита - балакуна, як і до цілої громади дядьків у ввічливій формі, але рубав слово за словом, якби віддавав команду:

— За що ми бємося, то це вам відомо, — за Україну. Бємося проти московських комуністів, тому що вони зі своєю „чекою" гірші, ніж царські жандарми. Бємося за те, щоб москаль не поганив нашу хату своїми матюками, не знущався й не пив крови з тих дядьків, що ось тут стоять, як вівці. Прошу зараз же розійтися по хатах і все буде добре. А хто хоче послухати, то зберіться в школі: отсей старшина (показує на мене), чи я — вияснимо вам все чисто, — і зробив крок уперед.

Дядьки почали розступатися, але староста нагло підніс тон, бо це йому не сподобалося.

— Е, так не буде по вашому! Зачекайте!

По цих словах поручник Коханів підійшов до самого крикуна на крок і крикнув: — Не кричать, я тут начальник! Наказую розійтися!

Та цей московський наймит тільки й чекав на те, бо бачучи, як наші перебрані козаки щільно обступили нас, був переконаний, що це його співселяни, і певний себе грубо відізвався:

— Ні, пани! Ви не тільки тут не начальники, а ще гірше, як „подчиньонниє" (підлеглі). Громада, що схоче, то з вами і зробить. Тут є наша радянська влада. Предлагаємо (пропонуємо) вам зараз видати наказ, щоб козаки склали зброю, а ми вас відправимо в Умань, куди відправили вашу заставу з Любашівки.

Поручника Коханова й мене наче електричний струм пройняв по цих словах. Вмить прогреміли два стріли в повітря, а з усіх боків сходу почулися голоси: „Ми є тут, пане полковнику!" Счинився гармидер. Перебрані за селян козаки підійшли і схватили балакуна - провокатора за карк. Умить був звязаний, ревів як віл, закликаючи на поміч дядьків, які не рушилися, бо ззаду надійшла команда кінних козаків і вартовий старшина скомандував: — „Розійтись по хатах, бо будемо стріляти!" Вчинився галас, дядьки почали нарікати, що вони „не знали"; що той „пройдисвіт" їх зігнав на сход, погрожуючи, що попалить хати, як не послухають. Селяни почали втікати в ріжні заулки села, не вважаючи на погрози товаришів соцького, яких козаки виловлювали і стягали до звязаного аґітатора. За 10—15 хвилин сход розбігся і ми були самі з „добичею" - соцьким і 4 його підпомішниками. Ми останніми опустили сход.

Одної години не пройшло, як прибула делеґація від с. Юрківки з поважніших господарів, і просила, щоб того бунтівника розстріляти. Делеґація перепрошувала, що таке „шумовиння" надало такий зворот справі на сході, бо вони, статечні господарі, нічого про той сход не знали, а що бешкет вчинила невідповідальна голота.

Біля млина, де соцький зняв заставу, залишився його труп. „Підпомішники" його дістали наразі по 25 шомполів. По селі пущено кінні патрулі, які пильнували порядку.

Відправивши делеґацію, я почав під диктат в. о. командира полку поручника Коханова писати рапорт до начальника штаба ґрупи, що стояв у м. Тернівці (в той час був начальником штабу сотник Волосевич). Полк цілу ніч був на поготівлі. Десь по півночі приїхав до полку політичний референт штабу ґрупи п. В. Совенко, але йому мало-що було робити, бо належний вплив на дядьків зробила тверда постава командира полку".

17 березня біля 4 години ранку полк вирушив у складі ґрупи в загальному напрямі на Умань, переходячи через сс. Любашівку й Томашівку, і в цій останній спинився на ніч. Тут мала відбутися під головуванням полковника Никонова нарада всіх командирів частин ґрупи для розроблення пляну завтрашнього бою й захоплення Уманя.

18 березня тільки-но на світ почало благословити, як вся ґрупа виходила з Томашівки, заховуючи всі приписи обережности, щоб не дати знати про себе „червоним" в Умані. Та москалі аж надто добре знали про наші приготовання і тільки чекали на нас: з усіх сторін міста повиставляли для привітання „максіми" або 3-х-цалеві „шнайдерівки". Виїхали ми по стовповому шляху, що йде до Уманя повз село Громи, відділене невеликими гайками від дороги. Погода була імлиста, як завжди в березню. Клубилися темносірі хмари, низько йшли над нашими головами, заслонювали небо й околицю Уманя, що лежала перед очима. Трохи згодом щораз то більше на сході вирисовувалася смуга синього неба і промінь сонця никнув десь поза хмарами, як увірвана струна, то знову, проникаючи дриганнями, падав на складчасті рівнини, поорані поля, ліси, села, розсіваючи туман. Умань наразі був густо окутаний поволокою туману.

Доїхали до якогось мужеського манастиря. Кілька старшин штабу ґрупи й аванґарду заскочило туди розпитати про ворога, але нічого певного не довідалися. Рушили далі по шляху, що провадить на Івангородське передмістя. Нарешті підійшли і спинилися біля сторожівки, що стояла на горбку за 2-3 верстви на захід від с. Полянецького.

Раптом перед нами виринув, як на долоні, білий Умань. Всі звернули на нього очі й розпочались балачки про обід, про вечерю в місті та інше. Ґрупа біля сторожівки затрималася. Наступ на Умань розпочав Мазепинський полк, як найсильніший з частин ґрупи бойовим складом і мав шанси ввійти до Уманя першим.

„Головні" наші сили, тобто 300—400 напів хорих людей, що лежали й сиділи на возах, визирали зза горбка на мазепинців, а ті широкою лавою пішли вперед з кінною сотнею 4 пішого полку сотника Федченка. Позатим грізно стояла на шляху одна гармата, що, дивлячись гир-

лом на Умань, щохвилини готова була до стрілу, хоч мала всього 18 набоїв.

Оборонці Уманя теж не спали. Як тільки угляділи лави мазепинців, почали раптовно бити „на ґвалт” у дзвони на всіх дзвіницях міста і вся московська зграя кинулася на західню сторону до оборони.

А тут почав накрапати дощик і небо щораз більше заволікалося густими оливяними хмарами.

Лави мазепинців і кінної сотні 4 пішого полку, хоч уже назустріч їм летів залізний огонь тяжких кулеметів, з великими інтервалами посувались поріллі в напрямку на двірець та Іванґородське передмістя.

Зненацька загуло щось у повітрі, пронеслося над головами з різким свистом й тріснуло над Уманем та білою хмарою знялося над самою серединою міста. То стрільнула наша гармата. За шрапнелею бухнула біля двірця ґраната, наступно третя, та й годі. Це щоб трохи підбадьорити кіннотчиків, які вперто йшли далі. Гармата не могла більше стріляти, бо треба було берегти набої.

Почав щораз дужче накрапати весняний дощик і сила людей, особливо хорі, почали добиватися до сторожівки.

Тимчасом командир Мазепинського полку поручник Недзвецький провадив лави далі. Не встигли передні лави перейти під самим двірцем, як попали під жвавий кулеметний огонь. Не вважаючи на це відділ прожогом проскочив у місто, де попав, як то кажуть, „з вогню та в полумя”. Тут огонь був ще рясніший, дотого ж направлений з усіх боків. Відділ змушений був опустити місто, втративши 2 козаків забитих і кількох ранених, як рівно й кількоро коней.

Завдяки цьому сміливому наскокові решта кінноти скористала з хвилинного замішання ворога й захопила двірець, де здобула багато набоїв та споряджених пасів до кулеметів. Набої були особливо цінною здобиччу. Двірця одначе не вдалося втримати, бо він був під сильним обстрілом ворожих кулеметів, розміщених на дахах сусідніх з двірцем камяниць. Тому його було залишено та змінено плян облоги.

Після перешикування знову поведено наступ-атаку невеликими відділами кінноти, підсиленими кулеметами, але й цей наступ наслідків не дав, хоч заступник командира ґрупи, полковник Никонів, *) носився на коні з одного крила лави на друге, щось наказував, жестикулював. Та ніщо не помогло. Ворог сидів, як у фортеці, маючи досить амуниції — сипав, не шкодував.

Прийшлося відтягнути кінноту і залишити тільки кінні чети.

Десь біля півдня резерв углядів верхівця, що скакав по торішній ріллі на селянській шкапині, яку немилосердно підганяв рушницею, і так підїхав до штабу ґрупи. Це був, як пізніше ми дізналися, орґанізатор повстанців, правдоподібно учитель, який прочув про нашу облогу і зголосився, щоб нам допомогти та виказати розполог ворожих сил. Зголосився він до полковника Никонова, біля години з запалом щось оповідав йому, розмахуючи руками і показуючи разпораз на північну околицю Уманя.

---

*) Пізніше ґенерал-хорунжий, помер 7. XI. 1925 р. в Каліському таборі інтернованих і похований в Щипіорнському українському військовому цвинтарі.

По цій розмові покликано командира полку поручника Коханова, якому полковник Никонів наказав негайно вирушати з повстанцем — колишнім старшиною — в обхід Уманя. Для підсилення полку додано кінну сотню 4 пішого полку, в проводі сотника Федченка. Полк рушив через с. Полянецьке долинами, байраками та лісами. Повстанець оповідав про „червоних" в Умані та їхні наскоки на села за провіянтом і фуражем; селяни дуже неохоче давали і то тільки під примусом репресій. Повстанці зненацька нападають на фуражирів, перебивають обслугу, а головне керівників виправи. Говорив рівнож, що в Умані панує розгардіяш: вистачить добре натиснути, як уся голота розбіжиться.

Висланням полку Максима Залізняка з кіннотою 4 пішого полку в цей район плянувалося заатакувати Умань із двох боків. Моментом початку атаки з півдня мало бути гасло: два стріли з гармати. Тимчасом полк Залізняка розпочав наступ на Звенигородське (Лисогорське) передмістя, поволі посувався чолом і вже навіть здобув кілька крайніх будинків, а з півдня жадного стрілу не було чути. Залізняки щораз далі просовувалися вглиб передмістя, але все були насторожі, бо їхні сили не дозволяли охопити ціле передмістя. Здобуті участки тримав полк стежами і кінними четами.

Особливо виказав тут відвагу і хист кіннотчика хорунжий Маковій, який з кількома козаками дошкульно збивав „червоні" застави. В такому стані очікування на гасло полк перебував яких три години. Нагло виринуло зза Звенигородського передмістя на узліссі кількадесят ворожих їздців. Один споміж них досить виділявся: на білому коні, в черкесці, папасі, при боці кавказька шабля й кинджал. Це був, як пізніше викрилося, „таваріщ" Шинкарь, комендант залоги м. Уманя, колишній український лівий ес-ер, зрадник української державної ідеї.

Відділ Шинкаря мав видимо на цілі проскочити в напрямку м. Тального, але хорунжий Маковій, яко старий кіннотчик (лейб-ґвардії гродненський гусар) своєчасно розгадав його намір, миттю підскочив із 5 козаками і з кулеметів „Люісів" нагнав його до Уманя.

Для залізняків і кіннотчиків 4 пішого полку було незрозумілим, чому протягом кількох годин не виявляли жадної чинности наші частини. Видно було те місце, де стояла наша гармата, видно було, як там вешталися поодинокі постати, але самої гармати вже там не було.

День березневий короткий. Десь по четвертій-пятій годині стало вже сіровато-темно. Ми були у вирубаному лісі й все чекали на поворот нашого гінця. Нарешті біля 8 години вечора приїхав гонець і привіз наказ — перейти через с. Собківку і стати на відпочинок у с. Степківці, де стояв штаб ґрупи. Це було біля 12 верстов від позиції полку в лісі.

19 березня на світанку полк Максима Залізняка вислав, згідно з наказом штабу ґрупи, сильний кінний відділ із кулеметами для обсервації ворога в Умані. Збірний розізд із сотень полку попровадив хорунжий Маковій.

В штабі ґрупи відбувалася спільна нарада командирів частин і розроблення пляну облоги Уманя, що тривало пару годин.

Тимчасом відділ хорунжого Маковія, приїхавши під Звенигородське передмістя, вибив кінні стежі ворога й цілковито його опанував. Мешканці оповідали, що в місті нема жадного війська; „червоні" ско-

риставши, що ґрупа відійшла на відпочинок, чкурнули вночі на Христинівку, залишаючи кінні стежі для розвідки. Перевіривши це, начальник відділу вислав доповіщення до штабу полка про несподіваний стан річей і просив, щоб полк прибував якнайшвидче, бо він своїми силами не в стані вдержати міста, в якому розпочалися грабунки.

Полк Максима Залізняка негайно вирушив і біля першої години дня входив на Звенигородське передмістя під ентузіястичні окрики згуртованих громадян-уманчан.

В місті полк зустріли делеґації з хлібом-сіллю та гимном „Ще не вмерла Україна". Прибула також делеґація від старшин і козаків кінного ім. Костя Гордієнка полку та інших частин, що їх у січні обеззброїв отаман Волох, а потім вони, яко хорі на тиф, попали до большевиків. Було їх понад 400 людей.

Командир полку прийняв делеґації, подякував короткою промовою, закликаючи свідоме громадянство до пильнування порядку й продовження боротьби за визволення України. Його промову покрили багато тисяч ентузіястичних голосів криками „Слава", „Хай живе вільна незалежна Україна", „Слава Головному Отаманові Петлюрі", „Слава залізнякам" і т. і.

Після цього полк у супроводі багатотисячного натовпу рушив до готелю „Бристоль", що в центрі міста. Тут чекали вишиковані в два ряди визволені з полону старшини, переважно Гордієнківці, й козаки.

Коли полк у кольоні по три наблизився до Гордієнківців, розляглася голосна команда: „Струнко! вліво глянь, панове старшина!" Всі (до 400 люду) враз, як один, повернули голови вбік підходячого полку. Командир в свою чергу подав команду до віддання пошани.

Полк проходить перед шерегами, як із каміня викутих постатей.

Коли полк пройшов, командир полку поручник Коханів із адютантом і сурмачем підїхав до вишикованих старшин, представився їхньому командирові й привітався з козаками. Як один голос прогреміло: „Слава Україні! Слава залізнякам!" Коли затихло, поручник Коханів сказав коротку промову, в якій підкреслив, щоб усі до одного зголосилися до командира Волинської ґрупи, яка зараз надійде сюди й, поповнивши ряди армії, далі вели боротьбу за Батьківщину.

Незабаром надійшла ґрупа, яку зустріла біля мосту оркестра і превеликі натовпи уманців.

Штаб ґрупи й Мазепинський полк стали у місті, полк Максима Залізняка перейшов наніч у с. Полянецьке, куди прибув по 12 годині вночі. На другий день прибули до полку з уманської вязниці 5 козаків забраних до полону з застав біля с. Любашівки.

Доречі буде тут сказати, що полк Максима Залізняка не отримав на укомплектування жадного старшини ані козака з тих, що зголосилися до штабу залоги. Один тільки, і то припадково, прибув до полку добровільно юнак Шумейко Юрко, тоді як Мазепинський полк укомплектувався досить значним відсотком старшин і козаків.

В районі Уманя виказалися хоробрістю в боях: хорунжий Лібер, хорунжий Магров, бунчужні Синиця, Устенюк та Оксанюк і козаки Тимошенко і Ворчук.

23 березня по трьохденному відпочинку полк о 7-й годині ранку вирушив з Уманя, бо москалі підвезли резерви й почали провадити наступ на місто. Пополудні полк прибув у с. Текучу, де злучився з обозом. На другий день рушили далі й зупинилися в с. Вербовій, куди 25-го березня почали прибувати Запорожці після того, як на них напали латиші в районі с. Наливайки та Ємилівки.

Форсовні марші по Херсонщині. Бій 1. IV. 1920 р. Захоплення ст. Шостакової біля Єлисавету.

26 березня о 6 годині ранку полк вирушив із с. Оксаниного, переходячи через с. с. Текліївку, Станиславівку, Камянече, маленьку річку Камянку й спинився на ніч у с. Павлівці, але спочинку не мав, бо мусив цілу ніч бути на поготові тому, що на ст. Тальному були червоні москалі. Був там відділ в силі до 300—400 баґнетів при 2 гарматах, який мав рушити нам навперейми.

На ранок рушили ми по багнистих дорогах через с. Скалеве й річку Синюху. В Скалевому полк мав двохгодинний відпочинок і над вечір, зробивши 35 верстов походу, прибув до м. Калниболота.

28 березня полк о 8 годині ранку вирушив із Калниболота і проїздом через с. Тимофіївку, з огляду на тяжку дорогу, зробив відпочинок. Тут селяни на чолі зі старостою принесли в дарунок для полка мушкетних патронів, що їх вони „придбали" від „червоних". Ось яке було наше постачання!

Над вечір вирушили ми з цього, як казали козаки, рідного села через с. Новостанівку і Андріївку (Аннівку) і прийшли в містечко, яке має три назви: Якимівка, Чернече і Дункерт.

30 березня у Якимівці мали ми денний відпочинок. Перед самим вирухом до штабу полку приїхав із штабом командуючий армією ґенерал Омелянович-Павленко. Він розкрив мапу і робив розбивку районів для окреслення ґруп армії. За 10 хвилин штаб армії виїхав, а за ним вирушив і полк, переїзжаючи села Єгорівку (Графське), Эрделівку, і спинився в с. Аннівці (Карачунка), замешкалому переселенцями з Московщини. По тяжкій дорозі полк примушений був зробити днівку.

1 квітня о годині 7.45 полк вирушив із цього московського гнізда, переходячи через Маріямпіль (інакше Диминова), Михайлівку, Лозоватку (Самохвалова), р. Лозоватку, дві Мануйлівки (одна Обертасова лежить на західньому березі р. Мала Вись, друга Котовича — на східньому березі) та прибув у с. Олексіївку (Лутковського).

Була година третя. Не встигли увійти до цього села, як ворог почав із трьох сторін його наступ, густо обстрілюючи нас. Обози почали витягуватися на Олександрівку (Гапсина). Бойові частини розпочали бій з ворожою піхотою, яка силою до 600 баґнетів перебігала через долину. Полк Максима Залізняка перебував у резерві ґрупи.

Відійшовши на південний схід від с. Олексіївки, обози під бойовим прикриттям, яким був полк Максима Залізняка, направилися по шляху, що провадить через с. Оникіївку на с. Плетений Ташлик. Ворог, зауваживши цей марш, розпочав демонстрацію-наступ на обози, але підставив своє ліве крило під криловий огонь Мазепинського полку,

який змусив його змінити фронт, а тим самим відпала небезпека для обозів.

Обози доїхали до с. Олександрівки. Раптом очі всіх звернулися в бік шляху: Новоукраїнськ (Злинка) — Мала Виська, по якому йшла кольона кінноти.

Повстало питання: чия то кіннота?

Пізніше показалося, що то була кіннота Київської ґрупи. Обози поспішно пересунулися на південь до с. Оникіївки, в якому розтаборені чекали дальшого наказу. Над вечір і бойові частини прибули в це село.

В цьому районі проходить залізниця Єлисавет — Ново-Українка — головний шлях курсування ворожих бронепотягів, що охороняли місто Єлисавет.

Десь біля 12 години вночі раптом ворог почав обстрілювати гарматним огнем із південно-східнього боку с. Оникіївку. Одночасно почулася кулеметна стрільба. Щож виявилося? Що майже вся наша армія була зосереджена в цьому превеликому селі, яке лежало 1½ верстви на схід від залізничного тору. Ворог звичайно не спав. Він стежив за кожним рухом армії й певно відгадав її намір перейти в цьому районі залізницю. Вислав із Єлисавету бронепотяги, що курсували між ним і ст. Плетений Ташлик, за якими пошукувала наша кінна розвідка й нарешті намацала. „Черепахи" почали сипати на село дощ ґранат, з яких нащастя 75% не експльодували.

Полк підїхав близче до тору й тут був свідком відваги нашого „дідуся". *) Підїхавши зі своїм конвоєм, хотів він перескочити через залізницю в районі розїзду-будки, що на височині 110.5. Але не встиг ступити його кінь на тор, як убійчий огонь картечі і кулеметів змусив повернути назад. А канонада тим часом щораз то більше зростала і все частіше проносились над головами ґранати.

Нараз гаркнуло з кількох гармат з боку ст. Плетеного Ташлика і понеслась лявина заліза в бік панцирників. То була артилерія Київської ґрупи і полку Чорних Запорожців, яка почала боронити нас від московських „черепах".

По кількох влучних стрілах ворожий огонь з броневиків зменшився, а наша артилерія частим огнем змусила бронепотяги до втечі вбік Єлисавету.

Бій скінчився похвалою для нашої артилерії. Перед розсвітом уся армія під охороною гармат перейшла залізницю й безпечно направилася на південь.

Вже світало, коли полк вийшов на шлях, що провадить на Іванівку (Домбровського), переходячи ріку Чорний Ташлик. Тут полк отримав наказ іти на с. Косогорівку й провадити розвідку на ст. Шостакову. Штаб ґрупи з рештою частин рушив на с. Михайлівку (Димина).

Полк рушив польовою дорогою на північний схід біля розкопаної могили на висоті 108.9 через хутір Оленівку (Сратемировича) і до

---

*) Так називало майже все наше військо командуючого Армією ґенерал-хорунжого М. Омеляновича-Павленка.

с. Косогорівки, куди прибув по першій годині. Зараз же вислано розїзд на ст. Шостакову (перша стація від Єлисавету на схід за 15—17 верстов). Поки полк був у невеличкому селі, розїзд із хорунжим Маковієм і хорунжим Ліберoм зробив наскок на ст. Шостакову, знищив телеграфний і телефонний звязок, попсував апаратуру, висадив міст біля будки на південь від с. Івановки і висоти 105.2 та захопив 52 червоноармійців і 1 кулемет.

Якраз у цей момент надходив з Єлисавету панцирник. Почувши стрільбу й вибух біля мосту, він почав стріляти, але розїзд укрився зі здобичею в байраку. Панцирник підійшов до зруйнованого мосту й висадив піхоту 40—50 баґнетів, яку наш розїзд кілька разів обстрілював. Скоро потому розїзд дістав наказ вертатися до полку, бо полк мав переходити в район розпологу штабу Волинської ґрупи, в с. Михайлівку.

Цілу ніч полк блукав, аж на ранок прибув у Михайлівку і став у Новому хуторі Новокостянтинівці. *)

3 квітня на хуторі Новокостянтинівці ледви спожили сніданок і трохи підгодували коней, як рушили далі, переходячи через с. Вишняківку, Липки, Красновершку (Бородкина) і стали в с. Федосіївці (Бородкина). Ці три села становлять ніби одно село.

5 квітня після денного відпочинку вирушив полк далі. Тут ми наслухались ріжних провокаційних чуток (що їх поширювали аґітатори з Єлисавету) про те, що москалі поробили шанці навколо Єлисавету і, як оповідали селяни, бояться нас.

До маршу полк піднявся рано, переходячи через с. Розділля (Фісупова), Компаніївку (Титове), Жеванове (Григоріївка), Біляївку і спинився в с. Веселому Куті (Семенівка-Ростиславівка).

Запорожська ґрупа з боєм опанувала м. Бобринець, де захопила багато здобичі й фуражу. Навіть з полку Максима Залізняка відряджено кілька возів, щоб набрати фуражу, якого захоплено в містечку подостатком. Цілий день літав ворожий літак (типу Нюпорт), стежачи за нашим рухом.

8 квітня, підчас постою полку в Веселому Куті (три дні), ворожі літаки, користаючи з доброї погоди, навідували з Єлисавету район полку, скидаючи пару десятків бомб, що не спричинили більшої шкоди.

Полк вирушив через с. Доливівку (Дробатківського), Різанівку (Пустопіль), Володимирівку (Булгакова) і спинився в селі Олексіївці, в 5 верствах на схід від м. Бобринця.

9 квітня біля 5 год. ранку полк рушив далі на південь, переходячи через с. с. Катеринівку, Солоновату і в м. Седнівці зробив малий відпочинок. Це містечко лежить на р. Інгулі.

В Седнівці довідалися ми, що приїхав старшина від Головного Отамана Симона Петлюри з заходу з таємним дорученням до командуючого армією ґенерала Омеляновича-Павленка, в якому містилися директиви до дальшої боротьби з ворогами України.

Штаб Волинської ґрупи зі своїми частинами розмістився в Седнівці, а полк перейшов до с. Інгулець (Бабанка), де серед гостинного

---

*) На мапі нема.

населення (переважно молдавського) спіткав і провів перший день Великодних Свят.

Командир полку сотник Голуб. Бій під м. Новий Бог. Наближення до Вознесенська.

12 квітня, на другий день Великодня вирушив полк з с. Інгульця (Бабанки) біля 11 години в авангард групи під проводом нового керівника т. в. о. командира полку сотника Андрія Голуба, бо поручник Коханів захворів. Не встиг полк вийти за с. Інгулець-Бабанки і наблизитися до с. Березівки, як почулася рясна стрільба. Це розїзди зустрілися з ворожими стежами.

Селяни тягнулися громадами до церкви на службу Божу, а ми, немов які басурмани, летіли в село ґальопом, несучи смерть. Захопили пятьох хунхузів, сартів і москалів. День був соняшний і теплий. Полудневий вітер обвіював наші розпалені обличча, начеб ніс привіт з Чорного моря й віщував нам перемогу.

Убрана по святочному людність довідавшися, що ми Українці, почала нас радісно вітати. Тут давненько не чули про наше існування, бо москалі їм оповідали, що давно нас „ліквідували".

Нараз стрільба за горбком затихла. Полк стояв у долині біля церкви. Почали підходити до нас чоловіки, жінки, парубки, дівчата й діти, радісно й з усміхом вітаючись: — Христос Воскрес, дорогі оборонці!... Куди Бог несе?... Звідкіль Бог провадить?... Ніколи не чекали!... — і т. д. Близчі господарі запрошують до хати.

А на горі, за вітряками, знову — пах, пах, вввйооо... і хижо летять кулі над головами мирного натовпу, що стоїть у долині.

Коли голова кольони ґрупи почала входити до села, полк, під радісні окрики селян, рушив далі через цвинтар і продирався на гору, за якою відкривалася рівнина. Полк трухцем дійшов до хутора Оленівки (Пискорського), розкиненого по східньому березі р. Сагайдака. Ворожа піхота й дрібні відділи кінноти втікали частинно на Сонцівку-Олександрівку та німецьку кольонію Клейней-дорф, решта — по полях і шляху на м. Новий Бог.

В хут. Оленівці полк спинився на кілька хвилин. Нараз чата донесла, що наш розїзд тисне на хутір кінний відділ ворога. Полк зараз же вискочив за горбки й побачив, що 60—70 верхівців насідало на полковий розїзд із 20 шабель із хорунжим Гуляєвом. Одначе розїзд, побачивши, що полк іде йому на допомогу, повернув фронт і розпочав протинаступ. Новий командир полку сотник Голуб, з переконання оптиміст, вислав на допомогу 2-у сотню з хорунжим Маковієм, а з рештою полку чвалував сам у напрямку кінноти. Ворожі їздці, зачувши позаду себе перестрілку (в цей час мала вийти з м. Нового Богу їхня піхота), почали, не кваплячись, відходити, аби витягнути лави нашого полку під огонь своєї піхоти. Та ворожа піхота опізнилася. Терен був рівний, як на долоні. Витворився момент, коли можна було мати найкраще поле для попису залізняків.

Пролунала команда „В атаку" і рознеслось по степах могутнє „Слава". Залізняки, очайдушними скоками опинившися серед спантеличеної кінноти й розгубленої по полю піхоти, „христосалися" з моска-

лями шаблями, списами, а часом і кулеметами. Сотник Голуб показав тут, що з нього добрий командир.

Через кілька хвилин бою місце атаки й переслідування застелено було багатьома десятками забитих і ранених людей і коней. Недобиті 20—25 верхівців що-духу втікали на м. Новий Бог. Тут полк здобув кільканадцятеро коней з сідлами, 22 рушниці і 13 шабель. Перед самим містечком Новим Богом почулася досить рясна стрільба і назустріч полкові вийшла розстрільна силою до 400 баґнетів, розхристаних і без шапок каторжан, які довгим ланцюгом почали наступати.

Полк почав відходити на безпечнішу відстань, відбиваючись від ворожої кінноти кулеметним огнем.

Ворог прямував на село Іванівку, гадаючи очевидно перетяти шлях полкові, але там трапив несподівано під огонь кулеметів 4 пішого полку сотника Федченка.

Було вже зовсім темно, як полк перейшов через хутір Оленівку, р. Сагайдак, с. Разанівку, — яко арієрґардний полк ґрупи. В цьому селі перейшов р. Інгул і при вступі до с. Миролюбки стратив звязок із ворогом.

Перешикувавшися в походну кольону, полк перейшов через сс. Ново-Григоріївку (Гудулянова) й Михайлівку (Василівка) і по півночі став на відпочинок у невеликому селі Гордиліївці, яке лежить на західньому березі р. Громоклеї.

Зруйнування залізниці в районі ст. Кавуни і значіння цього випаду в загальній акції армії. Здобуття м. Вознесенська.

13 квітня, хоч полк тільки по півночі кінчив свій марш, як уже в пів до четвертої був знову на поході, переходячи через с. Водянку, р. Богодушину, село Богданівку, в якому по хиткому місточку перейшов р. Гнилий Яланець і спинився в с. Варварівці (селяни називають: хут. Василівка), Олександрівської волости. Увечері розїзд захопив одного одеського „таваріща", якого по добрій прочуханці випущено на всі чотирі сторони, бо був українець.

По 12 годині полк вирушив через с. Надеждівку й прибув до с. Микольського, розложеного симетрично хатками вздовж р. Сольона.

Увечері надійшов наказ, який сповіщав, що ціла армія має повести наступ на м. Вознесенське, яке є стратеґічним ключем, що відмикає дорогу для нашого дальшого походу й остаточної перемоги над ворогом.

Добути це місто небуло так легко, зважаючи на цілковитий брак набоїв у нашій армії. Мало це місто превелику залогу, забезпечену амуніцією. Тут були склади й запаси, нагромаджені ще за царських часів, яко база воєнного матеріялу для південно-румунського фронту й чорноморської фльоти. В маґазинах і бетонових землянках нагромаджено було міліярди набоїв до мушкетів і кулеметів, мілійони набоїв до гармат ріжного калібру, сила ручної та пальної зброї і т. ін.

Наказ командуючого армією був короткий: „Вознесенське—взяти".

Завдяки тому, що Волинська ґрупа була в армії найслабшою тактичною одиницею, її кинено в безпечніше місце — на північ.

15 квітня полк вирушив перейшовши через с. Петропавлівку (Іллящевича), р. Мертвовод й с. Спасибівку (Сухніна), замешкале виключно

переселенцями з центральних ґуберній Московщини. По дорозі полк роздавав листки, які коротко інформували селян, як мають ставитися до нас і до москалів. *) Листки зробили величезне враження на людність. Хоч були вони друковані по українськи, в с. Спасибівці зрозуміли їх і вчинили „мітюжок", на якому вихваляли українське військо.

Над вечір перейшли м. Трикрати (Велика Скаржиночка), з якого Мазепинці кількома стрілами вигнали кількадесят червоних.

Штаб ґрупи і решта частин зупинились у м. Трикратах, а полк Максима Залізняка дістав наказ рушати на північ, де мав зруйнувати залізничний тор на маґістралі Помішна-Вознесенське, щоб унеможливити підхід допомоги з боку Помішної.

Недовго перед північчу полк доїхав до хутора Арбузинського. Не гаючи часу підїхав до насипу і приступив до праці. Не маючи під рукою шанцевого струменту, — шаблями й мушкетами витягали костурі з підкладів, а землю вигребали руками. Витягнули кілька підкладів, заклали один посеред рейок і, натиснувши цілою громадою, розширили тор на кількох сотках метрів. Працювали всі без виїмку — старшини й козаки. Такі „направи" зроблено щось в пятьох-шістьох місцях на протязі 1½ — 2 верстов. В одному місці навіть вдалося зірвати з бовтів рейку й відігнути її кінець на бік.

За дві години перед світанком скінчили працю й рушили на північ. Доїхали до будки, в якій не тільки не було сторожа, але... й вікон і дверей. Проїхали щось із пять таких будок.

Цілу ніч доносився до нас гуркіт гарматного вогню: то московські бронепотяги голосно давали знати, що кінчається їхнє панування.

Наша „праця" не пішла намарно. Біля пів до четвертої рано почувся шум потяга, який ішов із Помішної, везучи для москалів підмогу. Полк відійшов від залізниці на кількасот кроків і чекав. Нагло глухий тріск ламаного заліза, а потім верескливий галас наповнили повітря. Паротяг стрімголов полетів із насипу, потягнувши за собою кілька ваґонів. А коли дотого наші розїзди рясно посипали з кулеметів, то вчинилось таке пекло, що й Данте позаздрив би.

Направити катастрофу було годі: всі звязки знищено. Червоні почали вискакувати і з прокльонами й огидною московською лайкою, користаючи з туманного ранку, що-духу втікали вздовж лінії на с. Помішну. Інші, збившися з дороги, наскакували на наші розїзди, де їх вітали ручні кулемети.

Вночі наша армія билася за опанування Вознесенського не на життя, а на смерть, бо козаки мали ледви по 2—5 набоїв на мушкет. На світанку нестримним ударом кіннота при допомозі очайдушної піхоти опанувала місто, вкрите купами трупів порубаних і поколотих оборонців Вознесенського.

16 квітня на хут. Арбузинського полк стояв на поготові від 7 год. ранку. Біля години 10 прискакав гонець із радісною вісткою, щоб полк негайно вирушав на Вознесенське. За 10 хвилин полк перемінною ходою спускався на південь вздовж річки Арбузинки через с. Новосе-

---

*) Відозва за підписом отамана Юрка Тютюнника.

лівку, м. Трикрати, с. Злодійку, Маріну Рощу й над вечір прибув у Вознесенське.

Наказ по армії сповіщав: місто Вознесенське після 14 годинного бою штурмом здобуто Запорожською, Київською та частинно Волинською ґрупами".

При візді до міста полк дістав наказ, щоб усі старшини й козаки та обози заїзжали до складів і набирали яко мога більше набоїв і зброї. Козаки кинулися, як мухи на мед, по набої. Набирали й пакували, де можна: до кобурів, за халяви, за пазуху і по всіх кишенях. Знайшлися й ладівниці. Радість була, що й годі описати! Козак мав часом до 500 і більше набоїв, замісць звиклих 2—5 на мушкет.

Армія дістала величезну здобич. До всього — 1.000 полонених денікинців, яких червоні мали вислати незабаром на Соловки й до Сибіру, а частину до місцевої „Чека". Оповідали вони Залізнякам про очайдушні атаки нашої кінноти. Чимало їх повтікало додому, а певний відсоток (насильно мобілізовані українці) вступив у ряди нашої армії.

Жиди, які помагали комуністам, всі повтікали. Християнське населення радісно нас вітало.

Полк ночував у місті в бойовій поготові. Від полудня і впродовж цілої ночі переправлялися на поромах через Бог наші обози, навантажені амуніцією.

Тут наша армія здобула собі невмиручу славу. Ця битва була кульмінаційним пунктом „Зимового походу". Ціла армія піднеслася морально, відчула в собі силу духа й зрозуміла, що правдива сила полягає не в числі, але в якости вояцтва.

Заосмотрення в амуніцію у Вознесенському. Перехід через р. Бог. Захоплення ст. Любашівки. Бої в районі Ананіва 22—23 квітня.

17 квітня о пів до третьої ранку полк вирушив із міста Вознесенського. Думати про переправу через Бог поромом було годі. Полк перейшов річку по залізничному мості. Хоч вздовж мосту покладено було тільки дві дошки з прощілиною 5—10 сантиметрів так, що копито коня могло вільно загрузнути, коні й люди перейшли парусот-метровий міст без пригод і жадний не вгруз у залізній конструкції мосту.

Перейшовши за містом річку Чертага і м. Кантакузенку, спинився полк на спочинок у с. Новокантакузенці, що лежить на західньому березі Богу.

— Можна пускатися щораз у таку мандрівку, як отсе пятий місяць блукаємо, бо тепер буде чим почастувати комуну! — хвалилися козаки, показуючи на торбинки, повні набоїв, і нову „кавалерійську карабінку".

18 квітня — с. Новокантакузенка, Херсонського повіту. Біля 10 години полк рушив на північний схід, переходячи сс. Варшавку, Голеньку, Зброжківку, Новий Хутір, м. Доманівку, Олександродарівку, Федосіївку і над вечір прибув у с. Царедарівку.

— Отож моря козацького так і не побачимо! — невдоволено гомоніли козаки.

В цьому селі виник неприємний конфлікт із бувшим командиром полку поручником М. Кохановим та деякими старшинами і цілою

козачою масою — в наслідок чого командир ґрупи переніс його до штабу ґрупи.

В цей час далеко на півночі у Варшаві між урядом УНР і урядом РПП дійшло до підписання військово-політичної умови.

З приводу цієї умови Начальний Вождь польського війська маршал Й. Пілсудський видав „маніфест до всіх мешканців України", датований 29 квітня 1920 р.

20 квітня в с. Царедарівці мали ми денний відпочинок. Ранком рушив полк через хутір Кожанку, річку Стовбову, с. Веселу, с. Новорождественське і прибув у м. Ново-Павлівку, що на р. Чичиклії.

21 квітня в м. Ново-Павлівці вранці став полк на марш, переходячи с. Герасимівку, Жахівку, Велику Чайківку і став у с. Гуляївці. Сунемо на північ, бо з півдня і сходу тиснуть москалі.

Полк звідси вислав розїзд в команді хорунжого Теплого, який протягом кількох годин захопив с. Любашівку (відтинок Голта-Балта) біля м. Софіївки. На стації полк захопив паротяг і три ваґони-вуглярки і команду (що їхала до Голти) з 38 червоними.

Полонені — переважно мадяри, хунхузи, москалі й пара „братиків" українців. Ці останні скаржилися, що їх мобілізували.

Тут носились уперті чутки, що в районі Ананіва повстанці зорґанізовані в сильні загони і провадять уперті бої з москалями, які прибули сюди перед кількома днями, щоб покарати нашу армію за її „дерзкій" (нахабний) наступ і здобуття Вознесенського.

Селяни в цьому районі добре розбиралися в складній ситуації й будучи освідомленими національно без наказу свого головного ватажка нічого не починають.

22 квітня — с. Гуляївка. Стацію Любашівку утримує хорунжий Заїка; він з паротягу і вуглярок зробив провізоричний бронепотяг, охрестивши його „Залізняком". Всадивши козаків з кулеметами, нагнав чимало страху своїми випадами під Голту. Паротягом керував сам, бо дещо на тім розумівся.

Біля 10 години ранку полк підійшов близче до залізниці. В напрямку Ананіва чулося безугавну гарматну стрільбу. Над вечір полк довідався, що це наші частини разом з повстанцями билися з одною з трьох ґруп т. зв. „каральних експедицій", складених з війська ріжних родів зброї.

Ці три „експедиції" згідно з пляном червоних мали оточити нашу армію в районі Ананіва в один день і зреванжуватися за Вознесенське. Та ці ґрупи приходили одна наввипередки перед другою, бо кожна хотіла здобути першенство в розгромі нашої армії. Але сумна доля по черзі всіх їх спіткала... Отож ґрупа „№ I" прийшла сьогодні і вся була розбита на голову, про що свідчили (як це ми пізніше побачили) залишені трупи на просторі 2—3 верстов, що встеляли поля за ананївською цегельнею — було понад 300 трупів. То була праця 3 кінного полку (полковника Чижевського), повстанців Ананївського повіту та кінного Чорноморського повстанчого дивізіону. Над вечір наш полк перейшов у с. Демидову.

23 квітня ранком полк вирушив у бій через Меланку, с. Петрівку і м. Задніпринці і, не доходячи до східньої околиці Ананіва, завязав

бій з червоними, що наступали з півдня. Це була ґрупа „№ 2". Бій розпочався біля 10 години ранку. Погода була похмура. Це дало ворогові можливість підсунутись під самий Ананів. 3-ий окремий кінний (полковника Чижевського) і 2 кінний Максима Залізняка полки розпочали бій з ворогом, у якого була піхота й кіннота при кількох гарматах. По пересіченій місцевості, покритій маленькими горбками, лави полків вдерлися на згірря під огнем добре вишколеної червоної піхоти, опанували місто та вийшли на шлях, що веде на с. Малу Боярку. Тут місцевість більше сприяла праці на коні, ніж то було дотепер, коли доводилося вести бій в спішеному строю. Артилерія наша нам добре допомогала.

Викинувши ворога на рівну місцевість, поведена нами атака увінчалась успіхом. Покотом лежали цілі ряди ворожих трупів, скошених нашими кулеметами й гарматним огнем, як рівнож і порубаних шаблями.

Розїзд 2-ої сотні полку Максима Залізняка під с. Коханівкою зловив надзвичайного комуніста. Був він убраний в чорний оксамитний однострій з червоними лямпасами на штанях, в лякованих чоботях і з комуністичними відзнаками на кашкеті й рукавах. Йому, що притягував увагу своєю уніформою, козаки підранили коня й постановили зловити живцем. Кінь їздця впав над самим берегом річки Журівки, притискаючи своїм тілом верхівця, який хотів визволитися й борикався в зусиллях; йому допомогли підбіглі наші козаки. Один із козаків скинув з їздця кашкет, і всі крикнули з переляку чи з радощів, побачивши чорне волосся à la garçon. Виявилося, що це була „вона" — жидівка років 22—25 — в ролі „командира разведиватєльнаво полуескадрона", недобитки якого втікли, а її лишили.

Звичайно, понесла вона на місці кару, яка належала для всіх комісарів, чекістів і політруків.

Над вечір недобитки ґрупи „№ 2" тікали на м. Чернове, де 3-й кінний полк дошкульним огнем кулеметів десяткував ці рештки, які необачно підставили свій фронт під криловий огонь полку.

Обидва наші полки ночували в с. Малій Боярці. Сторожева охорона протягом ночі ворога не викрила.

24 квітня в селі Малій Боярці ранок почався жвавою гарматною стрільбою, якої відгомін долітав із східньої сторони Ананїва. То наближалася „карательная експедіція" „№ 3", яка не знала про долю своїх попередниць.

Полк рушив через Ананів, м. Задніпринці і почав підходити до горбків, що під с. Петрівкою, обсаджених ворожою піхотою, що провадила бій з Запорожцями. Запорожці в наявности нашого полку повели наступ на ворога. Наша артилерія стала їм помагати й своїм влучним зосередженим огнем примусила замовкнути ворожі гармати. Після гарматної підготовки Залізняки й Мазепинці розпочали наступ на Петрівку. Тут місцевість сприяла ворогові і він досить уперто боронився на вигідних позиціях, тому довший час наш полк наступав у спішеному строю. Нарешті одній сотні Залізняків удалося зайти в ліве крило ворога й зробити в ньому пролом кулеметним огнем. Наслідком цього пролому ворог залишив 12 трупів і до 40 тяжко ранених та відійшов,

загинаючи фронт. З другого крила Мазепинці теж не жалували куль, — в цей спосіб рушалась і середина, яка підставила спини під шаблі і списи Волинцям, що в цей час заатакували з фронту.

Досмерку тривав бій, аж пізно ввечері полк опанував Петрівку. Ворог утікав у напрямі на м. Бокове (Меланку) і Святотроїцьке.

По 10 год. вечора рушив полк із поля бою, йдучи довший час степами й переходячи залізницю між ст. Заплази-Жерськове (Голта-Балта), і над ранок прибув у велике село Ясенове, що розкинулося довгою низкою хат по південно-західньому березі р. Кодими.

Небезпека в районі Ананїва була б велика, оскільки б всі ці три ґрупи зійшлися в один день. Але байраки, балки, гаї та межигірря й Ананївські повстанці помогли нашій армії ліквідувати цілковито ворожу загороду. В селі Ясеновому відпочивали ми по тяжких боях два дні, бо передбачалося ще гарячішу „роботу" з приводу наближення до фронту XIV совітської армії.

Наближення до українсько-польсько-московського фронту. Руйнування запілля XIV совітської армії. Крісаві бої 1, 2, 3, 4 і 5 травня. Злука армії ґенерала Омеляновича-Павленка з армією Головного Отамана Симона Петлюри (ґрупою полковника Удовиченка) 5.V. 1920 р. — останній день походу.

27 квітня перед полуднем полк вирушив через с. Познанку, переходячи р. Кодиму, с. Гольми і прибув у с. Пасад, що за 10 верстов від Балти.

Тут селяни поширювали чутки, що в районі Брацлавщини заворушились галичани й оружно виступають разом із повстанцями проти червоних москалів.

28 квітня перейшли ми через с. Криничкн, Кучиївку, Скаржиночки (Новипіль) та с. Волову і розмістилися в с. Березці Чегерницькій.

29 квітня рано рушили ми далі через Демівку, м. Ольгопіль, с. Рогузьку, Білий Камінь і прибули у с. Пятківку, що лежить за 5 верстов від м. Бершаді. По приїзді до цього села отримано наказ, щоб вислати вози до цукроварні в Бершаді, де з наказу інтендантури армії роздавано цукор.

30 квітня — с. Пятківка. В цей день частина нашої армії завдала сильний удар на тилові частини XIV совітської армії, який відгукнувся і на фронті й огорнув панікою ворожі частини.

Вранці вирушив полк далі на північ через с. Жабокричку, хутір Катиш і спинився в с. Тарканівці. Тут знову почули ми, що бриґада кінноти галичан в команді отамана Шепаровича збунтувалася проти большевиків і перейшла на наш бік, бо большевики застосували і до них „червоний терор", після чого галичани втікали куди тільки могли. Селяни й повстанці їм допомагали.

Цього ж дня в перший раз почули ми з північного заходу глуху артилерійську канонаду. То вже був справжній фронт, а за ним українська армія Головного Отамана Симона Петлюри, плече в плече з армією польською; обидві змагалися в районі Вапнярки.

1 травня в Тарканівці відбулася нарада всіх командирів частин. О годині першій полк вирушив у напрямку ст. Крижополя через с. Пав-

лівку і спинився у с. Жабокричі, де стояв до 2-ої години ночі, а потому вирушив на позицію в ліс, за 9 верстов від ст. Крижополя.

2 травня. В лісі під ст. Крижополем заківь встало сонце Волинська ґрупа добре „напрацювалася", бо зробила наскок на ст. Крижопіль, при чому наша артилерія під проводом полковника Башинського добре допомагала піхоті, а потім і кінноті. Перед год. 7-ою здобуто ст. Крижопіль, на якій захоплено велику здобич з ріжного військового майна та зброї: 2 ешалони, 2 гармати, мушкети, кулемети, набої та інше. А до всього — кілька ваґонів із умундуруванням, яке миттю розібрали піхотинці й кіннотчики. Всього захопленого майна не в силі було підняти за браком возів, а по друге і те перешкоджало, що надійшли з боку ст. Вапнярки два бронепотяги, які висадили біля 400 баґнетів і почали наступ на стацію. Наша ґрупа відійшла на попередні позиції, по яких скажено гатили ворожі бронепотяги з ґранат та стріли ті нікому, на щастя, не шкодили, бо все були недолети або перелети, а до всього багато не вибухало зовсім.

В напрямі Тульчина-Вапнярки чути було гураґанну гарматну стрільбу; там мали бути Запорожська та Київська ґрупи. Протягом цього дня на нашому відтинку було змагання нашої артилерії з червоними панцирниками. Наша піхота в цей час лежала окопана недалеко від залізниці. Кіннота несла розвідчу службу. Така стрільба тривала аж до 10 години вечора. Нагло перед нашими очима встає заграва; пізніше видно вогневі язики, то зачинало горіти с. Княжопіль. Був то чудовий, а заразом страшний образ!

Наша артилерія, користаючи з такого надзвичайного рефлектора, почала садити по ворожих потягах, які мусили відійти на Вапнярку; та незабаром на зміну їм прийшло нові два і ввязалися з нашою артилерією в жорстокий бій. Пекельна стрільба тривала аж до ранку.

3 травня на позиції в лісі під стацією Крижопіль змагання наших гармат з бронепотягами не уставало аж до полудня, але бронепотяги зазнали дошкульних ушкоджень та втікли на ст. Рудницю, залишаючи ст. Крижопіль порожньою, бо за ніч все майно евакували на південь.

Біля 4 години по полудню полк вирушив у складі ґрупи з лісу, проходячи через с. Чоботарку, залізницю на південь від ст. Вапнярки, с. Княже, а з нього в м. Марківку, де передбачалось по кількох безсонних ночах, проведених у лісі, відпочити.

Не вспіли ми розтаборитися, як отримано наказ бути в гострім поготівлі; і в такому напруженому стані, тримаючи коней під сідлом, полк простояв аж до ранку.

4 травня у пів до четвертої рано вирушив полк через Малу Косницю, с. Антонівку і став підїзджати до м. Мястківки. Щораз виразніше і частіше чулося мушкетну й кулеметну стрільбу. Тут полк відряджено до диспозиції командуючого Запорожською ґрупою полковника Гулого-Гуленка, який відразу послав полк на ліве крило своєї ґрупи, що вже наступала. Полк виринув із байраку і прилучився до кінної лави ґрупи, що вже йшла в атаку на ворожу піхоту. В кінній лаві йшли гірські гармати, якими безпосередньо керував командир кінно-гірського дивізіону полковник Алмазів. Вони влучним огнем розбивали ворожі тачанки й ані на хвилю не давали їм спинитися, та й лави піхоти роз-

порошували. Бій тривав понад півтори години. Загнано ворога за с. Горячківку. Полк в обіденну пору повернувся до Мястківки. Але не встигли ми увійти в містечко (яке, до речі кажучи, лежить у кітловині), як напоролися на нового ворога, що вже стояв у містечку і посівав нас кулеметами. Знову розпочалася крівава сутичка.

Очайдушним ударом атаки нашої кінноти і піхоти нагнали ми на ворога таку паніку, що навіть стяг кінного совітського полку дістався до рук одній з наших кінних частин. І цього ворога знов гнали ми на Горячківку. Розпорошивши ворога, частини почали відходити на с. Ольшанку, як тут третя з черги бродяча ґрупа почала перти на нас і знову розпочався бій.

А тут раптово почало темніти, насунулися хмари й запала ніч. Тяжкі чорні хмари покрили небо й обрій. На темному тлі неба вогнистими петлями й вужами з фіолетовим відблиском зачали прорізувати простір блискавиці. За хвилю почав падати дощ, спершу великими краплинами, а пізніше перейшов у зливу. Буря рвала з голів шапки, дощ лив як із відра, а тут і москалі з усіх боків зачали сипати сталевим дощем. Здавалося, що все проти нас збунтувалося і навіть небесні сили. Та не посоромила армія наша прадідівської слави! З одної і другої сторони падають трупи й ранені, але наші не рушають ані на крок узад. Ворожа кіннота намагається продертися в найслабішому місці, але там зазнає від смертодайного вогню кулеметів дошкульних втрат, встеляючи рясно поле бою трупом людей і коней. Решта кінноти втікаючи трапляла під огонь наших гармат, який її й розпорошив цілковито.

Обози наші якось вискочили з цієї завірюхи й відійшли спокійно на село Ольшанку, а бойові частини майже цілої армії провадили запеклий бій.

За всяку ціну треба було утримати цей район і знищити тут ворога. Вразі б неудачі, повторилися б тут Крути, сталася б руїна кінця походу й самої армії. Та зручне маневрування й рішучість в такій складній ситуації командуючого армією розбили ворожий обруч та ще й здобули військову здобич. Десь біля 9-10 години вечора ворога вже було розпорошено цілком. Урятовано не тільки свої обози, але й здобуто понад 200 возів ворожого обозу. Наніч всі наші обози перейшли до с. Ольшанки, а бойові частини цілу ніч охороняли їх та виловлювали розпорошені рештки москалів.

5 травня світанок застав нашу армію під голим небом. Фронт був на всі сторони. В цьому районі ворог зосередив усі сили XIV совітської армії, яка була у відступі спід Жмеринки-Вапнярки на південь, під натиском із півночі українсько-польських військ, а головне в звязку з появою партизанської армії і вибуху повстань в запіллю.

Ця армія зайняла всі шляхи, прагнучи, під прикриттям кінноти, прослизнути коритарем, що витворився поміж р. Дністром і залізницею Вапнярка-Рудниця. Та несподівано наткнулася на загороду, якою була партизанська армія, що по майже тижневому бою вийшла переможницею.

Нарешті, біля 12 години 5 травня полк Максима Залізняка прибув у с. Вербки Волоські, де й розмістився. Але за закінчення цього походу полк надзвичайно дорого заплатив, напевно дорожче, ніж яка інша ча-

стина армії. Поніс він невідшкодовану втрату: кінні бандити Байлова 5 травня о 4-5 год. ранку наскочили зненацька на бричку й замордували 2 старшин, 2 козаків і захопили полкову скарбницю. *)

Над вечір надійшла й радісна вістка, що передові частини партизанської армії зустрілися з військами Головного Отамана Симона Петлюри, ґрупою полковника Удовиченка. Була це зустріч, був це момент історичного значіння й ваги, бо рівно 6 місяців, як з армією (5. XII. 1919 р.) прощався її вождь в трикутнику смерти.

Влиття до полку Чорноморського кінного дивізіону. Невдала атака 9 травня. Реформи. Арієрґардні бої в складі 2 Волинської дивізії.

7 травня, згідно з наказом командуючого Діевою армією, **) до полку прибув, як поповнення, Чорноморський кінний дивізіон. Він зформувався в Одесі, прорвався з неї в гарячих боях у районі Тирашполя й Ананіва, де й прилучився до армії на чолі з сотником Олександром Титарем, ***) маючи біля 100 шабель. Цей дивізіон утворив 3 і 4 сотню і дав полкові старшин адміністраторів по орґанізації господарчої частини та кількох добрих бойовиків-командирів сотень і чет. Тим більш було це важливим, що партизанський спосіб керування перейшов вже на реґулярну систему. Ґрупи перейменовано в дивізії, почалася стабілізація в ранґах старшин, як це зроблено в 3 Залізній та 6 Січовій стрілецьких дивізіях, що їх зформовано вже згідно з певними штатами.

Сотник Титар був призначений за старшого помішника командира полку по строєвій частині; поручник Леонтович Дмитро обняв функції господаря полку, хорунжий Зайців Микола — скарбника, сотник Синайський Михайло — командира нестроєвої сотні й завідуючого зброєю, хорунжий Шило Михайло — командира 3-ої сотні, хорунжий Парівченко Михайло — коменданта полку, ранґовий Левицький Іван — діловода по господарчій частині полку і, нарешті, студента-медика старшого курсу Володимирського Університету в Київі Стрижевського Миколу було допущено до тимчасового виконання обовязків лікаря полку.

9 травня полк поніс знову три жертви в невдалій атаці на ворожу кінноту під с. Шляхетною. Вину в цьому приписується т. в. о. командира полку сотникові Голубові, який цим разом виказав у цілому поступованню дивну хиткість, всупереч свойому звичайно аж надто оптимістичному, а часом і очайдушному успосібленню: проґавив хвилину удару для атаки. Це спричинилося до втрати трьох Залізняків, серед яких був булавний старшина технічних військ, що потайки служив за рядового козака.

А було це так. Ворожа кіннота, в числі до 300 шабель, що розтабо-

---

*) Дивись допис автора „З того світу" в „Українському Інваліді" ч. 11—13, 1928 р., ст. 9—12.

**) Наказ Військам дієвої армії 7. V. 1920 р., ч. 38.

***) Сотник О. Титар був не к-ром дивізіону, а помішником к-ра. Командиром дивізіону був у той час сотн. Ю. Афнер. Підчас злуки див-ну з полком М. Залізняка сотн. Афнер був відкомандирований до штабу дивізії, а сотн. Титар разом з див-ном до полку М. Залізняка. — Редакція.

рилася в с. Шляхетній, була змучена до того степеня, що у коней підпруги повідпускано й вони стояли на привязі біля тинів і їли пашу.

Наш дозор, що складався з трьох козаків, вїхав в те село й розїзджав собі серед майже сплячих червоних. Полк ішов зараз же по слідах дозору і майже бачив, що діялось в селі.

Тут, у цьому моменті треба було гикнути, крикнути й кинутися карієром в атаку, відкриваючи одночасно гураґанний огонь із тачанок, — і побіда була б за нами.

Чому цього не зроблено, а допущено до того, що ворог обудився й почав стрімголов тікати в одну сторону (на схід), а полк наш у другу?

За цей проґавлений момент полк заплатив порівнюючи ще дешево. Ворожі їздці зловили наш необачний розїзд і зараз же розстріляли. Трупи полк потім підібрав, бо ворог чим скорше втік із села.

При одному трупі лежали подрані якісь папірці й фотоґрафія. Коли їх зложили, то довідались, що це — службовий реєстр з російського війська на імя полковника ґенерального штабу військового інженера Олександра Гангана, родом із Одеси, а фотоґрафія представляла його в однострою полковника технічних військ колишньої російської армії. Цю світлину було передрано надвоє.

Тут тільки виявилася таємниця низького з чорною борідкою чорноморця, який називався Іваном Чумаком. Труп було страшно пошматовано. Недалеко від трупа полковника Гангана лежав з розкраяним черепом і відрубаною рукою старий козак-залізняк, чотовий 5 сотні Касько Демян, який напередодні просився у відпістку додому, до м. Томашполя. Третій козак 15-17-літка загинув невідомо де, бо він заїхав у саму гущу: певно його десь далі розстріляли або втопили.

Дорого коштував залізнякам кінець Зимового походу.

По злуці армій розпочалася реорґанізація „партизанів" у реґулярне військо.

Фронт тримався на одній смузі й події носили здебільшого розвідчий характер; активности з обидвох боків проявлялося мало. 2-й кінний Максима Залізняка полк мав кілька боїв в складі 2 стрілецької Волинської дивізії, особливо 2 червня під с. Казьонним, защо отримав подяку від командування армії, яку цитуємо тут дослівно, як документ історичного значіння:

„Оперативний звіт Штадарму. Комдивам Запорожської, Київської, Волинської й Херсонської. Оперативний звіт із 2 червня 1920 р. Цілий день на всьому фронті Армії тривав крівавий бій. В четвертій годині ворог розпочав наступ. Головні удари були направлені від с. Ольшанки, с. Казьонного й Слобідки Казьонної і на горбки, що на схід від лінії с. Кетрос, Слобідка Вербецька і с. Вербки. На відтинку на схід від с. Кетрос ворог витиснув наші частини на правий беріг р. Марковки. До бою були підтягнуті армійські резерви, котрі о 6 год. розпочали вести з дивізіями, запливишими фронт, рішучий контрнаступ. Не глядючи на майже повний брак гарматних і рушничних набоїв, на всьому фронті ворог був відсунутий за горби, поміж рр. Ольшанкою й Марківкою. Після цього ворог у свою чергу розпочав протинаступ, але після впертого крівавого бою перемога була на нашому боці і розбитий ворог почав відсовуватися до с. Ольшанки і с. Казьонного. Наша кіннота, переслі-

дуючи ворога, на його плечах вскочила в сс. Ольшанку й Казьонне. Ворог затримався на фільварку, що на південно-східній околиці с. Ольшанки, але звідти рішучим наступом нашої кінноти і підоспівшої піхоти був вибитий і в паніці почав тікати по полю, в напрямку с. Дмитрашівки, при чому поніс великі втрати в людях і конях. Трупи валялися по всьому полю й фільварку. Між забитими було багацько жидів.

В цьому бою покрив себе славою 2 кінний імени Максима Залізняка полк, котрий, не дивлючись на те, що ворог випустив по його лавах 60 шрапнелів, переслідував ворога, захопивши село Казьонне.

Також працювала дуже добре наша артилерія, яка розбила багато ворожих тачанок із кулеметами й убила цілу запряжку від гармати. Наша здобич у цьому бою: 2 справні кулемети „Максіма" і 2 „Люїса", та місцевість по східньому боці р. Ольшанки до с. Велика Косниця. Втрати наші незначні. — Дзигівка. Ч. 292. Т. в. об. Начштадарму ґенштабу полковник Ліпко. 20 год. 30 хв. Певно. Начштадив Волинської сот. Волосевич. Начопервід. хорунжий Шаровкін. 4. IV. 1920 р. Ч. 0577".

9 червня в с. Клембівці о 10 год. ранку командуючий армією ґенерал-поручник Омелянович-Павленко, в супроводі військових представників від Франції, Польщі й Румунії, зробив частинам перегляд.

12 червня до того ж села приїздив Головний Отаман Симон Петлюра і дякував частинам дивізії за успіхи в останніх боях.

18 червня полк мав бій в районі с. Березівки, що на північ від м. Чернівець, з кіннотою Шинкаря, *) знайомого полкові з березня в сутичках під Уманем. Тут в одній завзятій атаці поліг на полю слави, ведучи чету в атаку чотовий 3 сотні Загоруй Степан — куля влучила йому в око. Поховано його в селі Слідках, що в 8-10 верствах на захід від м. Озаринець.

В цьому ж бою командир 3 сотні поручник Шило врятував життя козакові своєї сотні Марчукові Степанові. Цей козак був з самого краю крила сотні. На нього наскочило три ворожі їздці і він був би безперечно загинув, бо мав поганенького коня, а головне, що мав ще праву руку невигоєну від недавньої рани. Напасників своїх відбивав рушницею як міг, та хора рука здерев'яніла й вже сили опускали його, боронився ще лівою рукою. Це зауважив поручник Шило, пришпорив коня й стрімголов поскакав на допомогу. Козак Марчук побачивши поміч нагло стає й з коня стріляє в насідаючих на нього кіннотчиків, — двох пристрелив, а третього зарубав, наскочивши збоку, командир сотні.

В районі містечка Вендичан, в арієрґардному бою 2 липня, без вісти загинув козак 2 сотні Петро Кострица, якого вислано від розїзду з донесенням до штабу полку.

Дня 3 липня полк увійшов у склад новоповсталої формації — Окремої Кінної дивізії, **) маючи бойовий склад 160 шабель, 8 тяжких і 10 легких кулеметів. Загальний стан харчовий числив 262 особи.

(Докінчення буде).

---

*) Шинкаря забито в часі бою з кінним Мазепинським полком 16 листопада 1920 р. в районі на південь від ст. Богданівки. „Табор", ч. 2, стор. 141.

**) Наказ по Військам Дієвої Армії УНР (по другій Управі) 30 червня 1920 р., ч. 53.

ПЕТРО ПРОЦЕНКО.
Сотник.

Українізація на Північному фронті російської армії.

Світова війна. Стріли з гармат, мушкетів та кулеметів впродовж трьох літ несуть без перерви смерть, стогін, прокляття... Трупи рясно вкривають поле бою.

Така вже доля вояка!

В перерві бою, в бруднім окопі при світлі каганця сидять бойці, відпочиваючи в бліндажах на нарах (прічах), реперуючи подиравлене кулями та колючими дротами вбрання. Погляди, колись веселі, тепер сумні, думками несуться в рідну оселю, в оточення своїх найблизчих.

Стійкові на варті в окопах окликом „стій" питають про гасло. В узбіччу бліндаж збудований з колод, присипаних землею. Це місце командира.

Тут телєфоністи, чотові-звязкові та телєфон (фонічний), що час від часу дає про себе знати своїм так характеристичним „ту-туту-ту".

Схилений над мапою командир студіює позицію ворога, з яким не сьогодні-завтра піде на герць...

Нараз зі штабу повідомлення: „В Петрограді переворот, Державна Дума стала на чолі держави. Революція!"

Не віриться! Але ствердилося, факт доконаний!

Це радість незабутня! В цей час справді майже всі без виїмку були братами. Однак це братерство не довго потривало! „Самовизначення", теж один із здобутків революції, поділило фронт на „хахлів, москалів" і т. ін.

Від цього часу серед українців почалася культурно-освітня праця. Більшість нашого козацтва, ба навіть старшинства, майже не орієнтувалася в новій ситуації. Поодинокі особи, а їх було так мало, працювали з посвятою. Однак ця праця спочатку осягала мінімальні здобутки, бо пробудити те, що спало віками, не легко, а засобів для пробудження гідности свого національного „я" майже не було, бо потуга друкованого слова була в руках Москви, а наша преса не сягала фронту: всевладне „veto" поставило над нею крапку.

Тепер, коли ця крапка зникла і праця почалася надобре, знайшлися й книжки, надіслані з Рідного Краю (випущено свою ґазету „Українське Слово"), і ними стали ми будувати думку до життя власного та незалежного, працюючи серед українського вояцтва на російському Північному фронті.

Тяжкий це був камінь до згризення, але ступнево став крушитися,

бо козацтво бачило, як тяжко було тим старшинам, що працювали серед них, і помалу стали горнутися до них та помагати в праці.

У висліді повстали українські ради, полкові, дивізійні та інші. В живій справі гуртування зродилася думка, що українцям дорога веде в Рідний Край, де волю боронити від ворога мусимо свою, а не чужу. Однак для цього треба злучитися в бойові одиниці...

Так ішов розвиток думки і дійшов до українізації військових частин! Почалася українізація і 21 корпусу. До складу його входили: 33 піша дивізія (район Гоппенгофа) та 44 піша дивізія (м. Ревель), 60 піша дивізія (Штоксмангоф), 49 корпус (Везенберґ і околиця) та III Особа дивізія (IX, X, XIII та XIV Особі полки) в районі Сауснера, Кляунштейна, Межемуйжи та замок Кокенгузина).

В березні 1917 року, коли силою обставин революційного руху російський цар Микола II-ий зрікся трону, поручник Селегій-Селегієнко Микола та поручник Проценко Петро (обидва IX Особого полку) заснували культурно-освітній гурток для українського козацтва в IX Особому полку.

Тяжко було працювати, коли на кождому кроці ставали на перешкоді московський старшинський склад та й свої так звані „малороси".

Сичанню та двозначним поглядам не було кінця.

В старшинському зібранню атмосфера для нас була згущена. Так було до часу, поки на чолі III Особої дивізії стояв ґенерал-майор Гудима. Відітхнули ми тільки тоді, коли дивізію обняв ґенерального штабу ґенерал-майор Сапожніков.

Ґенерал Сапожніков не тільки не утруднював нам праці, але противно — всіма силами старався допомогти чи дозволом під виглядом командировки до Києва на зїзд за літературою, дозволом зборів, чи своїми радами. Сам же взявши словник і мови почав учитися української і скоро опанував її більш-менш до того ступня, що у нас на зборах промовляв не гірше від наших „малоросів", що любили Україну, бо „жити в Ній не умірати"... хоч душею були чужими для Неї.

Тоді засновано українські полкові ради, а пізніше й дивізійну, головою якої було обрано пор. Проценка Петра, містоголовою пор. Селегія-Селегієнка Миколу, а представником від XIV Особого полку став поручник Гоженко (згинув в боротьбі з большевиками під Крутами).

З часом, при допомозі ґен.-майора Сапожнікова, ми стали провадити підготовчу працю для виділення українського вояцтва з полків дивізії в один український полк.

Вибір наш випав на XIII Особий полк, що мав 60—65% українців. Однак для сформування такого полка потрібно було дозволу від штабу XII Армії; до нього з ґенералом Сапожніковом поїхав Петро Проценко. Командуючий армією ґен.-ляйтнант Юзефович катеґорично нам в дозволі відмовив, а ґен. Сапожнікову з докором зауважив: „Це деморалізація армії. Я не можу дати такого дозволу, бо керуюся тільки наказами Совнаркома (Совіта народніх комісарів)".

По такій відповіді нам нічого не залишилося, як відїхати з поворотом до дивізії.

Почувши це, українці III Особої дивізії вирішили на загальних зборах звернутися до російського дивізійного комітету видати свою зго-

ду і на підставі її (за згодою рівнож ґенер. Сапожнікова) з XIII Особого полку неукраїнський елемент розпорошити по решті полків дивізії, а на їх місце взяти українців. Нарада відбувалася в м. Вендені (Латвія) в жовтні 1917 р., де запало „принципове” рішення на нашу користь. Однак, коли я на чолі з представниками українців від полків подякував за „братерськи протягнену руку помочі” та перейшов з ними до другої салі, де вирішували, як технічно перевести справу формації цього полку, до нас прийшов дивізійний комісар і повідомив: „Ваша справа після вашого відходу поновно стала на порядку денному і попередню ухвалу відхилено, а тому формація цього полку наразі є неактуальна”. Це так обурило присутніх, що всі зірвалися з місць та кинулися до частии з криками: „До зброї!”

Дійсно, за короткий час з усіх кінців міста Вендена стали збігатися озброєні козаки.

Ми знали, які наслідки потягне за собою цей виступ і стали їх заспокоювати та вкінці кінців вирішили стати „на шлях революційний”, тут же постановивши: „Всім українцям зі зброєю в руках, зорґанізувавшись сотнями, вирушити в склад 21 корпусу або добиратися на Україну.”

Так III особа дивізія позбавилася українського козацтва силою до 4.000 вояків, а з часом і командира тієї ж дивізії ґен. Сапожнікова, що був призначений командиром 44 пішої дивізії, тоді вже української. За призначенням ґенерала Сапожнікова стояла Українська Рада XII армії, де в той час працював і я, як заступник голови Ради, а головою її був сотник Лискун (в 1918 р. підняв повстання в хотинському повіті проти Румунії, з метою прилучити цей повіт до складу Української Держави). Щодо Української Ради XII Армії (постій м. Валк, попередній м. Ріґа) скажу, що склад її в листопаді 1917 р. (і до кінця) становило 42 особи.

Сама Рада була поділена на президію та комісії: військову, культурно-освітню, адміністративну та фінансову.

Найтяжчою комісією була військова, на чолі якої стояв сотник Дяченко, який в звязку з формуванням військових частин майже ніколи не покидав потягів та „тачанок”. Сотник Дяченко — це фанатик в найвищому значінню цього слова. Він працював день і ніч. Слова „втома” не було в його лексиконі. Завдяки йому сформовано не одну військову частину. По приїзді на Україну, як чув я, він згинув підчас формування 4 київської селянської дивізії від руки скритого вбийника, виходячи по нараді від отамана Юрка Тютюнника.

Нормальній праці Ради ставав нераз на перешкоді голова „іскосолу” (виконавчий солдатський комітет) XII Армії комісар Нахамкіс (жид з походження) та 530 новоладожський і 2 стріл. латишський полки (большевицькі). Треба було великого хисту, щоби зуміти викручуватися з ріжних репресій, щоби цілий склад Ради не був заарештований. Перебуваючи в таких обставинах, ми мусили подбати, щоби недалеко Ради мати під рукою українську частину. Всякими правдами і неправдами удалося українізований Мазепинський кінний полк розмістити в м. Верро, а сотню в м. Валку.

Почувши твердший ґрунт під ногами можна було і працю успішні-

ше наладнати. Тимчасом бойова лінія, заломлюючись, довела до повної руїни Північний фронт і стало виразно ясним, що справа бойових акцій там закінчена, а німці згідно з одержаними інформаціями стремлять іти походом на Петроград. Перебуваючи в такій ситуації, ми вживали всіх заходів, щоби всіх українців перекинути до свого Краю і тим не допустити, щоб козацтво попало до полону, та зберегти борців за Ідеал створення Української Держави.

В час цієї гарячкової праці в кінці листопада 1917 року Президія Укр. Ради XII Армії одержала потаємно через спеціяльного післанця запрошення прибути голові Ради та його заступникові таємно до помешкання французького військового аташе майора Маріно на довірочну нараду між 22-23 годинами.

Боючись підступу з боку большевиків, голова Ради Лискун та його заступник Проценко взяли з собою пару козаків та розставили їх на відповідних місцях, а самі, вклавши револьвери та ґранати „мільса" в кишені, вступили до помешкання, тримаючи на цинґлю палець. Входимо. Великий покій. Посередині накритий військовою мапою стіл. Навколо скрині, наладовані часописами, книжками, як пізніше пояснив майор, — „це матеріял чинности Російської Революції"...

Запізналися. Майор Маріно, росту середнього, меткий, бистрий погляд, голене обличча, шпакуватий та солодко ввічливий.

Усілися в крісла, палець знову ліг на цинґель револьвера, бо все якось не довірялося — такий був час тоді... Розмова йшла про зруйнований фронт, загрозу німців, про Центральну Раду, Ґенеральний Секретаріят. Треба признати, посідали французи свіжі інформації і далеко докладніші, як ми самі. В їх розпорядимости все, а ми користувалися принагідно.

В току розмови запало питання: „Як ви, українці, думаєте ужити свою військову силу тут, на півночі Росії, і в якому напрямі?" Надумуючись над цим дражливим питанням, ми відповіли: „Наша мета перекинути всіх українців на територію України, де фронтом станемо проти ворогів — німців, австріяків та інших, а північний фронт залишимо до диспозиції Росії".

Тут і почала нам прояснятися мета зустрічі. В гарячих словах майор Маріно став доводити, що нашими частинами „затулюють дірки" на фронті, що наш 21 корпус давно мусив змінити 2 ґвардійський корпус (згідно з наказом — правда), що зараз руйнує наш край, грабуючи його (теж правда), а тому ми в свою чергу мусимо почати подібну акцію на півночі, знищивши „Совнарком" в Петрограді. Якщо у нас брак грошевих засобів, то він може служити, і т. д.

Не покладаючись цілком певно на козацтво, яке формувалося не лише з одного почуття суто-національного, а в більшости стреміло до рідної оселі, та беручи під увагу страшний брак харчових продуктів в Петрограді та Москві, ми мусили дати неґативну відповідь, пояснюючи, що вести козацтво на голод та брак фуражу — значить згори програти... Якщо б маґістраль Архангельск-Вологда-Москва, в районі якої знаходяться великі склади інтендантури, була в руках сприяючої нам сили, то ця акція можливо й мала б місце.

На це майор Маріно сказав: „Французький уряд перебуває в офіціяльних політичних стосунках з сучасним урядом „Совнаркома”, а тому вести пертрактації з моїм урядом про висадку десанта на Білому морі для мене не є можливим”.

На цьому закінчилася наша візита у французького військового аташе майора Маріно, що повнив свої функції при штабі XII Армії.

Щодо цеї розмови, то ще додам, що майор Маріно застерігав нас перед анґлійським військовим аташе, щоб ми з ним не входили в які б то не було стосунки, бо пізніше зможемо того пожаліти. На наші дальші запитання щодо значіння його слів він ухилився дати певну і конкретну відповідь.

Пізніше, як доносила преса, такий десант висадили в Арханґельську анґлійці і він провів неудачну „Мурманську операцію”. З цього виникає думка, що йшло тут про суперництво між військовими французьким і анґлійським аташе, а може мали місце якісь інші міркування.

Не дійшовши до порозуміння з французьким представником, ми в силу повсталих обставин вирішили остаточний вирух нашого козацтва та старшинського складу на Україну.

Для перевезення такої великої кількости війська з півночі потрібно було багато ешалонів. Отож, до вузлових стацій козаки йшли пішки, часть орґанізованими частинами, а більшість самопас.

Для того, щоб здобути бодай приблизно потрібну кількість потягів, президія Ради вступила в таємний контакт з „Вікжелем” (виконавчий комітет залізничників у Петрограді), який керував висилкою потягів для вивозу військового майна з прифронтової полоси, бо, як я уже сказав, німці почали загрожувати Петроградові. Треба зазначити, що „Вікжель” на той час завдяки свойому складові був під впливом „есерів”, що орґанічно не зносили большевиків. Знаючи це, ми використали цю ворожнечу та при допомозі ес-ера Кучина (в Тимчас. уряді був міністром, коли цей уряд був хвилево в Арханґельську) приватно одержали декілька потягів. Транспортовання війська на Україну ми почали в грудні 1917 року.

10 січня 1918 року військо Північного фронту офіціяльно було здемобілізовано.

В цей день Українська Рада XII Армії перестала існувати, а члени її з рештками частин почали пробиватися на Україну, де стали під стяг блакитно-жовтий, провадячи боротьбу за Ідеал Самостійности та Незалежности Української Держави.

Ф. КОРОЛЬЧУК

поручник.

Спід розстрілу.

Зима 1917 року. Зима дуже тяжка, навіть в Таврійській ґуберні випав сніг.

Одного дня, хоч з самого ранку поступали відомости про наближення большевиків, одначе життя в N полку котилося по раз настановлених торах. Над вечір всі ми зібралися в старшинському зібранні; хто грав на біллярді, хто в мауса, хто в льото, а хто в товаристві сидів і розмовляв.

Була 10 година вечора.Хоч була вже це пізня пора, нагло відчинилися двері й на салю увійшов командир полку з якимось папером у руках. Всі встали й повітали полковника. Запанувала повна тиша. З лиця полковника можна було судити про його велике схвильовання. Глибоко зітхнувши, полковник почав так:

— Панове старшини! Прийшла черга й нам взяти уділ в боротьбі з большевиками. Большевики підходять з кожним днем все близче й близче. Тепер вони наміряють прорвати фронт перед м. А., яке боронить невеличка ґрупка українців, і вирушити на Крим. Отсе я дістав телеґраму, де нас кличуть на поміч. Вважаю потрібним зараз же відбути збори й вирішити: їхати, чи ні. Додаю, що це буде добровільний виїзд в А., а не призначення.

З цими словами полковник сів на свойому місці. Почалися розмови. Господар зібрання сотник Д. запропонував відбути збори зараз же. Так і було зроблено. На зборах вирішено їхати в А. Час виїзду призначено на другий день у вечорі. По відбуттю зборів усі ми розійшлися по домівках.

На другий день зібралися майже всі старшини, яких було 53, та ще 150 козаків-добровольців і постановили зараз же затребувати чотирі ваґони та прапор і їхати в А. Так було й зроблено. О четвертій годині вечора рушили всі на двірець. Ішли мовчки. Ніхто не говорив ні слова, кожний був занятий своїми думками. За 20 хвилин були вже на двірці й навантажились у ваґони. До А. було їхати чотирі стації. Ужили всіх засобів перестороги. Поставили на кожному ваґоні кулемет, як також і спереду на паротязі. Незабаром рушили в дорогу, забравши з собою одного з помішників начальника стації п. Д. Недалеко від А. дороги сходяться в один тор і тут-то большевики й зробили засідку на нашу допомогу. Командир нашого невеличкого за-

гону полковник Р. вирішив прорватися через цей большевицький пост. Для цього, не доїздячи верстви з чотирі до цього поста, наш „бронепотяг" спинився; всі виладувалися з ваґонів. Полковник Р. рішив зробити так: розділитися на дві части, піти обходом і захопити ввесь пост, напавши на нього зненацька.

Було дуже темно. Всі йшли мовчки, спотикаючись об замерзле груддя. Здалеку було видно, як большевицький пост, занявши один з горбків і запаливши кілька ватр, грівся біля них. Було їх там біля 300 людей. Підійшовши як можна близче до большевицького посту, наша друга половина загону спинилася, чекаючи часу, доки перша половина підійде на вказане командиром місце.

Не довго й чекали. Через якихось хвилин пятнадцять прийшов звязок і сказав, що як тільки почується з другого боку крик „Слава", то треба кинутися на баґнети.

Та лише звязок сказав це, залунав крик „Слава". Всі, як один, кинулися на баґнети, але не прийшлося колоти, бо захоплені зненацька большевики піднесли руки догори й піддалися без усякого бою. Наслідки нашого нападу були такі: взяли ми до полону 311 червоноармійців, стільки ж рушниць, чотирі кулемети й цілу батарею, поставлену проти нас. Наш „бронепотяг" підїхав близче, ми повантажились у ваґони й рішили проїхати далі, на південний двірець.

Треба додати, що північний двірець, через який треба було нам їхати, був у большевиків у руках. Повставало питання, як проїхати, щоб большевики не затримали нас на тому двірці. Тут прийшов нам з допомогою помішник начальника стації. Він радив перевести наш „бронепотяг" на тор, що йде з М., дати знати через телєфон большевикам, що їде з М. їм на поміч бронепотяг і так проїхати північний двірець, маючи перед собою вже відкритий шлях. Для переведення цього пляну потрібний був телєфонний апарат і його мав при собі п. Д. Так було й зроблено. Давши знати через телєфон і перевівши потяг, поїхали далі в А. Їхали повною ходою. І як тільки на північному двірці наш „бронепотяг" показався зза водокачки на стацію, відкрили ми по большевиках страшний кулеметний і мушкетний огонь. Результатом нашої стрільби було 70 забитих, багато ранених, а головне те, що ми проїхали на південний двірець до своїх, українців.

Там по нашім приїзді зробили нам цілу овацію. А було українців в А. всього яких 300 людей, і ця горстка „гайдамаків" тримала в руках південний двірець і не пропускала большевиків на Крим. Після нашого прориву ворожого фронту большевики страшенно завзялися на нас і на другий день рано почали на нас наступати.

Треба зазначити, що за нашу перемогу над большевиками треба бути вдячними такому фактові: вночі, перед большевицьким наступом, прийшли до нас шофери большевицьких броневих самоходів і сказали:

— Як хочете, то заберіть собі самоходи, вони стоять там на Червоному майдані без усякої охорони.

З цього всі ми були дуже вдоволені і, не тратячи даремно часу, зараз же, відібравши найбільш боєвих старшин, послали їх на Черво-

ний майдан забрати самоходи. Яка була радість, коли через пів години, торохкотячи моторами, вїхали на майдан двірця вісім броневих самоходів.

На світанку почалася тривога і наступ большевиків. Після двох годин перестрілки большевики, залишивши 37 ранених і забитих, відступили. На другий день нам прийшлося, обійшовши навколо місто, рушити похідним порядком назад до свого полку, бо одержали вістку, що на місто наступає славнозвісна в той час большевичка Маруся Нікіфорова.

Через два дні ми були вже в свойому полку. І знову, не вважаючи на наступ большевиків, життя в полку потекло своїм порядком. Ніхто з нас і не думав, які можуть бути наслідки нашої виправи в А. І ось в один прекрасний ранок у нашому місті почулася густа стрілянина. Це наступала Маруся зі своїм корпусом. Через яких пів години місто вже заняли большевики. Всіх старшин арештовано й відставлено в А. до вязниці, а козаків розпущено по домівках.

Таким чином ми всі опинились у вязниці в А.

Там нас посадили в одній целі, замкнули двері і так протримали цілу добу без води та їжі. Тільки на другий день над вечір зявився до нас комісар К-в, справдив, чи є всі і, забравши 15-ох з нас, вивів їх на вязничне подвірря. Там довго з ними не балакав: — всіх 15-ох зараз же розстріляли. З того часу, при невеличкому навіть шумі, нам здавалося, що йде комісар К-в брати нас на розстріл. Та й не довго довелося чекати. На другий день знову зявився комісар і, відчисливши 18 з нас, вивів змучених безсонними ночами і голодних на розстріл. Через кілька хвилин пролунала сальва, яка перенесла душі забитих у вічне царство.

Від дня другого розстрілу пройшло кілька днів. Годували нас дуже зле, аби не вмерли з голоду. Не памятаю добре, здається на шостий день зявився той же комісар і, чванючись в моїй шаблюці, заявив нам, що ми вільні і можемо вийти з вязниці. Ми повірили цьому і вийшли на вязничне подвірря. Яке ж було наше здивовання, коли побачили там із двадцять матросів з мушкетами. Всі вони стояли й посміхалися.

Вийшовши з вязниці останнім комісар К-в, перфідно сміючись, сказав нам вишикуватись в одну шерегу. Ясно було, що й нас засуджено на розстріл. Слідом за цим матроси без усякого попередження також вишикувалися напроти нас в одну шерегу. Всі ми 19-ро почали страшенно полошитися. Здається, один тільки з усіх не хвилювався, це сотник К-к. Він почав нас заспокоювати й сказав, щоб ми тільки слухалися його. Не довго прийшлося нам чекати, стоячи на тому проклятому місці. Не встиг ще комісар докінчити матросам команди стріляти по нас, як сотник К-к крикнув: — „Тікай!", і сам кинувся у фіртку, що була за нами. Я кинувся за сотником.

Почалася густа стрілянина і коли я, спіткнувшися об поріг фіртки, нехотячи обернувся, то побачив, що лежало вже на землі з десять трупів. Сотник К-к біг наперед, я за ним. Бігли ми городами, ярами і нарешті добігли до лісу. Тут, коли ми побачили, що погоня за нами залишилася далеко, відітхнули вільніше.

Постоявши хвилини з півтори, пустилися ми тікати. Бігли знову городами, садками, полями, лісками і через пару годин вбігли в якесь село. Тут нам пощастило. Як ми йшли селом, виїзжав з двору селянин, уже старий, на дуже гарних конях і направився в той бік, куди ми йшли. Сотник одним скоком опинився на фірі і крикнув мені: „Сідай!", сам взяв у старого віжки і, сказавши йому: „Мовчи, старик, а то могила!", — вдарив по конях.

Їхали ми дуже швидко і тільки над вечір, проїхавши верстов з 60, доїхали до стації Н. Тут сотник вийняв з кишені пачку грошей і, давши їх старому (який був дуже задоволений з того), направився на двірець; я за ним.

На двірці було ґварно, бо була це вузлова стація. Ми сіли біля столу. Посидівши трохи і рішивши, якби там не було, цієж ночі виїхати далі, ми тільки піднеслися, щоб вийти на перон до надходячого потягу, як раптом зачиняються у нас перед самим носом двері, входять три матроси й оповіщають, що з А. втікли два старшини спід розстрілу, і що вони мають перевести провірку документів. Я перелякався зовсім, але сотник став мене заспокоювати. Поки черга перевірки документів дійшла до нас, ми обидва забралися під стіл, вимастились болотом, якого було там немало, і вдавали, що спимо.

Ось підійшла черга і до нас. Один з матросів, штовхнувши мене ногою в бік, сказав: — „Таваріщ, ваші дакументи!" Треба сказати, що ми мали сфальшовані документи, з якими ми їздили на бій з большевиками в А. Тут то ми й рішили показати їм ці документи. Так і зробили. Дуже довго переглядали вони наші документи, обертаючи їх на всі боки, якби не вміючи читати, аж ось один з матросів каже, що це певно і є ті збігці, які втікли з А. Мене всього при цих словах обляв холодний піт. Один з матросів почав нас питати, звідкіля ми їдемо, чи довго перебуваємо на стації і чого ми такі брудні.

Ми відповіли, що їдемо з турецького фронту, в дорозі вже два тижні і тому такі брудні. Тоді посипалися всілякі запитання: де ми служили, в якій частині, де та частина стояла. Ми брехали, як могли. Мушу признатися, що в цей час я переніс більше страху, ніж підчас розстрілу. Наша жвава відповідь нарешті збила з позиції матросів і вони залишили нас в спокою.

У нас позістала одна думка: як можна скорше виїхати з цієї проклятої стації. І ось нам нагодився щасливий випадок. В той момент підїзжав до стації потяг з австрійцями, які поверталися з копальні додому. Ми, не тратячи ні хвилини часу, вийшли на перон, непомітно підійшли до ешалону і вскочили до нього. Там розповіли одному з австрійських старшин про своє прикре становище, переодягнулися в австрійську уніформу і так доїхали до стації Н., звідки я направився додому, а сотник К-к до м. К.

ПЕТРО ЗЛЕНКО.

Українські Січові Стрільці.*)

(Матеріяли для бібліоґрафічного показчика).

(Продовження).

„Буду добрим сином України та добрим вояком і добрим товаришем в Стрілецтві, щоби спільним трудом і спільними силами добути кращу долю Вітчині". **Х. заповідь У. С. С.**

III. Статті в журналах, збірниках і ґазетах.

б) Про культурну чинність У. С. С. на Волині.

437. **Вербяний, Іван.** <Звідомлення за місяць березень 1917 р. У.С.С. Івана Вербяного, учителя в Бискупичах Шляхоцьких на Волині>. [З приміткою] д-ра *Осипа Назарука.*
„Літ. Ч. К.", 1929, ч. 1, с. 20.

438. **Веринський, Л.** Вишкіл і Кіш У. С. С. над Дністром <1916—1918>.
„Кал. Ч. К." на 1929, сс.: 139—142.

439. **І. К.** Сотник Дмитро Вітовський на Волині.
„Літ. Ч. К.", 1932, ч. 2, сс.: 7—11.
Про шкільну акцію У. С. С. на Волині в 1916. р.

440. **І. К.** У. С. С. у Володимирі 1916—17 р.
„Літ. Ч. К.", 1932, ч. 5, сс.: 18—21.

441. **Крипякевич, Іван.** Волинські школи.
„Крівавого року" — альманах. Від. 1917, сс.: 211—216.

442. **Крипякевич, Іван, Др.** Січове військо і українська школа.
„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 103, сс.: 2—3.

443. **Крипякевич, Іван, Др.** Українські школи на Волині.
„Кал. Просвіти" на 1917 р., сс.: 116—121.

444. **М[ишу]ґа, Л[ука], Др.** До історії волинських шкіл.
„Кал. Укр. Громади" (Біла) на 1918 р., сс.: 147—150.

---

*) Див. „За Державність", зб. 5, ст.: 243—273.

В попереднім 5 Збірнику нажаль вкралася технічна похибка, що стосується части матеріялу, що його заряджено не у відповідну рубрику. А власне чч.: 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 44 належать до відділу III. Статті в журналах і ґазетах а не б) Публікації окремих авторів.

445. **Мишуґа, Лука, Др.** У. С. С. на Волині. Культурна праця серед волинських Українців.

„Діло”, 1917, чч.: 72, 73, 74, 75, 78, с. 2.

446. **Невеселий, Ів[ан].** Українські народні школи на Підляшу і Поліссю.

„Гром. Думка”, Вецляр, 1917, ч. 74, с. 3; ч. 76, сс.: 2—3; ч. 80/81, с. 3. Передрук з „Рідного Слова”.

447. **О. Н.** Український концерт в Стелузі над Бугом.

„Віст. СВУ”, 1917, ч. 9, сс.: 136—137.

448. Просвітна робота Українських Січових Стрільців на Волині.

„Календарчик для С. С.”, Від., 1918, сс.: 57—60.

449. **Романків, Іван, Др.** Культурно-освітна праця У.С.С. на Волині.

„Літ. Ч. К.”, 1935, ч. 3, с. 12.

450. **Шкрумеляк, Юра.** Культурно-освітне надбання У. С. С. <Реферат, прочитаний на Академіях у 20-ліття У. С. С. в Перемишлі дня 31. жовтня і в Стрию дня 16-го грудня 1934>.

„Нов. Час”, 1934, ч. 290, с. 4; ч. 291, с. 5; 1935, ч. 1, с. 4.

в) Відзначення У. С. С.

451. **Бабюк, Андрій.** З Січового Коша. <Відзначення стрільця Дмитра Козака>.

„Віст. СВУ”, 1916, ч. 83—84, сс.: 192—193.

452. Відзначене в Укр. Січовім Війську.

„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 83, с. 3.

453. Відзначене за хоробрість.

„Діло”, 1915, ч. 7, с. 2.

454. Відзначене полковника У. С. С.

„Діло”, 1915, ч. 105.

455. Відзначене Стрільців.

„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 87, с. 2.

456. Відзначене стрільця із за Маківки.

„Діло”, 1915, ч.41, с. 2. Відзн. Дм. Саджениці.

457. Відзначене У. С. С.

„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 158, сс.: 2—3.

458. Відзначене Українських Січових Стрільців.

„Діло”, 1915, ч. 32, с. 2; ч. 49, с. 2; ч. 74, с. 2; ч. 109, с. 3; ч. 111, с. 4: ч. 140, с. 3; — 1916, ч. 84, с. 3.

„Укр. Слово”, Л., 1915, ч. 40, с. 5; ч. 61, с. 3; ч. 104, с. 6; ч. 140, с. 3; ч. 143, с. 5; ч. 171, с. 2. — 1916, ч. 76, с. 3; ч. 111, с. 3; ч. 113, с. 3.

459. Відзначене Українських Стрільців.

„Діло”, 1915, ч. 20, с. 6; ч. 23, с. 7.

460. Відзначене Україн. Січових Стрільців і Буковинських Добровольців.

„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 137, с. 3.

461. Відзначене У. С. Стрільця у Львові.

„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 153, сс.: 2—3.

462. Відзначенє Українського Стрільця золотою медалию хоробрости.
„Діло”, 1915, ч. 9, сс.: 3—4.
Відзн. Семена Короля.

463. Відзначення Українських Січових Стрільців.
„Віст. СВУ”, 1915, ч. 21—22, с. 31; 25—26, сс,: 19—20; 27—28, с. 15; 31—32, с. 16; 35—36, с. 13; 43—44, с. 14; 53—54, сс.: 15—16. — 1916, ч. 61—62, с. 15; ч. 87—88, сс.: 230—231; ч. 95—96, с. 295; ч. 97, с. 311. — 1917, ч, 145, с. 238.

464. Відзначення Українських Січових Стрільців і Українських Буковинських Добровольців.
„Віст. СВУ”, 1916, ч. 103, с. 408.

465. **І. К.** Відзначенє Українських Січових Стрільців.
„Діло”, 1914, ч. 202 <10>, сс.: [1]—2.
Відзн. Софії Галечко, Олени Степанівни, Зенона Носковського і Якова Струхманчука.

466. Іменовання в Українських Січових Стрільцях.
„Діло”, 1915, ч. 120, с. 3.
„Віст. СВУ”, 1915, ч. 29—30, с. 23.

467. **Купчинський, Роман.** Відзначенє У. С. Стрільця прускою медалею.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 37, сс.: 2—3.
Відзн. дес. Ом. Білинського.

468. **Назарук, Осип, Др.** Велике торжество У. С. С. в полі.
„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 97, с. 6.
Відзн.мед. 19. У.С.С. II куріня і 50—І. Реєстр відзначених.

469. Новий командат Українського Січового Війська.
„Віст. СВУ”, 1917, ч. 176, с. 736.

470. Новий полковник Українських Січових Стрільців.
„Віст. СВУ”, 1916, ч. 83—84, с. 195.

471. Нові іменовання офіцерів при Українських Січових Стрільцях.
„Віст. ВСУ”, 1915, ч. 21—22, с. 31.

472. Призначенє для Українських Стрільців.
„Діло”, 1915, ч. 18, с. 6.

473. Призначенє для Українських Січових Стрільців в польській часописі.
„Діло”, 1915, ч. 107, с. 3.
Про бій У.С.С. у Стрия після „Polsk. Tygodn. Illustr.” з 14 лист. 1915.

474. Призначенє для Українських Січових Стрільців.
„Віст. СВУ”, 1916, ч. 123, с. 723.

г) Персоналія. Некрольоги. Життєписи. Культ стрілецьких могил.

475. **Арат. К.** Смерть і похорони сотника [Ом. Левицького].
„Діло”, 1917, ч. 85, сс.: [1]—2.

476. **Атаманюк, Василь.** Один із багатьох <Памяти Укр. С. С. [Петра Бейсюка]>.

„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 73, сс.: [1]—2.

477. **Бабюк, Андрій.** Діти смерти. <Памяти двох братів-стрільців, Євгена й Юліяна Демянчуків, що полягли в битвах під Потуторами 4. вересня 1916. року>.

„Шляхи”, 1916, сс.: 657—658.

478. **Бабюк, Андрій.** На могилі товариша <Памяти У. С. С. Степана Кухарського>.

„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 41, сс.: 5—6.

479. **Бабюк, Андрій.** Похорон стрільця [Ю. Литвака].

„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 222, с. [1].

480. **Береза, Володимир. Кузів, Олекса. Масляк, С. Ю.** Іван Балюк.

„Стріл. кал.-альм.” на 1917, сс.: [61]—64.

481. **Бб. [Боберський Іван].** Клим Ґутковський, сотник Українських Стрільців.

„Діло”, 1915, ч. 23, с. 5.

482. **Боберський І[ван].** Клим Ґутковський.

„Кал. Просвіти” на 1916 р., сс.: 156—157.

483. **Бр.** Лев Олександер Коберський, четар 1. сотні І. куріня.

„Діло”, 1914, ч. 208 <16>, сс.: 3—4.

484. **В. Т.** Клим Ґутковський.

„Віст. СВУ”, 1915, ч. 19—20, с. 20.

485. **В. Т.** Теофіль Мелень.

„Кал. Просвіти” на 1916 р., сс.: 161—162.

486. Василь Петро Данилович.

„Діло”, 1914, ч. 202 <10>, с. 7.

487. **Витовський, Дмитро.** Із сумно-ясних настроїв <Памяті дорогого товариша четаря І. Балюка>.

„Наш Пр.”, 1934, ч. 69, с. 4.

488. „Відлітають сірим шнурком”... † Дмитро Катамай.

„Новий Час”, 1935, ч. 76, с. 3. З портр.

489. **Вірний Тарас.** Похорони Українського Січового Стрільця [Василя Підручняка].

„Віст. СВУ”, 1916, ч. 65—66, сс.: 40—41.

„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 17, с. 2.

490. **Гірняк, Никифор, Др.** „Дядько Іван”. Памяти Івана Вербового.

„Літ. Ч. К.”, 1934, ч. 10, сс.: 2—4.

491. **Глушко, Степан.** Сотник Клим Ґутковський.

„Літ. Ч. К.”, 1935, ч. 4, сс.: 11—12. З іл.

492. Гриць Бабій.

„Віст. СВУ”, 1915, ч. 33—34, с. 12.

493. **Ґелетюк, Іван.** У. С. С. Перша жертва [Мих. Маратчак].

„Віст. СВУ”, 1915, ч. 55—56, сс.: 2—3.

494. Ґен. Осип Михайло Доброволя-Вітошинський.
„Літ. Ч. К.”, 1933, ч. 1, с. 8.

495. **Данилевич, Р.** Посмертна згадка [про б. У.С.С. — о. Романа Сивака].
„Літ. Ч. К.”, 1933, ч. 9, с. [24].

496. **Дахнівський, Василь.** Семиковіцькі могили.
„Світ”, 1917, ч. 1, с. 4.

497. **Демчишин, Теодозія.** Памяти четаря У. С. С. Івана Балюка.
„Віст. СВУ”, 1915, ч. 43—44, сс.: 7—8.

498. **Дівнич, Антін.** Стрілецька Дитина <Памяти наймолодшого УСС. бл. п. Романа Новаковського>.
„Кал. Ч. К.” на 1924, сс.: 59—67.

499. Дмитро Вітовський, полковник УСС. * 1884. † 1919.
„Стрілець”, Камянець, 1919, ч. 61, с. [1].

500. Дмитро Вітовський.
„Кал. Ч. К.” на 1922 р, с. 117.

501. За полеглих У. С. С.
„Діло”, 1915, ч. 132, с. 3.

502. Заборона свята могил у Вівсю.
„Діло”, 1934, ч. 131, с. [1].

503. Іван Косак.
„Кал. Просвіти” на 1928 р., сс.: 278—279.

504. Іван Коссак.
„Рада”, Л., 1927, ч. 8, с. 1.

505. Іван Косак.
„Світ”, 1927, ч. 3, с. 13.

506. Іван Коссак.
„Укр. Голос”, Перемишль, 1927, ч. 6, с. 3.

507. Іван Коссак.
„Укр. Прапор.”, 1927, ч. 3, с. 3.

508. Іван Чичилович.
„Укр. Голос”, Перемишль, 1920, ч. 11, с. 3.

509. **Ірч[ан], М.** УСС. Степан Сміх, хорунжий У. С. С.
„Стрілець”, Стрий, 1919, ч. 29, с. 4.

510. **<К>.** Панахида за У. С. С-ів на Ключі.
„Новий Час”, 1935, ч. 138, с. 5.

511. **Кабаровська, Северина.** Олена Степанівна. Хорунжий Січових Стрільців на засіданню „Українського Жіночого Комітету” помочи для ранених у Відні дня 15. січня 1915 р. <На спомин>.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 27, сс.: 3—4; 28, сс.: 3—4.

512. **К[алинович], Ів[ан].** Евстахій Терлецький.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 44, с. 4.

513. Кость Головинський.
„Діло”, 1915, ч. 23, с. 5.

514. **Купчинський, Роман.** Два брати. <Памяти незабутнього товариша десятника Ромуальда Луцика>.
„Шляхи”, 1916, ч. 6, с. 191.

515. **Купчинський, Роман.** „Дзядзьо”. <Памяти ґен. Вітошинського>.
„Літ. Ч. К.”, 1932, ч. 1, с. 9.

516. **Купчинський, Роман.** Похорон двох У. С. Стрільців. [Підхор. Ів. Берегуляка й стр. Ів. Медвідчука].
„Віст. СВУ”, 1915, ч. 49 — 50, сс. 9 — 10.

517. **Купчинський, Роман.** Свому полковникови. <Поклін від У. С. С.>.
„Стрілець”, Камянець, 1919, ч. 61, сс.: [1]—2.

518. **(Купчинський, Роман).** Стрілецькі похорони.
„Діло”, 1915, ч. 107, с. [1].
Передрук з Віст. СВУ. (див. 516.)

519. **Купчинський, Роман.** Такий приказ. <Світлина з минулого>. <Світлій памяти двох героїв - самовбийників>.
„Приятель Укр. Жовніра”, кал. на 1923, сс.: 83—89.

520. **Кучабський, В[асиль].** Сим, що полягли. Іван Балюк.
„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 73, с. 3.

521. **Кучабський, В[асиль].** Сим, що полягли. Михайло Колодій.
‚Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 76, с. 6.

522. **Кучабський, Василь.** Спомин. <Памяти хорунжого Михайла Суха, що поляг 3-го лютого 1915 в Карпатах>.
„Шляхи”, 1916, сс.: 151 — 152.

523. Лев Кікош.
„Літ. Ч. К.”, 1931, ч. 4, с. 23.

524. **Лепкий, Л.** В річницю смерти полк. Дмитра Вітовського. <8 липня 1919>.
„Літ. Ч. К.”, 1930, ч. 7 — 8, сс.: 3 — 4.

525. Лесь Перфецький.
„Кал. Ч. К.” на 1922, сс.: 123 — 124.

526. Листа втрат 1-ої бриґади У. С. С. (1919).
„Літ. Ч. К.”, 1930, ч. 5, сс.: 21 — 22; ч. 6, с. 22; ч. 7 — 8, сс.: 34 —37.

527. Лягли головами. В. Коваль хорунжий У. С. В. Денис Михайло Кліщ. — **Л. С.,** учитель рогатинської гімназії: [Юлько Соколовський] — Дес. Давид Даскалюк.
„Діло”, 1916, ч. 237, с. 3; ч. 240, с. 3; ч. 259, с. 3.

528. Лягли головами. Др. Омелян Левицький, сотник Українського Січового Війська.
„Діло”, 1917, ч. 77, с. 3.

529. Лягли головами. Вістун Барган Федь з 5 сотні У. С. С. ... Стрілець Гринюк Іван з 5 сот. У. С. С. Семен Хомин, стрілець з 3 ст. скорост. У. С. С. Іван Капелюх, Фель Петрина, Стефан Ставнюк, Стефан Веприк.
„Стрілець”, Стрий, 1919, ч. 22, с. [1]; ч. 23, с. [1]; ч. 24, с. [1].

530. Лягли головами. **Четар Трух.** Івась Берегуляк підхорунжий Укр. Січ. Стр. Северин Яремкевич.

„Укр. Сл.", Л., 1915, ч. 123, сс.: 2—3; ч. 129, с. 3.

531. Лягли головами. Михайло Воробець — Український Січовий Стрілець, десятник Федір Демків. — Іван Святослав Каратницький, четар У. С. В.

„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 48, с. 4; ч. 149, с. 3; ч. 232, с. 3.

532. **М. О.** Памяти українського січового стрільця Осипа Сохнацького.

„Віст. СВУ.", 1916, ч. 103, сс.: 403 — 404.

533. Микита Турянський.

„Літ. Ч. К.", 1932, ч. 5. с. 24.

534. **Н. Н.** Наші втрати. <Грудка на могили: Л. Новіни-Розлуцького і Василя Дзіковського>.

„Кал. Ч. К.", на 1922, сс.: 127 — 129.

„Приятель Укр. Жовн.", кал. на 1923, сс.: 127 — 129.

535. **Н. Р.** Смерть Івана Балюка.

„Віст. СВУ.", 1915, ч. 35 — 36, с. 5.

536. **Назарук, Осип,** Др. Підхорунжий У. С. С. Володимир Свідерський. <Проба характеристики>.

„Віст. СВУ.", 1916, ч. 100, сс.: 354 — 357; ч. 102, сс.: 383 — 385. З цenз. пропуском.

537. **Назарук, О[сип],** Др. Посвячення могили У. С. С. на горі „Ключ".

„Укр. Сл.", Л., 1915, ч. 43, с. 4.

538. **Назарук, Осип,** Др. Похорон одного з 37-ох <По битві коло Соколова>.

„Віст. СВУ.", 1915, ч. 37 — 38, с. 4.

539. **Назарук, Оспип,** Др. Четар У. С. С. Михайло Гаврилко. <Проба характеристики>.

„Віст. СВУ.", 1916, ч. 115, сс.: 590 — 593.

540. Наші кервaві жертви. З поіменної листи втрат Укр. С. С. Вбиті і померші за час від 1914 — 1915.

„Укр. Сл.", 1916, ч. 74, с. 5.

541. Некрольоґи. [Андрій Антоневич, б. сотн. С. С. Грицько Мареш, б. старшина УГА.].

„Кал. Просвіти" на 1930 р., с. 193.

542. **Німчук, Ів[ан].** Памяти Івана Коссака. Грудка землі на його могилу на Байковому цвинтарі в Києві.

„Кал. Ч. К." на 1928, сс.: 153 — 155.

543. **О. Л.** Олена Степанівна.

„Наша Мета", 1919, ч. 19, сс.: 6 — 7.

544. **О. Н.** Отаман Сень Ґорук взірцевий Сокіл. Спомин товариша його праці.

„Нова Зоря", 1934, ч. 48, с. 2. З портр.

545. о. Роман Сивак, б. У. С. С. † 20. IV. 1931.

„Літ. Ч. К.", 1931, ч. 9, с. 23.

546. О. Степанівна як командант сотні.

„Кал. Ч. К." на 1932, календаріюм — лютий. З ілюстр.

547. Олександер Громницький.
„Діло”, 1915, ч. 74, с. 4.

548. Оповідане про четаря У. С. В. Володимира Сроковського.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 132, сс.: [1] — 2; ч. 136, сс.: [1] — 2. З цензур. пропуск.

549. **Опока, Микола.** Памяти підхорунжого У. С. С. Михайла Вербняка.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 55 — 56, с. 3.

550. Осип Кізло.
„Літ. Ч. К.”, 1929, ч. 1, с. 23.

551. От. Др. Ярослав Воєвідка.
„Кал. Ч. К.” на 1922, с. 118.
„Приятель Укр. Жовніра”, кал. на 1923, с. 118.

552. Отаман У. С. С. Роман Дудинський.
„Кал. Ч. К.” на 1922, с. 119.
„Приятель Укр. Жовніра”, кал на 1923, с. 119.

553. Памятник У. С. С. має бути знищений.
„Новий Час”, 1934, ч. 259.

554. Полковник У. С. С. Дмитро Вітовський.
„Кал. Ч. К.” на 1922, с. 117.

555. Поляглим стрільцям. <До ілюстрації на 1 стор.>.
„Світ” 1927, ч. 3, с. 14. Проєкт пам. на могилі УСС. в Посухові, праці Льва Іванкевича.

556. Померли. Осип Сухнацький У. С. С.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 140, с. 4.

557. Посмертна згадка. † Микола Турянський, б. У. С. С.
„Літ. Ч. К.”, 1932, ч. 5, с. [24].

558. Посмертна згадка. Лев Мікош, б. однорічний десятник У. С. С. та У.Г.А.
„Літ. Ч. К.”, 1931, ч. 4, с. 23. з портр.

559. Посмертні згадки. Дмитро Катамай.
„Діло”, 1935, ч. 91, с. 7.

560. Посмертні згадки. О. Роман Сивак, б. У. С. С.
„Літ. Ч. К.”, 1931, ч. 9, с. 23.

561. Посмертні згадки. Михайло Галущинський.
„Студ. Шлях”, 1931, ч. 5/6, сс.: 135 — 136.

562. Посмертні згадки. [Євген Бородиєвич, У. С. С.].
„Кал. Просвіти” на 1925, с. 85.

563. Похорони У. С. Стрільця у Львові [Ілька Христинича].
„Укр. Сл.”, 1917, ч. 174.

564. Пригода на степі. <Памяти сот. Др. Омеляна Левицького, що поляг під Кірлібабою 1917 р.>.
„Кал. Ч. К.” на 1929, календаріюм — вересень. З ілюстр. Е. Козака.

565. Свято на Маківці.
„Діло”, 1934, ч. 158, с. [1].

566. Сильвестер Глібовицький, студент прав, б. С. С.
„Діло”, 1915, ч. 103, с. 3.

567. Смерти Дмитра Катамая.
„Наш Прапор”, 1935, ч. 29, с. 3. З портр.

568. Смерть і похорони У. С. Стрілкині Софії Галечко.
„Укр. Сл.”, Л., 1918, ч. 169, с. 3.

569. Смерть полк. Дмитра Вітовського.
„Кал. Ч. К.” на 1929, сс.. 143 — 144.

570. Смерть Софії Галечко, хорунжого У. С. С.
„Віст. СВУ.”, 1918, ч. 31, с. 463.

571. Смерть сотника Івана Балтра.
„Літ. Ч. К.”, 1934, ч. 9, с. 19. З портр.

572. **Соколовський, Г. Ів.** „Тут спочали за волю борці Українські Січові Стрільці”. Картинка до історії У. С. С.
„Кал. Просвіти”, 1923, сс.: 52 — 55.

573. Сот. Балтро, ком. батерії 1-ого гарматнього полка У.С.С.
„Кал. Ч. К.” на 1922, сс.: 121 — 122.

574. Сотник Заліпський Сильвестер.
„Кал. Ч. К.” на 1923, календаріюм — цвітень. З портр.

575. Спис втрат У. С. С. II. Виказ ранених. III. Виказ полонених.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 91, с. 3; ч. 92, сс.: 3 — 4.

576. Спис страт Українських Січових Стрільців.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 19 — 20, сс.: 21 — 23.

577. Спис страт „Українських Стрільців”.
„Діло”, 1915, ч. 19, с. 8; ч. 20, с. 5; ч. 25, с. 5.

578. Спис утрат першого полку Українського Січового Війська.
„Віст. СВУ.”, 1916, ч. 77 — 78, сс.: 142 — 143; ч. 79 — 80, сс.: 158 — 159.

579. Степан Велитович, Четар У. С. С.
„Кал. Ч. К.” на 1922, сс.: 125 — 126.

580. Степанів, Олена. Жінка — вояк.
„Назустріч”, 1934, ч. 12, с. 3. З 4 ілюстр. та портр.

581. **Т. Ш.** Смерть двох У. С. С. на Вел. Україні.
„Укр. Скиталець”, ч. 10, сс.: 7 — 8.

582. **Темницький, Вол[одимир].** Теофіль Мелень.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 21 — 22, сс.: 22 — 23.

583. Теодор Матияш.
„Діло”, 1915, ч. 19, с. 6.

584. Теофіль Мелень.
„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 21 — 22, с. 21.

585. Ткачук Захар, Др.
„Діло”, 1917, ч. 288, с. 3.

586. **Угрин Безгрішний, Микола.** Отаман У. С. С. Михайло Галущинський.
„Літ. Ч. К.”, 1931, ч. 11, сс.: 3 — 5.
З ілюстр. і портр.

587. **Угрин-Безгрішний, Микола.** Софія Галечко, хор. У.С.С.
„Літ. Ч. К.”, 1931, ч. 5, с. 2.

588. Федько Черник.
„Кал. Ч. К.” на 1922, календаріюм — падолист.

589. **Флис, Гриць.** Посвячення могили в селі Викторові коло Галича дня 23 вересня 1915 р.
„Віст. СВУ.", 1915, ч. 45—46, сс.: 4—6.
З 2 ілюстр.

г) Звіти, накази, комунікати, заклики, оголошення.

590. Боєвий звіт Українських Стрільців.
„Діло", 1915, ч. 19, с. 5.

591. В справі Українських Січових Стрільців.
„Віст. СВУ.", 1916, ч. 129, с. 823.

592. Високе відзначеннє Українських Січових Стрільців. <Здобуттє Маківки>.
„Віст. СВУ.", 1915, ч. 19 — 20, сс.: 5 — 6.
Укр. текст наказу ґен. Фляйшмана.

593. Вступайте до Українських Січових Стрільців!... За Боєву Управу Др. Трильовський. В. Темницький, В. Сінґалевич.
„Діло", 1915, ч. 2, с. 3; ч. 3, с. 5; ч. 6, с. 4.

594. Вступайте до У. С. С. [Заклик Укр. Боєв. Управи].
„Діло", 1916, чч. 232, 233, 236, 237, 239, 240, с. 4.

595. Ґенерал Витошинський до Українських Січових Стрільців.
„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 63, с. [1].

596. До всіх, що хотять вступити в ряди У.С.С.... Др. *Никифор Гірняк*, отаман Запасного Куріня.
„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 57, с. 4.

597. З золотих лаврових листків Українських Стрільців.
„Діло", 1915, ч. 19, с. 2.
Про наказ ґен. Фляйшмана.

598. З нагоди зміни команди в У.С.В. Полковий приказ ч. 182 з 15. марта 1916. *Гриць Козак*. Полковий приказ ч. 183 з 16. марта 1916. *Варивода,* майор.
„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 85, с. [1].

599. Загальна Українська Рада до Українських Січових Стрільців.
„Віст. СВУ.", 1915, ч. 47—48, сс.: 14—15.
З нагоди річниці У. С. С.

600. Загальна Українська Рада до Українських Січових Стрільців.
„Укр. Сл.", Л., 1915, ч. 120, с. [1].
Відозва з нагоди річниці війни.

601. Запасна Сотня У. С. С. у Відні.
„Віст. СВУ.", 1916, ч. 83-84, с. 197; ч. 87-88, с. 230.
Оголошення команд. Дм. Катамая.

602. З. У. Р. до українських січових стрільців [заклик].
„Діло", 1915, ч. 89, сс.: 2—3.

603. Із щасливих днів... Наказ бриґади Українських Січових Стрільців.Стрий, 10. марта 1919. ...Командуючий III-им гал. корпусом *Коссак,* полковник.

„Стрілець”, Стрий, 1919, ч. 15, с. 2.

604. Не плачем, а мечем!... *Гриць Коссак,* полковник У. С. С. Місце побуту в грудні 1915.

„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 1, с. 2; ч. 6, с. 2.

605. Новий командант У. С. С.

„Діло”, 1916, ч. 87, с. [1]—2.

Полк. наказ з нагоди передачі полку.

606. Оборона Маківки в світлі урядового приказу.

„Маківка”, 1917, сс.: 8—9.

607. Оповістка Збірної Станиці Українських Січових Стрільців у Відні.

„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 74, с. 8.

608. По іменованю полковника.

„Діло”, 1915, ч. 36, с. 2.

609. Полковий приказ до У. С. С. з нагоди найвисшого признання Начального Вожда.

„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 167, с. 3.

610. Полковий приказ до Українських Січових Стрільців з нагоди Нового Року. Видано в Тудинці дня 6. січня 1916. *Гриць Коссак,* полковник У. С. С.

„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 28, с. 2.

611. Признанє для Українських Січових Стрільців. <Оборона Маківки>.

„Наші Стрільці”, Вид., 1915, сс.: 99—101.

612. Приказ ч. 301. Свистильники дня 8. падолиста 1915 р.

„Черв. Кал.” — збр., 1918, сс.: 126—127.

613. Привіт Загальної Української Ради Українським Січовим Стрільцям.

„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 19-20, сс.: 11—12.

„Наші Стрільці”, Від. 1915, сс.: 102—106.

614. Привіт полонених Українським Січовим Стрільцям!

„Віст. СВУ.”, 1917, ч. 132, с. 31.

615. Привіт Українським Січовим Стрільцям від Української Боєвої Управи.

„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 19—20, с. 23.

„Наші Стрільці”, Від., 1915, сс.: 107—109.

616. Привітна телеґрама Українських Січових Стрільців до цісаря Франц Йосифа І.

„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 35-36, с. 12.

617. Святочні поздоровлення від Січових Стрільців „Союзові Визволення України”.

„Віст. СВУ.”, 1915, ч. 15-16, с. 16.

Лист від сотні Вітовського з нагоди Великодня.

618. Стрілецтво до Загальної Української Ради.
„Діло”, 1915, ч. 105, с. 2.
„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 137, с. 2.

619. Стрілецький полковий приказ.
„Діло”, 1915, ч.136, с. 3.

620. Українські Січові Стрільці. Збір. станиця, Львів. Приказ ч. 1. Львів, 14. липня 1915. Др. *Старосольський* У. С. С. четар.
„Укр. Сл.”, Л., 1915, чч.: 3, 4, 5, 6, 7, 8, с. 4.

621. Українські Січові Стрільці. Збір. станиця, Львів. Приказ ч. 2. Львів. 19 липня 1915. *Старосольський,* У. С. С. четар.
„Укр. Сл.”, Л., 1915.

622. Українські Січові Стрільці. Збір. станиця, Львів. Приказ ч. 3. [22. липня 1915]. В заступництві команданта *Яр Індишевський,* У. С. С. четар.
„Укр. Сл.”, Л., 1915.

623. Українські Січові Стрільці. Збір. станиця, Львів. Приказ ч. 4. Приказ ч. 5. Львів, 24 липня 1915. В заступництві команданта *Дм. Катамай* У. С. С четар.
„„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 12, с. 7; ч. 13, с. 4; ч. 14, с. 4.

624. Українські Січові Стрільці. Збір. станиця, Львів. Приказ ч. 6. 27 січня. Львів. В заступництві команданта *Дм. Катамай.* У. С. С. четар.
„Укр. Сл.”, Л., 1915.

625. Українські Стрільці. Боєвий звіт. <З полевої кватири куріня Гр. Коссака: *П. Гарасимів*, писар>.
„Діло”, 1915, ч. 29, с. 6.

626. Українські стрільці в боях під Семиківцями. Полковий приказ з дня 3. падолиста 1915 р.
„Діло”, 1915, ч. 105, с. 2.

627. Управа 1. полку У. С. С. Бановичі, дня 22. VIII. 1915. Полковий приказ ч. 1.
„Черв. Кал.” — збр., 1918, с. 119.

628. Цісар до українських стрільців.
„Діло”, 1914, ч. 195 <3>, с. 4.

д) Пожертви на У. С. С.

629. Виказ датків на хорих Укр[аїнських] Січ[ових] Стрільців.
„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 153, с. 7.

630. Виказ жертв. Збірка на Українських Січ[ових] Стрільців.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, чч.: 27, 41, 62, 70, 80, додаток.

631. Виказ жертв... На фонд Інвалідів У. С. С.
„Діло”, 1916, ч. 271, с. 4.

632. Виказ жертв для „Українских Січових Стрільців”.
„Діло”, 1915, ч. 5, с. 5.

633. Дарунок для українського стрілецького корпусу.
„Діло”, 1914, ч. 198 <6>, с. 6.

634. Датки на Стрілецький Скарб.
„Діло”, 1915, ч. 11, с. 10.

635. Датки на Українських Січових Стрільців. IV. Виказ.
„Діло”, 1915, ч. 19, сс.: 7—8.

636. Датки на Українських Січових Стрільців. V. Виказ.
„Діло”, 1915, ч. 139, с. 4.

637. Датки переслані на Українських Січових Стрільців.
„Діло”, 1915, ч. 8, с. 7.

638. Для Українських Січових Стрільців.
„Діло”, ч. 104, с. 2.
„Укр. Сл.”, Л., 1915, ч. 135, сс.: [1]—2.

639. Для Українських Січових Стрільців на коляду! [Заклик Жіночого Комітету].
„Діло”, 1914, ч. 207 <15>, с. [1].

640. Жертви. В комісарияті У. С. С. у Львові ул. Зіморовича зложено...
„Укр. Сл.”, 1916, ч. 4, с. 3.

641. Жертви. [Для У. С. С.].
„Діло”, 1915, ч. 140, с. 9.

642. Жертви. На коляду для У. С. С.
„Діло”, 1915, ч. 133, с. 4; ч. 134, с. 4; ч. 135, с. 4.

643. Жертви. На потребу Укр. Стрільців.
„Діло”, 1915, ч. 119, с. 4; ч. 122, с. 4.

644. Жертви. На приют У. С. С.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 5, с. 3.

645. Жертви. [На святий вечір У. С. С.].
„Діло”, 1915, ч. 137, с. 4.

646. Жертви. На фонд інвалідів У. С. С. — Офіцири і ополченці 51. полку заг. ополчення зложили на різдвяні гостинці для Українських Січових Стрільців.
„Діло”, 1915, ч. 132, с. 4; ч. 133, с. 4; ч. 135, с. 4.

647. Жертви. На ялинку для У. С. С. зложили...
„Діло”, 1915, ч. 127, с. 4; ч. 129, с. 4.

648. Жертва. Через Адміністрацію „Діла” на ялинку для У. С. С.
„Діло”, 1915, ч. 136, с. 4.

649. З Комісаріяту Українских Січових Стрільців у Львові. З комісаріяту У.С.С. у Львові. Ілько Лисий, скарбник.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 74, с. 7; ч. 76, с. 4; ч. 78, с. 4; ч. 80, с. 4; ч. 82, с. 4.

650. Комітет для збирання великодних дарунків для Укр. С. С. і жовнірів ц. к. армії.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 75, с. 2.

651. На Великодні дарунки для У. С. С.
„Діло”, 1916, ч. 131, с. 4.

652. На інвалідів У. С. С. зложили...
„Діло", 1916, ч. 109, с. 3.

653. На коляду для австрійських жовнірів і Українських Січових Стрільців.
„Діло", 1915, ч. 128, с. 4.

654. На коляду для Укр. Січ. Стр.
„Укр. Сл.", Л., 1915, чч.: 165, 166, 169, 170, с. 4.

655. На коляду для [Українських] Січових Стрільців.
„Діло", 1915, ч. 5, с. 5.

656. На святочні дарунки для Січових Стрільців: Українців, що служили в ц. к. армії.
„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 1, с. 7.

657. На Українських Січових Стрільців зложили <в коронах>.
„Укр. Сл.", Л., 1915, чч.: 163, 164, 165, 166, с. 4.

658. На У. С. С. зложили в Скарбі Боєвої Управи У. С. С. у Відні в коронах і сотиках.
„Діло", 1917, ч. 9, с. 4; ч. 10, сс.: 3—4; ч.77, с. 4; ч. 90, с. 4; ч. 119, с. 4.

659. На Українських Січових Стрільців зложили через нашу Адміністрацію.
„Укр. Сл.", Л., 1915, ч. 19, с. 7.

660. На Українських Січових Стрільців зложено на руки Комісаріяту У. С. С. у Львові...
„Укр. Сл.", Л., 1915, ч. 5, с. 4; ч. 12, с. 7; ч. 31, с. 4; ч. 43, с. 7; ч. 55, с. 7; ч. 87, с. 7.

661. На Українських Стрільців III. Виказ.
„Діло", 1915, ч. 19, с. 7.

662. Оповістки. В збірній станції У. С. С. зложено на фонд інвалідів У. С. С.
„Діло", 1915, ч. 136, с. 4.

663. Орґанізуймо коляду борцям за Україну.
„Віст. СВУ", 1915, ч. 55—56, с. [1].

664. Панове Громадо! [Заклик про пожертви]. — Віденський Комітет Українських Січових Стрільців.
„Діло", 1914, ч. 202 <10>, с. 7.

665. Скарб Укр[аїнських] Січових Стрільців.
„Укр. Сл.", Л., 1915, ч. 132, сс.: 3—4.
„Діло", 1915, ч. 101, сс.: 3—4.

666. Український народ Українським Січовим Стрільцям на коляду!
„Укр. Сл.", Л., 1915, ч. 136, с. [1].
„Віст. СВУ", 1915, ч. 51—52, сс.: 2—3.

667. Українським Січовим Стрільцям на коляду.
„Діло", 1915, ч. 105, сс.: [1]—2.

668. Фонд інвалідів Українських Січових Стрільців.
„Укр. Сл.", Л., 1915, ч. 80, сс.: 4—5.

669. Фонд підмоги для Українських Січових Стрільців.
„Діло", 1914, ч. 202 <10>, с. 6.

д) Про вистави У. С. С.

670. **Бб.** З воєнної вистави у Відні.
„Діло”, 1916, ч. 229, с. [1]; ч. 232, с. 2; ч. 233, с. 2; ч. 237, с. [1]; ч. 240, с. [1]; ч. 242, с. [1]; ч. 243, с. [1]; ч. 244, с. [1]; ч. 245, с. [1]; ч. 246, сс.: 2—3.

671. Вистава стрілецьких памяток у Перемишлі.
„Нов. Час”, 1935, ч. 127, с. 7.

672. Вистава стрілецьких памяток у Перемишлі.
„Діло”, 1935, ч. 146, с. 6.

673. Відкриття Пропамятної Вистави Українських Січових Стрільців.
„Діло”, 1934, ч. 346, с. [1].

674. **Гриневич, Ярослав** б. У. С. С. Спомин про перші вистави У. С. С.
„Нов. Час”, 1935, ч. 27, с. 4.

675. Дорогі памятки.
„Укр. Бескид”, 1935, ч. 21 <286>, с. [1].

676. **(ех).** Вистава памяток У. С. С. у Станиславові. <Від власного кореспондента>.
„Нов. Час”, 1935, ч. 47, с. 5.

677. Жива Історія Великих Днів. Відкриття виставки У. С. С. у Львові.
„Наш Прапор”, 1934, ч. 101, с. [1].

678. Заборона вистави памяток У. С. С.
„Діло”, 1935, ч. 131, с. 6.

679. **Залозецький Волод[имир].** Враження з вистави У. С. С. у Львові.
„Діло”, 1918, ч. 245, с. 2.

680. **Іванець, Ів[ан],** б. пор. У. С. С. Вистава стрілецьких памяток.
„Літ. Ч. К.”, 1935, ч. 2, сс.: 3—4. 5 іл.

681. **Ласовський, Володимир,** Др. Дві вистави.
„Нов. Час”, 1935, ч. 5, сс.: 5—6. Іл.

682. **М. Б.** Виставка У. С. С. у Станиславові.
„Неділя”, 1935, ч. 13 <332>, с. 7.

683. **Островерха, Михайло,** б. У. С. С. Наше історичне мистецтво. <На маргінесі Вистави У. С. С.>. <Записки олівцем>.
„Нов. Час”, 1935, ч. 17, с. 4.

684. Отверте павільону У. С. Стрільців.
„Укр. Сл.”, Л., 1916, ч. 195, с. 3.

685. **Пачовський, Василь,** Др. Вистава стрілецьких памяток.
„Нов. Час”, 1935, ч. 13, с. 4; ч. 14, с. 4.

686. **Чепига, Іван.** Воєнна вистава у Відні 1916 р.
„Кал. Просвіти” на 1917 р. сс.: 203—207.

(Далі буде).

Перед читанням книжки просимо виправити такі друкарські похибки:

Стор.				надруковано	має бути
21	рядок	згори	7-8	завдяки тому,	завдяки тому, що
21	„	згори	12	грибокої	глибокої
39	„	здолу	1	воронь	вогонь
45	„	згори	14	чекаюсь	чекають
87	„	згори	1	штаб	штат
109	„	здолу	7	частинами	частинам
144	„	здолу	15	лівіше на (північ)	лівіше (на північ)
158	„	згори	13	товарист	товариств
159	„	здолу	3	Степаніван	Степанівна
201	„	згори	12	кіного	кінного

Панове Старшина, Увага!

УПРАВА УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА МАЄ ЧЕСТЬ ПРОСИТИ УКРАЇНСЬКУ СТАРШИНУ ВСІХ РАНҐІВ — ВІД ҐЕНЕРАЛА ДО НАЙМОЛОДШОГО ХОРУНЖОГО — ПРИСЛАТИ ДО РЕДАКЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" СВОЇ І ТОВАРИШІВ СВІТЛИНИ ДЛЯ ВИДРУКОВАННЯ НА ЙОГО СТОРІНКАХ.

БАЖАНО, ЩОБ ОСОБИ НА СВІТЛИНАХ БУЛИ В УНІФОРМІ, АЛЕ МОЖУТЬ БУТИ І В ЦИВІЛЬНОМУ ВБРАННЮ.

ДО СВІТЛИНИ ОБОВЯЗКОВО ТРЕБА ДОДАТИ СЛУЖБОВИЙ РЕЄСТР ЧИ ВІДПИС З НЬОГО. КОЛИ Ж ТОГО НЕМАЄ, ТО ТРЕБА СКЛАСТИ САМОМУ ХОЧ КОРОТЕНЬКИЙ ПЕРЕБІГ СВОЄЇ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ І, СТВЕРДИВШИ ВЛАСНОРУЧНИМ ПІДПИСОМ, ПРИСЛАТИ ЗІ СВІТЛИНОЮ.

ПОСИЛАТИ НА ТАКУ АДРЕСУ: PUŁK. M. SADOWŚKYJ. WARSZAWA 22, UL. OPACZEWSKA 54 M. 15.

РЕДАКЦІЯ.

РОЗШУКУЄМО

П. Фелікса Кордубу з Тернополя, що взяв ще у 1934 р. в Товаристві на 57 зл. 10 гр. книжок на коміс і **не повернув за них належности.**

Розшукуємо несовісних кольпортерів пп. **Задорожного Нестора** і **Мозіля Петра,** (обидва — з Галичини), що перебуваючи у Варшаві на студіях випросили на коміс у Товаристві книжок — перший на 28 зол. і другий на 8.20 зол. і, не здавши грошей за них, скрилися.

Попереджуємо перед **несовісним** кольпортером **Іл. Гудзоватим** у Варшаві, який не сплатив Товариству 58 зол. 59 гр. за побрані і продані ним ще в 1934 р. книжки Т-ва, мимо упімнень устних і на письмі.

АДМІНІСТРАЦІЯ.

Українське Воєнно-Історичне Товариство

1. збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріяли, дотичні до історії Війська Українського з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих,

2. дбає про впорядкування та про охорону памятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України,

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО існує і переводить свою працю без жадних допомог і субсидій і через це звертається з проханням до КОЖНОГО СВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА підтримати морально і матеріяльно товариство чи то воєнно-історичною працею для журналу „За Державність" чи вступом у дійсні або почесні члени т-ва, чи офіруючи можливу квоту на його діяльність.

Друковані заяви для вступу в члени т-ва, на бажання, висилає безпроволочно Управа Т-ва.

Редакція „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" просить українську старшину і козацтво збирати і пересилати до Редакції: воєнно-історичні документи, описи боїв, пляни і схеми до них, описи й світлини з життя і чинів військових частин, фотографії командирів, старшин, козаків, військових стягів, зразків уніформ, зброї та ін.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" — це славна історія наша, писана кровю Війська Українського.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" крім основного матеріялу, містять багато ілюстрацій до свого тексту і виходять в оригінальній окладинці роботи славного українського артиста-маляра Петра Холодного (батька).

Адреса Управи Т-ва і Редакції:

Warszawa 22, ul. Opaczewska 54 m. 15. Pułk. M. Sadowśkyj.

Ціна з пересилкою:
в Польщі 7·00 зл., при набутті впрост від Видавництва 6·00 зл., закордоном 7·50 зл.